

ною, і бур'янова *синюзія*, рослинне угруповання, представлене дикими видами рослин, які займають сприятливі для них вільні екол. ніші, створюючи конкуренцію культур. рослинам за осн. факторами життя. Така структура А. обумовлює об'єктивну необхідність контролювати бур'яновий компонент, щоб послабити його конкурентну здатність. Фітоценотична сутність рослинних угруповань, створених людиною, визнавалася або ставилася під сумнів багатьма вченими майже одночасно з розвитком *фітоценології*. Принципова єдність сутності культурфітоценозів і агрофітоценозів дає змогу розглядати їх як створені внаслідок с.-г. діяльності людини складові підсистеми сучасного ландшафту, що регулюються та контролюються по-різному. А. є аналогами природних рослинних угруповань, що акумулюють і трансформують сонячну енергію, а також полями біогенної міграції елементів, яка набуває специфічного та нециклічного характеру залежно від рівня вилучення людиною первинної продукції, внесення органічних і неорганічних добрив, використання *біологічно активних речовин*.

Лит.: Василевич В. И. Очерки теоретической фитоценологии. Ленинград, 1983; Алехин В. В. Теоретические проблемы фитоценологии и степеведения. Москва, 1986; Бигон М. Экология. Особи, популяции, сообщества. Москва, 1989; Гудзь В. П. та ін. Землеробство. Київ, 2010.

Ю. П. Манько

Агрофітоценологія (від *агро...* і *фітоценологія*) — наука, що вивчає закономірності функціонування *агрофітоценозів* залежно від зміни біотичних і абіотичних чинників, видозмінений людиною рослинний покрив на рівні ландшафту, тер. певного регіону, усієї земної поверхні, закономірності його розвитку, складу, поширення, екол. та продукційну вагомість. А. є теор. основою раціонального використання, підвищення продуктивності й охорони природних, видозмін. і штучно створ. людиною фітоценозів. На основі агрофітоценол. досліджень розробляють заходи для докорін. поліпшення природних луків і пасовищ, створення стійкого й високопродуктив. сівного травостою, культивування високоадаптованих до конкретних ґрунтово-екол. умов різних видів багаторіч. трав та насаджень. Укр. вчені є представниками напряму А., який втілюється в с.-г. практиці. Найвідоміші серед них — А. Гродзинський, Ю. Шеляг-Сосонко, Я. Дідух, Р. Трускавецький, О. Бондар та ін. Для одержання оптим. продуктивності агрофітоценозів і якості врожаю укр. вчені пропонують створювати рослинні угруповання за принципом диференціації ніш (як часових, так і просторово-ресурс.), тобто створювати зміш. посіви. Дослідженнями А. Гродзинського було доведено, що суміші дають змогу зняти т. з. втомлюваність ґрунту й одержувати значно вищі врожаї с.-г. культур. Р. Трускавецький розробив ресурсозбережувальні та екол. безпечні способи окультурювання кислих і гідроморфних ґрунтів шляхом використання методів А. На сучас. етапі у сфері А. постає завдання розробки теор. засад зміш. посіву на основі опису ніш різних видів і побудови математичних моделей прогнозу сумісності різних компонентів такого культ. фітоценозу.

Див. *Агрофітоценози*, *Фітоценологія*.

Лит.: Ламан Н., Самсонов В., Прохоров В. и др. Методическое руководство по исследованию смешанных агрофитоценозов. Минск, 1996; Иванов В. Ф., Иванова А. С. и др. Экология плодовых культур. Киев, 1998; Березівський Л. Системи основного обробітку ґрунту і щільності агрофітоценозу як фактори формування врожаю та якості льоноволокна // Наук. вісн. Нац. агр. ун-ту. 1999. № 19; Шанда В. І., Євтушенко Е. О. Агрофітоценоз як специфічна екологічна система // Вісник Дніпропетровського ун-ту. Сер.: Біологія. Екологія. 2008. Т. 2. Вип. 16.

Агрохімікати — органічні та мінеральні добрива, бактеріальні препарати, хім. меліоранти, регулятори росту рослин та ін. речовини, які застосовують для підвищення родючості ґрун-

Агрохімікати. Обробка поля пестицидами

тів, урожайності с.-г. культур і поліпшення якості продукції рослинництва. Транспортування, зберігання, застосування, утилізація, знищення та знешкодження А. та торгівля ними здійснюються відповідно до вимог, встановлених чинним законом, санітарними правилами транспортування, зберігання і застосування пестицидів й агрохімікатів та ін. нормативними актами. Населенню А. продають у дрібнофасованому вигляді та з обов'язковою наявністю інструкції щодо безпечного їх застосування. С.-г. продукція, отримана в результаті проведення польових випробувань А. з новою діючою речовиною, підлягає знищенню з дотриманням вимог санітарних правил щодо безпеки для здоров'я людини та охорони навколишнього природного середовища.

Дж.: Про пестициди і агрохімікати. Закон України від 02.03.1995 № 86/95 // Відомості Верховної Ради України. 1995. № 14.

Лит.: Коваленко Т. Умови торгівлі пестицидами та агрохімікатами // Агробізнес сьогодні. 2014. № 10 (травень).

Г. М. Сподаренко

Агрохімічна лабораторія — 1) Спеціальне обладнане приміщення для проведення агрохім. аналізів ґрунту, добрив, рослин тощо. А. л. поділяють на навчальні, дослідні й виробничі, або контрольні. У навчальних А. л., що утворюють у с.-г. вузах, технікумах, проводяться практичні заняття студентів з агрохімії. У них проводять також агрохім. аналізи, необхідні для каф. агрохімії та ґрунтознавства. Дослідні А. л., що є структурними одиницями н.-д. ін-тів, досл. станцій, вивчають хім. та біохім. процеси, які відбуваються в ґрунті й рослинах, мінеральне живлення рослин, застосування добрив, хім. за-

собів меліорації ґрунтів, регуляторів росту, гербіцидів, проводять польові дослідження для встановлення ефективності впливу добрив на кількість і якість урожаю с.-г. культур. До виробничих, або контрольних, А. л. належали зональні А. л., створені 1964 при обл. держ. с.-г. досл. станціях, у деяких н.-д. ін-тах і ВНЗ (1981 перетворені на держ. обл. проектно-розвідувальні станції хімізації с. г.; 1999 — на держ. проектно-технол. центри охорони родючості ґрунтів і якості продукції). Від 2013 їх роль виконують філії Держ. установи «Інститут охорони ґрунтів України». Виробничі А. л. — одна з найважливіших ланок агрохімічної служби. У 1960–1970-х виробнича А. л. складалася з двох відділів — оперативного (до якого входили групи агрохім. обстеження с.-г. земель, польових дослідів із добривами і картографії) та аналітичного (з групами аналізу ґрунтів, добрив, кормів і рослин). З-поміж завдань А. л.: повне агрохім. обстеження земель госп-в, сортовипробувальних ділянок та ін. с.-г. підприємств; проведення масових аналізів

Агрохімічна лабораторія.
Уманський національний
університет садівництва.
Визначення якісних
показників питної води

ґрунтів, добрив і рослин; орг-ція польових дослідів у госп-вах для вивчення ефективності добрив та розробки рекомендацій щодо їх раціонального використання; здійснення контролю над раціональним застосуванням добрив та хім. засобів меліорації ґрунтів. Зональні А. л. здійснювали агрохім. дослідження земель, проводили польові дослідження з метою уточнення рекомендацій н.-д. установ щодо використання добрив у різних ґрунтово-кліматичних зонах, здійснювали облік екон. ефективності застосування добрив, допомагали впроваджувати у с.-г. вир-во досягнення агрохім. науки і передового досвіду, пропагували агрохім. знання, брали участь в орг-ції та проведенні заходів з підвищення кваліфікації працівників с. г. Разом із фахівцями обл. і районних виробничих управлінь с. г. і спеціалістами госп-в ці А. л. складали плани використання добрив, вапнування кислих і гіпсування засолених ґрунтів; визначали потреби і розробляли пропозиції щодо найраціональнішого розподілу мінеральних добрив та хім. засобів меліорації ґрунтів у зоні своєї діяльності; контролювали раціональне використання добрив, вапнування й гіпсування ґрунтів; здійснювали нагляд за якістю мінеральних добрив і хім. засобів меліорації ґрунтів. Зональні А. л. виконували хім. аналізи основних видів кормів щодо їхньої загальної, білкової та вітамінної поживності; здійснювали масові хім. аналізи для всебічної оцінки с.-г. продукції. У зоні своєї діяльності А. л. виявляли запаси і визначали якість місце-

вих добрив (торфу, вапняних туфів тощо), а також розробляли заходи щодо ефективного застосування хім. засобів у госп-вах. Результати агрохім. досліджень ґрунтів зональні А. л. передавали госп-вам у вигляді агрохім. картограм вмісту поживних речовин у ґрунтах (фосфору, калію), картограм кислотності (лужності) ґрунтів та потреби їх у вапнуванні (гіпсуванні). До картограм додавалися рекомендації щодо раціонального використання добрив залежно від вмісту поживних речовин у ґрунті, клімат. та орг.-госп. умов. 1964 в Україні було 25 зональних А. л. (по одній на область). За рад. часів А. л. виробничого призначення в Україні існували і в системі Республіканського проектного ін-ту по землевпорядкуванню Укрземпроект (тепер Держ. підприємство «Головний науково-дослідний і проектний інститут землеустрою» при Держ. службі України з питань геодезії, картографії та кадастру). Від 1999 держ. проектно-технол. центри охорони родючості ґрунтів і якості продукції (центри «Облдержродючість») підпорядковувалися центр. органу — Ін-ту охорони ґрунтів при Міністерстві агр. політики і продовольства України. Основні завдання центрів «Облдержродючість»: здійснення єдиної наук.-тех. політики щодо охорони родючості ґрунтів, а також раціонального, екологічно безпечного використання земель с.-г. призначення, проведення держ. моніторингу земель с.-г. призначення з метою відстеження змін родючості ґрунтів, забруднення залишками пестицидів, агрохімікатами, важкими металами, радіонуклідами, проведення агрохім. паспортизації земель с.-г. призначення. Матеріали цих обстежень і карти ґрунтів необхідні для орг-ції тер. земель госп-ва і розробки заходів з їх раціонального використання, підвищення культури землеробства. Виробничі А. л. існують також у деяких госп-вах та на с.-г. підприємствах. В А. л. проводять складні агрохім. аналізи ґрунту, добрив, хім. меліорантів, с.-г. продукції. За сучас. умов завданням А. л. є проведення агрохім. обстеження земель с.-г. призначення, орг-ція та проведення польових дослідів з добривами з метою уточнення рекомендацій н.-д. установ з використання добрив у с.-г. вир-ві, розробка рекомендацій з застосування добрив, контролю за їх використанням та якістю, проведення аналізів, пов'язаних з великомасштабними обстеженнями ґрунтів, аналізу основних видів кормів з визначення загальної та білкової поживності, мінерального складу та вмісту вітамінів. 2) Установа, що проводить спец. дослідження з агрохімії.

Лит.: Городній М. М. Агрохімія. Київ, 2008.

М. В. Канишук

Агрохімічна служба — одна з форм агросервісної інфраструктури, науково-виробнича система агрохім. обслуговування с.-г. підприємств, спрямована на забезпечення мінеральними добривами, засобами хім. меліорації земель та найефективніше використання добрив. До 1964 питанням орг-ції використання добрив та надання с.-г. вир-ву агрохім. допомоги займалися районні агрохім. лаб. при управліннях с. г. У зв'язку зі зростанням вир-ва і застосуванням мінеральних добрив та ін. хім. засобів виникла потреба зосередити всі питання агрохім. обслуговування с. г. в єдиній системі. Останню (як на союзному,

так і республіканському рівнях) створено 1964. А. с. входила до заг. системи агрономіч. обслуговування с. г. і мала своїм завданням забезпечити орг-цію с.-г. вир-ва на наук. основі. Осн. ланкою в системі А. с. була зональна *агрохімічна лабораторія*. У районах працювали агрохіміки, які входили до штату зональних лаб. Діяльність А. с. тісно пов'язана з роботою с.-г. досл. установ, служби захисту рослин, держ. інспекції з сортовипробування та агрометеорол. служби. Екон. реформи, започатковані 1991 (зокрема, реформа агр. сектору), супроводжувалися низкою негативних явищ. У 1990-х різко зменшилося внесення в ґрунт органічних і мінеральних добрив, засобів для меліорації кислих і засоленних ґрунтів. Різко зменшилися урожайність с.-г. культур і валовий збір с.-г. продукції. Все це спричинило необхідність реформування А. с., створення дієвого агрохім. сервісу, здатного забезпечувати потреби приватних с.-г. підприємств і фермерських господарств. У 1992–1993 створено асоціацію «Укрґрунтозахист», яку потім перейменовано на державне об'єднання «Украгрохім». 1995 згідно з Указом Президента України «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі» розпочався процес реформування А. с. На основі держ. об'єднання «Украгрохім», його обл. і районних формувань шляхом виділення з нього госпрозрахункових підрозділів із забезпечення агрохімікатами та приватизації утворилось ВАТ «Агрохімцентр». У держ. об'єднанні «Украгрохім» залишилось управління координації роботи регіональних формувань, а також держ. служби моніторингу та захисту рослин. 1998 держ. служби реформувались у Центральну держ. станцію родючості ґрунтів і захисту рослин з обласними філіями і агрохім. лаб. Тепер це Держ. установа «Інститут охорони ґрунтів України». ВАТ «Агрохімцентр» виконує функції координувального органу щодо забезпечення мінеральними добривами та засобами захисту рослин усіх с.-г. товаровиробників. Великі агр. фірми забезпечують себе вхідними ресурсами самостійно, працюючи безпосередньо з виробниками мінеральних добрив.

Лит.: Кльчников В. М. Агрохимическая служба в сельском хозяйстве. Москва, 1964; Методические указания по организации и проведению полевых опытов с удобрениями. Москва, 1965; Городній М. М. Агрохімія. Київ, 2008.

Агрохімічний аналіз — визначення лаб. методами хім. складу ґрунтів, рослин, агрохімікатів, пестицидів, якості с.-г. продуктів. А. а. здійснюють агрохім. лаб. Під час А. а. визначають вміст у рослинах макро- і мікроелементів, органічних сполук (білки, жири, вуглеводи та ін.), що характеризують якість рослинних продуктів і кормів. Напр., у коренеплодах буряку цукрового визначають вміст цукру, в бульбах картоплі — крохмалю, в насінні соняшнику — олії, в зерні — білка. У добривах встановлюють кількість і форму поживних речовин, кислотність і лужність. У вапнувальних матеріалах — вміст Кальцію і Магнію, в органічних добривах — Нітрогену (азоту), Фосфору, Калію, мікроелементів, сухої речовини і вологості; у торфі — вологість, зольність, кислотність, ступінь розкладання. В А. а. застосовують різні методи: хім., фіз.-хім., фіз. і мікробіол. аналізу рослин, ґрунту і добрив (фо-

тометрія, хроматографія, спектроскопія, рентгенофлуоресцентний, мас-спектроскопія та ін.). Для точніших досліджень використовують метод стабільних і радіоактивних ізотопів. Крім того, розроблено високопродуктивні поточні лінії для одночасного визначення кількох показників, широко застосовують портативні агрохім. прилади.

Аналіз рослин проводять з метою встановлення взаємодії між рослинами та умовами росту, надходження елементів живлення та виведення їх з урожаєм, використання с.-г. культурами елементів живлення з ґрунту та добрив, якості врожаю. А. а. ґрунту дає змогу встановити доступність для рослин елементів живлення, а отже, — потребу в добривах, вивчати властивості ґрунту та його зміну у зв'язку із с.-г. використанням і застосуванням добрив. А. а. добрив дає змогу встановити їх хім. склад, вміст елементів живлення, доступність для рослин і перетворення в ґрунті. За допомогою А. а. визначають баланс елементів живлення в землеробстві, розробляють рекомендації з раціонального застосування добрив з метою регулювання живлення рослин і родючості ґрунту.

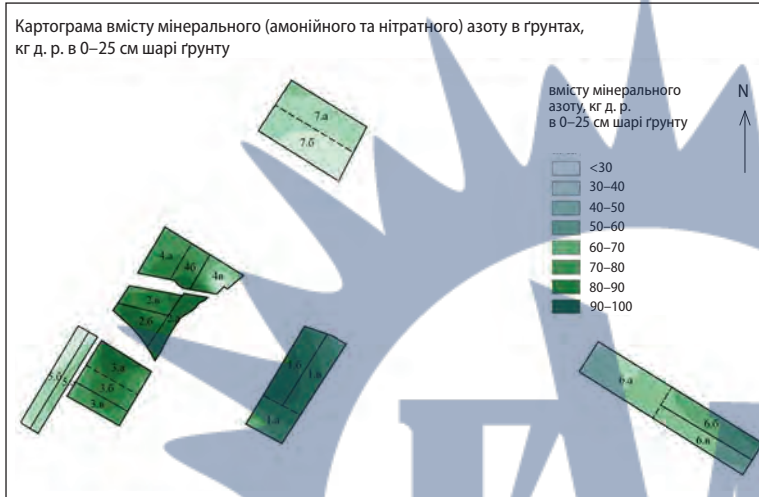
А. а. поділяють на кількісні та якісні. Кількісні аналізи проводять за допомогою хім., фіз., фіз.-хім. методів, застосовуючи спеціальні прилади та обладнання. До цієї групи методів належать колориметричний аналіз, коли використовують кольорові реакції для порівняння інтенсивності забарвлення досліджуваних розчинів із їхніми зразками. Забарвлення порівнюють візуально за допомогою кольорової шкали або спеціальних приладів — фотоелектроколориметрів. Використовують також ін. оптичні методи: рефрактометричний, що ґрунтується на вимірюванні коефіцієнта заломлення світла у розчині досліджуваної речовини; фотометричний — для визначення оптичної густини або світлопоглинання забарвлених сполук, які утворюються внаслідок реакцій з досліджуваними розчинами. Під час кількісного А. а. користуються також різними спектральними методами, основою яких є вимірювання інтенсивності спектрів поглинання під час пропускання світла крізь досліджувані розчини (спектрофотометрія), вимірювання інтенсивності спектрів випромінювання під час збудження атомів у полум'ї (полуменева фотометрія), вимірювання інтенсивності спектрів випромінювання в електричній дузі або в іскровому розряді (спектрографія). В *агрохімії* користуються також хроматографічним аналізом, що ґрунтується на різній здатності хім. сполук, навіть одного класу, адсорбуватися (поглинатися) поверхнево-активними речовинами — целюлозою, йонообмінними смолами тощо. Найпоширеніші методи А. а. — фото- і потенціометрія. Потенціометричний метод, своєю чергою, належить до електрохім., що пов'язані з використанням електролізу, вимірюванням електрохім. властивостей досліджуваних речовин і продуктів їх взаємодії під час хім. реакцій.

Дж.: Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення. Наказ Міністерства аграрної політики і продовольства від 26.02.2004. № 51.

Лит.: Городній М. М. Агрохімічний аналіз. Київ, 2005; Гудзь В. П. та ін. Землеробство з основами ґрунтознавства і агрохімії. Київ, 2007.

Г. М. Сподаренко

Агрохімічні картограми — різновид тематичних картограм (карт), що показує просторовий розподіл ступеня забезпеченості ґрунтів елементами живлення (Нітрогеном, Фосфором, Калієм, мікроелементами), здатними засвоюватися рослинами, потребу ґрунту у вапнуванні чи гіп-

Агрохімічна картограма

суванні. На карті виділяють контури ґрунтів (їх забарвлюють однаковим кольором або штрихуванням) з однаковими агрохім. показниками, напр., з однаковою кислотністю або вмістом рухомих сполук Калію. Агрохім. показники визначають за результатами аналізів відібраних у полі зразків ґрунту, які здійснюються в агрохім. лаб. Середньо- і дрібномасштабні А. к. застосовують для визначення загальної потреби госп-ва в добривах, встановлення їх видів і доз для окремих ділянок, а також для розробки планів вапнування й гіпсування ґрунтів. Великомасштабні А. к. складають для планування вир-ва мінеральних добрив у межах країни і визначення ефективності їх застосування у межах регіонів. Останнім часом у великих агрохолдингах застосовують систему дистанційного зондування полів і систему GPS (Global Position System), яку розробляють на основі космічних знімків, для створення різноманітних карт і картограм, серед яких і агрохім. Це дає змогу зробити А. к. з точнішим розподілом елементів живлення на певному полі, а також уможливило запровадження т. з. *точного землеробства*.

Літ.: Про затвердження Положення про моніторинг ґрунтів на землях сільськогосп. призначення. Наказ Міністерства аграрної політики і продовольства від 26.02.2004. № 51; Горюдний М. М. Агрохімічний аналіз. Київ, 2005; Гудзь В. П. та ін. Землеробство з основами ґрунтознавства і агрохімії. Київ, 2007.

Г. М. Сподаренко

Агрохімія (від *агро...* і *хімія*) — наука, що вивчає склад, будову, перетворення та властивості речовин, біохім. процеси, які відбуваються в ґрунті та рослинах, з метою поліпшення родючості ґрунтів і підвищення врожайності с.-г. культур. Підвалини А. як науки було закладено у середині 18 ст. (відомі виписки ученого того часу А. Таєра про застосування добрив, антифлогістична система А. Лавуазьє). Початок сучас. А. закладено в 1820-х у досліджах Ж. Буссенго, Ю. Лібіха, П. Дегерена, Г. Гельрігеля, Н. Соссюра,

які сформували основи сучас. уявлень щодо мінерального живлення рослин.

На теренах України перші дослід. станції з'являються з сер. 19 ст. Полтав. досл. поле відкрито 1888 за активної участі А. Зайкевича (1842–1915), який вперше запропонував, крім осн., рядковий спосіб внесення суперфосфату під цукрові буряки. На початку 1880-х А. Зайкевич вдосконалив методику і практику орг. досл. полів у бурякозійних губерніях. Його справу продовжив М. Єгоров, який став фундатором Сум. досл. станції, керував нею впродовж 1905–1908, а з 1915 його обрано зав. каф. агрономії при Харків. ун-ті. Тут при досл. полі створено агрохім. лаб., збудовано вегетаційний будиночок і встановлено лізіметри, а з 1934 він очолює каф. А. Харків. с.-г. ін-ту. Його розробки стосуються регулювання фосфатного режиму у ґрунті та систем удобрення у польових сівозмінах. Значний внесок у розвиток вітчизняної А. здійснив Б. Рождественський (1874–1943), особливо в розробці й удосконаленні методики досл. справи. Польові досл. С. Франкфурта в мережі Всеросійського т-ва цукрозаводчиків, проведені в 1890–1910-х, нині є актуальними. За його ініціативою в 1903 створено лаб. А. в межах Всеросійського т-ва цукрозаводчиків. Згодом на її базі виникла низка н.-д. установ, серед яких і майбутній Ін-т землеробства. У 1912 за його участю засновано Миронівську досл. станцію.

Одним із організаторів агрохім. досл. справи в Україні був О. Душечкін, який у 1920–1930 створив бл. 10 н.-д. установ. З 1930-х суттєвий внесок у розвиток А. зробили П. А. Власюк, П. О. Дмитренко, О. М. Вишинський, О. В. Лазурський (Київ. школа, Ін-т землеробства), М. М. Шкварук, М. І. Деменчук, І. М. Карасюк (Уман. школа), П. О. Горшков, І. Л. Колоша, А. Г. Сердюк (Київ. школа, НУБіП); М. Б. Гіліс, Г. А. Крилова, І. О. Коцюба, Є. І. Козак (Львів. школа). Старше покоління агрохім. генерації Харків. школи розширило і поглибило наук. надбання своїх попередників. Серед них О. Н. Соколовський, О. М. Грінченко, Г. С. Гринь, О. М. Можейко, Ф. П. Мацков (ХСГП), П. П. Левенець, О. О. Бацула, Г. Г. Дуда, А. Я. Бука, Б. С. Носко, А. О. Христенко, М. В. Лісовий, М. Й. Шевчук, А. І. Фатеев та ін. Сучас. укр. школа А. продовжує справу, розпочату їх попередниками. Ось їх імена: М. Г. Господаренко, В. І. Лопушняк, В. М. Польовий, В. В. Гамаюнова, С. Е. Дегодюк, А. В. Бикін та ін.

Літ.: Левшин В. Управитель или практические наставления во всех частях сельского хозяйства. Москва, 1809; Дмитренко П. О. Агрохімічні дослідження Д. М. Пришнікова та їх розвиток в Україні. Київ, 1968; Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. Київ, 1991; Дегодюк Е. Г. Шляхи поступу агрохімічної науки в Україні — у вимірі часу Інституту землеробства // Землеробство. 1998. Вип. 73; Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти і техніки. Київ, 2006; Носко Б. С. Сторінки історії агрохімічних досліджень в Україні. Харків, 2015.

Е. Г. Дегодюк

Агрохолдинг (від *агро...* і *холдинг*) — горизонтально або вертикально інтегроване об'єднання агр. підприємств, яке використовує власні кошти для придбання контрольних пакетів акцій ін. підприємств, що здійснюють госп. діяльність у сфері вир-ва та переробки с.-г. продукції. Законодавчою основою заснування та діяльності

холдингових компаній, включно з А., в Україні став Указ Президента України від 11.05.1994 № 116/96 «Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації», Закон України «Про холдингові компанії в Україні» від 15.03.2006 № 3528-IV та Господарський Кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV [1–4]. Згідно з законом холдингова компанія є виключно акціонерним т-вом (АТ), яке включає головну (материнську) компанію, що володіє контрольним пакетом акцій ін. (дочірніх) підприємств і координує їхню діяльність. дочірнім вважається підприємство, дії якого регулюються холдинговою компанією з опорою на переважання її частки в статутному капіталі або відповідно до укладеного договору. Суб'єкти, які об'єднуються в холдинги, мають фін. та юрид. самостійність, але право вирішення основних питань належить холдинговій компанії. Головна (керуюча) компанія може здійснювати виключно управлінську діяльність (чисті холдинги), а може також займатися підприємницькою діяльністю (змішані холдинги).

Метою створення А. стала своєрідна відповідь агр. економіки України вимогам ринку, спрямована на відновлення порушених міжгалузевих зв'язків с.-г. і переробних підприємств, паритету цін між реалізованою с.-г. продукцією та матеріально-тех. ресурсами пром. походження, завоювання нових секторів ринку і зниження витрат. Ці фактори підвищують вартість компанії, її капіталізацію, для досягнення яких необхідна ефективна робота всієї системи підприємств, що входять до холдингу. Холдинг може створюватися шляхом горизонтальної інтеграції, послідовного об'єднання або отримання контролю над компаніями, залученими в одній галузі економіки. Осн. мета створення таких холдингів — розширення меж бізнесу, сфер впливу і завоювання нових секторів ринку. Послідовне створення підприємств та приєднання їх до вже існуючої групи дає змогу уникнути великих втрат при банкрутстві одного з них. Під час об'єднання підприємств єдиного технол. циклу (від заготівлі сировини до вир-ва готової продукції) холдинг стає вертикально інтегрованою компанією. Мета створення такого холдингу — зниження витрат, підвищення стабільності цін та ефективності компанії загалом. Для інтегрованих об'єднань холдингового типу характерна наявність інвестора (інтегратора), що має необхідні фін. ресурси, здійснює фінансування с.-г. вир-ва і визначає політику функціонування А. Неплатоспроможні с.-г. підприємства передають свої борги в повному обсязі на інтегроване формування й отримують форму АТ або т-ва з обмеженою відповідальністю (ТОВ) і стають дочірніми підприємствами. Управління холдингом здійснюється через збори акціонерів, ради директорів, виконавчу дирекцію. Принципових відмінностей між управлінням холдинговою компанією та АТ немає. Однак для холдингу осн. акціонери чітко визначені й саме вони управляють всією групою підприємств. Правові форми такого А. досить різноманітні: відкрите акціонерне т-во (ВАТ), закрите акціонерне т-во (ЗАТ), ТОВ, асоціації та ін.

Дж.: Про холдингові компанії, що створюються в процесі корпоратизації та приватизації: Указ Президента України від 11.05.1994 р. № 224/94; Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15.03.2006

№ 3528-IV // Відомості Верховної Ради України. 2006. № 34.

Агульсогова течія, Голкового мису течія — тепла зх. прикордонна течія в пд.-зх. частині Індійського ок. Є частиною спрямованої в Зх. Пд.-Екваторіальної течії. Проходить уздовж сх. узбережжя Африки (між 27–40° пд. ш.). Осн. джерелом води є рециркуляція малого колообігу Індійського ок. в його пд.-зх. частині, додаткові джерела беруть початок від вихорів Мозамбіцької протоки та зі сх. частини Мадагаскарської течії. А. т. вузька та швидка (швидкість на поверхні може сягати 2 м/с), глибина і траєкторія варіюються залежно від часу і широти. За синоптичних вихорів течія охоплює всю товщу води (за ін. даними — до глибини 2300 м). Окрім того, в районі течії спостерігаються сезонні коливання рівня води: максим. рівень — у зимку, мінім. — улітку (амплітуда сезонного коливання — бл. 30 % від сер. показника).

Лит.: Gordon A. L. Indian-Atlantic transfer of thermocline water at the Agulhas Retroflection // Science. 1985. Vol. 227; Bryden H. L., Beal L. M. Role of the Agulhas Current in Indian Ocean circulation and associated heat and freshwater fluxes // Deep-Sea Research. 2001. Part I.

А. С. Івченко

Агу́ті (*Dasyprocta*) — рід гризунів родини агу́тієвих. Відомо 11 сучас. видів, усі вони живуть у лісах Пд. і Центр. Америки, де А. називають також кутія. Мають хутро золотисто-коричневого, жовтуватого або червонуватого кольору, волос-

Агу́ті (*Dasyprocta leporina*).

ся жорстке, щетинисте із сильним металевим глянцем, через який А. ще називають «золотим зайцем»; сягають до 60 см завдовжки і 4 кг маси, майже безхвості. Зовні нагадують морських свинок або коротковухих кроликів, але мають довші кінцівки. Живляться рослинною їжею, яку їдять як білки, сидячи на довгих задніх лапах, передніми коротшими утримуючи їжу. Можуть шкодити с.-г. плантаціям. Дуже гострими зубами здатні розгризати найміцніші горіхи. Ведуть денний і зазвичай поодинокий спосіб життя, тримаються поблизу води, добре плавають. Уночі ховаються серед коріння дерев або в дуплах. Самка народжує двох (іноді до чотирьох) дитинчат. А. є об'єктом полювання місцевих жителів. Досить легко приручаються, живуть у неволі до 20 років.

Лит.: Жизнь животных: В 7 т. Москва, 1989. Т. 7. Млекопитающие; Woods C. A., Kilpatrick C. W. Genus *Dasyprocta* / Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference. 3rd ed. Baltimore, 2005.

С. В. Межжерін

Агу́тієві (Dasypodidae) — родина гризунів підряду дикобразоподібних. Включає 2 роди і 13 сучас. видів. Мешкають у Пд. і Центр. Америці. Зовні схожі на безвухих кроликів. Це досить великі за розміром довгоногі гризуни, пристосовані до швидкого бігу. Маса — від 3 до 10 кг, довжина тіла — від 50 до 80 см. Передні кінцівки чотирипалі. Через спосіб життя і поведінку їх порівнюють з маленькими антилопами. Пальці з товстими кігтями, що нагадують копита. Хвіст короткий. Хутро густе, блискуче. Як і хом'яки, мають захисні мішки. Це лісові тварини, добре плавають і пірнають, тому мешкають біля річок, можуть траплятися й у пампасах. Плодючість невисока. У посліді — від 2 до 4 дитинчат. Живляться насінням, горіхами, плодами, корінням й ін. рослинним матеріалом. Мають смачне м'ясо і є об'єктом полювання, через це чисельність представників А. у природі різко скорочується.

Лит.: Жизнь животных: В 7 т. Москва, 1989. Т. 7. Млекопитающие; Woods C. A., Kilpatrick C. W. Genus Dasypodacta / Mammal Species of the World: A Taxonomic and Geographic Reference. 3rd ed. Baltimore, 2005.

С. В. Межжерін

А́гард, Карл Адольф (Agardh, Carl Adolph; 23.01.1785, м. Бостад, Швеція — 28.01.1859, м. Карлстад, Швеція) — учений, ботанік, альголог, енциклопедист і теолог. Професор ботаніки та економіки Лундського ун-ту (1812–1834) та єпископ лютеранської церкви Швеції (1834). Член Шведської королівської академії наук (1817), член Шведської академії (з 1831). Займався богословськими питаннями та написав декілька богословських творів. А. відомий своїми працями з вивчення водоростей та як засновник систематики водоростей. Описав усі відомі на той час види водоростей і ще 49 нових видів. Його син Я. Г. Агард також був ботаніком і альгологом.

Пр.: Species Algarum. Lund, 1820, 1822. Vol. I (1, 2); Systema Algarum. Lund, 1824; Icones Algarum Europaeorum. Leipzig, 1828–1835; Lärobok i Botanik. Malmö, 1830–1832. Vol. 2.

Лит.: Eriksson G. Agardh, Carl Adolph. Dictionary of Scientific Biography. New York, 1970. Vol. 1; Бабий Т. П. и др. Биологи. Киев, 1984.

Я. О. Межжеріна

Ага́ссіс, Жан Луї Родольф [Agassiz, Jean Louis Rodolphe; 28.05.1807, м. Мотье, тепер кантон Фрібург (Фрайбург), Швейцарія — 14.12.1873, м. Кембридж, шт. Массачусетс, США] — натураліст і мандрівник, один із засновників гляціології. Вивчав медицину в ун-ті м. Цюриха (1824–1826), палеонтологію та анатомію — в ун-ті м. Гейдельберга (1826–1827) та герпетологію — в ун-ті м. Мюнхена (1827–1830). Доктор філософії (1829), доктор медицини (1830). Керував каф. природничих наук ун-ту м. Невшатель, Швейцарія (1831–1846). Найважливіші тогочасні дослідження присвячені викопним риба, морським їжакам та льодовикам-глетчерам. Головні твори цього періоду: п'ятитомне «Дослідження викопних риб» (1833–1843), «Монографія викопних риб зі стародавнього червоного пісковика девонської системи Британських островів» (1845). А. — один з основоположників гляціології. Результати численних і тривалих спостережень над Аарськими льодовиками (біля витоків р. Ааре на схилах Бернських Альп у Швейцарії) викладені в

А́гард Карл Адольф

Ага́ссіс Жан Луї Родольф

його творах «Дослідження льодовиків» (1840) та «Льодовикова система» (1847). Був ревним захисником теорії Ж. де Шарпантьє (Швейцарія; 1786–1855) про поширення льодовиків. 1846 перебрався до США, працював професором в ун-тах Бостона, Чарльзтауна і Кембриджа (побл. Бостона), де займався переважно продовженням своїх спостережень за льодовиками, дослідженнями фауни, читанням популярних лекцій, виданням популярних книжок та упорядкуванням колекцій університетських музеїв. Був одним із засновників Музею порівняльної анатомії при Гарвардському університеті, який суттєво збагатив експонатами. Його подорож до Бразилії (1865–1866) та подорож з метою вимірювання глибин навколо м. Горн (1870) сприяли поповненню колекцій. В останні роки життя А. був затятим противником дарвінізму, залишаючись вірним школі Ж. Кюве (1769–1832). Головні твори амер. періоду життя: чотиритомні «Внески до природничої історії Сполучених Штатів» (1857–1862), «Методи дослідження природничої історії» (1868). За наукові здобутки був нагороджений медаллю Волластона (1836) Геологічного т-ва Лондона та медаллю Коплі (1861) — найвищою нагородою Лондонського королівського т-ва.

Лит.: Marcou J. Life, letters and works of Louis Agassiz. New York, 1896; Филипченко Ю. Эволюционная идея в биологии. Москва, 1923; Подольский Е. А. Неожиданный ракурс. Жан Луи Родольф Агассис // Материалы гляциологических исследований. 2007. Вып. 103.

А. С. Івченко

Агнє́са Свята́, Агнє́са Рїмська Агнїя (бл. 291–304) — одна з найшанованіших ранньохрист. святих, мучениця за віру. Згідно з житієм А. С., її стратили в часи Великого гоніння на християн (303–313) за імп. Діоклетіана. А. С. відмовила знатному злицяцьнику, оскільки воліла прийняти обітницю безшлюбності та присвятити себе Богу. Перед нею постала дилема: або заміж-

Агнє́са Свята. Доменікіно. Свята Агнє́са, бл. 1620

жя з язичником, зречення від христ. віри, або глум і смерть. Вона вибрала останнє — загинула прибіл. у 12-річному віці.

Історія А. С. складалася поступово, вбираючи усні перекази. Достовірних фактів про її життя бракує — натовість є багато легенд. У неї закохався син префекта (градоначальника) Рима Семпронія. Префекти за Діоклетіана мали великий вплив у сусп-ві, зокрема, саме вони безпосередньо керували переслідуваннями і знищенням християн. Семпронію донесли, що дівчина, яка не бажає відповісти взаємністю його синові, є християнкою. Він пропонував їй поклонитися язичницьким богам, але вона відмовилася. У покарання її роздягнули і віддали для розпущі чоловікам. Є оповіді про дива, які при цьому сталися. В А. С. миттєво виросло довге волосся, яке закрило її наготу. Жоден із чоловіків не зміг її взяти, бо при ній хтивість щезала. Син префекта, намагаючись до неї наблизитися, помер, але вона воскресила його молитвою. Коли її, звинувачену в чаклунстві, намагалися публічно спалити, багаття не займалося. Один із солдатів убив її мечем (за іншою версією, її спалили). Була похована в рим. катакомбах, які зараз названо на її честь. В іконографічній традиції А. С. часто зображена з агнем Божим на руках — символом Христа.

Найдавніші джерела про мучеництво А. С.: панегірик святого Амвросія Медіоланського (De Virginibus, I, 2), напис Пали Дамаса I, витесаний у мармурі в церкві Сант Аньезе фуорі ле Мура, вірші поета Пруденція, присвячені А. С. (всі — 2-а пол. 4 ст.).

День пам'яті А. С. відзначається в католицькій церкві 21 та 28 січня, у православній церкві — 21 січня і 5 липня. Її також вшановують англікани та лютерани.

О. І. Преждо

Агре, Пітер (Agre, Peter; 30.01.1949, м. Норсфілд, штат Міннесота, США) — біолог, медик, молекулярний біолог. Навчався в Аугсбург. коледжі в Міннеаполісі (бакалавр, 1970), ун-ті Джонса Хопкінса (доктор медицини, 1974) та закінчив резидентуру в ун-ті Кейсі-Західний резерв (1975–1978). 2003 А. разом з Р. Маккіноном отримав Нобелівську премію з хімії за відкриття аквапоринів (канали в мембрані клітин, сформовані інтегральними білками, що відповідають за проникність води). Був віцепрезидентом з науки і технології мед. центру Ун-ту Дюка в м. Даремі (Північна Кароліна, США; 2005). 2009 обраний президентом Американської асоціації сприяння розвитку науки (AAAS).

Лит.: Grandin K. Peter Agre Biography // Les Prix Nobel. Stockholm, 2004.

Агора́ (також аго́р, множ. — аго́ро́т; івр. אגורה, множина — אגורות) — розмінна грошова одиниця Держави Ізраїль. Запроваджена в обіг 1960 як 1/100 ізраїльської ліри. Після грошової реформи 1980 А. (нова А.) — 1/100 шекеля. З 1985 — 1/100 нового шекеля. У 1960–1980 в обігу перебували монети в 1, 5, 10, 25 А. У 1980–1985 — 1, 5 і 10 А., з 1985 — 1 А. (вилучено з обігу 1991), 5 А. (вилучено з обігу 2008) і 10 А. На монеті в 50 А. вказано номінал 1/2 нового шекеля. Емісію А. здійснює Банк Ізраїлю.

Лит.: Валютный справочник. Москва, 1967; Мошнягин Д. И., Жук А. Б. Монеты стран зарубежной Азии и

Африки XIX–XX века. Москва, 1967; Banknotes and Coins of Israel: 1927–2006. Jerusalem, 2006.

Агра́фка — творча майстерня художників Р. Романишин та А. Лесева, які живуть і працюють у м. Львові. А. спеціалізується на книжковому дизайні, графічному проектуванні, малярстві. Заснована в 2010. Особливості худ. манери А.: поєднання різних технік і жанрів; творче використання тактильних матеріалів — полотна, дерева, паперу; тяжіння до автор., креативної, концептуальної книги (див. *Артбук*), яка спонукає читача мислити й взаємодіяти з нею. У творчому доробку А. — книжки І. Франка, Ч. Дікенса, Д. Вавілов, Б.-І. Антонича, В. Шимборської, Г. Чубая, Т. Янссон, С. Андрухович та ін. авторів. Розроблювали дизайн книжок для вид-в «Літопис», «Навчальна книга — Богдан», тісно співпрацюють із «Видавництвом Старого Лева», мають спільні проекти із заруб. вид-вами. Роботи А., зокрема дит. книжки, відзначено в Україні та на міжнар. рівні: 2013 — відзнака «Sharjah Children's Reading Festival» (ОАЕ); 2014 — відзнака Міжнар. дит. книжкового ярмарку в Болонні (Італія) за книжку «Зірки і маківі зернята» (ВСЛ); 2015 — спеціальна відзнака журі Міжнар. дитячого книжкового ярмарку в Болонні за книжку «Війна, що змінила Рондо» (ВСЛ) та ін.

Т. С. Крайнікова

Агри́кола, Йоганн (справжнє прізвище — Шнайдер; 20.04.1494, м. Ейслебен, Німеччина — 22.09.1566, м. Берлін, Німеччина) — проповідник, теолог, фольклорист. Церковний діяч епохи Реформації. Учень та послідовник, згодом опонент М. Лютера. Освіту отримав у Лейпцизькому та Віттенберзькому ун-тах. Брав участь у важливих диспутах і рейхстагах, зокрема, 1519 був секретарем М. Лютера на Лейпцизькому диспуті (одна з головних подій Реформації). У 1520-х — активний проповідник та організатор шкільної справи в м. Ейслебені. У 1530-х ініціював т. з. «антиномістські» («проти Закону») дискусії, які розгорнулися в середовищі лютеран (див. *Лютеранство*) з приводу доречності проповідання християнам старозавітного Закону. На думку А., старозавітний Закон після дарування Євангелія втрачає сенс для християн — перестав бути обов'язковим для виконання. Євангеліє, в тлумаченні А., є цілком достатньою підставою для того, щоб людина усвідомила власну гріховність і пошукувала прощення гріхів. Християни рятуються благодаттю й тому звільняються від потреби дотримуватися Десяти заповідей. Свої міркування він відстоював у полеміці з М. Лютером та Ф. Меланхтоном. Хоч 1540 А. офіційно покався і відмовився від своїх антиномістських поглядів, М. Лютер із ним не помирився. 1536 викладав теологію у Віттенберзькому ун-ті. З 1540 — придворний проповідник курфюрста Бранденбурзького в м. Берліні. 1548 брав участь у складанні «Аугсбургського інтеріму» — тимчасової реліг. угоди між протестантами і римськими католиками в Німеччині (була чинною 1548–1552). А. — автор коментаря до Євангелія від Луки (1525), німецькомов. перекладу комедії «Андріанка» (1543) П. Теренція. Написав «Трагедію Яна Гуса» (1538) та кілька церк. піснеспівів. Також зібрав та упорядкував збірки прислів'їв із ко-

Агре Пітер

Монета номіналом 10 аґоро́т (в обігу з 1985), алюмінієва бронза

Агрикола Йоганн

ментарями (нім. «Die gemeinen deutschen Sprichwörter mit ihrer Auslegung», 1528, 1529; «Siebenhundert und Fünzig Deutscher Sprichwörter», 1534), які стали великим внеском у розвиток як нім. фольклористики зокрема, так і культури загалом.

Лит.: Ауганбаев М. А. Эразм и И. Агрикола // Эразм Роттердамский и его время. Москва, 1989; Исаев С. А. Ереси и расколы в раннем лютеранстве. Санкт-Петербург, 2000; Хегглунд Б. История теологии. Санкт-Петербург, 2001.

О. В. Саранин

Агрикола, Мікаель [бл. 1510, с. Торсбі, Фінляндія — 09.04.1557, с-ще Куолемаярві, тепер с-ще Піонерське, РФ) — діяч епохи Реформації, перший лютеранський єпископ Фінляндії, просвітителі і перекладач Біблії фінською мовою. Походив із родини заможного фермера. Змалку виявив хист до навчання, тому бл. 1520 зі школи рідного села перейшов до лат. школи м. Выборга, де поглиблено вивчив фінську, швед. та лат. мови. По завершенні навчання перебрався в м. Або (тепер Турку) — гол. місто і церк. центр Фінляндії, де працював секретарем єпископа М. Шютте, прихильника лютеранства. Згодом навчався у Віттенберзькому ун-ті; ступінь магістра здобув у лютому 1539. Був ректором

написання слів. Видав перший фінський буквар (1541). Переклав фінською мовою та опублікував Новий Завіт (1548). Надалі очолював переклад та підготовку до публікації частин Старого Заівту. Уклад «Молитовник з Біблії» (1544), «Требник» (1549), «Псалтир» (1551), «Пісні та пророцтва» (1552). Також написав передмови до перекладів христ. текстів, в яких виклав відомості з історії, міфології, фольклору фінів і карелів. Автор кількох творів повчального характеру. Перша повна редакція Біблії фінською мовою (1642) містила тексти, перекладені А., майже в незміненому вигляді.

День Мікаеля Агриколи (День фінської мови) святкується у Фінляндії щорічно 9 квітня.

Лит.: Хейнінен С. Реформатор Микаэл Агрикола // Страницы Выборгской истории: Сб. статей. Выборг, 2004. Кн. 2; Хейнінен С. Микаэль Агрикола // Сто замечательных финнов. Калейдоскоп биографий = 100 suomalaista pienoiselämäkertaa venäjäksi / Ред. Тимо Вихавайн; пер. с финск. И. М. Соломеща. Хельсинки, 2004; Макаров И. В. Очерки истории Реформации в Финляндии (1520–1620): формирование национальной церковности. Санкт-Петербург, 2007.

О. В. Саранин

А́грис, агрес, агрест (*Grossularia*) — підрид ягідних рослин родини агрусових, найвідоміший вид якого, А. звичайний (*Ribes uva-crispa* або *Grossularia reclinata*), — поширена садова рослина. У дикому вигляді види підроду А. зростають в Європі, Азії, а також Пн. Америці. А. звичайний трапляється в дикому стані на Кавказі, у Карпатах, у Середній смузі європ. частини Росії. Його батьківщиною вважається Середня та Пд. Європа. А. — невисокий багаторічний зимостійкий (його ще називають «північний виноград») чагарник (50–150 см) із потужною кореневою сис-

Агрикола Мікаель.
Роберт Вільгельм Екма.
Агрикола Мікаель презентує
фінський переклад Нового
Заівту Густаву I Вази, 1855

кафедральної школи м. Або. У 1540-х очолив лютеранську церкву Фінляндії. З 1554 — єпископ Абоського діоцезу (тут діоцез — церк.-адм. одиниця). Мав компромісні гуманістичні погляди: був послідовником як М. Лютера та Ф. Меланхтона, так і Еразма Роттердамського. Однак негативно ставився до руського православ'я. Брав участь у політ. житті. У 1556 побував у Росії в складі посольства короля Густаву I Вази, яке проводило мирні переговори під час російсько-шведської війни 1554–1557.

А. — основоположник фінської літ. мови та реліг. л-ри; працюючи над перекладом Біблії, узгальнював словник фінської мови, унормовував

Агрис

темою, яка занурюється на глибину понад 2 м. Коріння легко утворюється на гілках, дотичних до землі, що широко використовують під час розмноження А. Біля основи листків є гострі шипи (деякі сорти їх позбавлені). Листки три-, пятилопатеві, зубчасті, завдовжки 2–5 см, листкові пластинки й черешки — опушені. Цвіте А. у травні, цінується як ранній медонос. Квітки п'ятипелюсткові, білі або біло-пурпурові, сидять, по 1–3 зібрані в суцвіття китицю. А. плодоносить у липні–серпні, плід — ягода, округла або довгаста, гола або опушена, білого, зеленого, жовтого, червоного, пурпурового чи чорного забарвлення, з добре помітним жилкуванням,

несе на передньому кінці засохлу чашечку квітки, кисло-солодка на смак, багата на органічні кислоти (лимонну, яблучну, фолієву, винну), вітаміни, солі Фосфору, Феруму (заліза), Кальцію, пектини, таніни, нітрогеновмісні речовини. Плід містить численні насінини із зовнішньою драглистою оболонкою.

А. — популярна культ. ягідна рослина, відомо понад 400 сортів. Культ. сорти, які вирощують в Україні, виведені переважно з А. звичайного. Перші плоди в А. з'являються на 2–3-й рік після висаджування, плодоношення триває 20–25 років. Врожайність — від 10 до 20 кг ягід з одного куща. Плоди А. відрізняються високою транспортабельністю та добре зберігаються.

А. використовують у медицині як вітамінний, протинабряковий, легкий проносний засіб, має сечогінну, жовчогінну, кровоспинну знеболювальну й загальнозміцнювальну дію. Пектини, що містяться в ягодах А., вбирають і виводять з організму токсини, оксалати й солі важких металів, сприяють нормалізації функцій ШКТ і підвищенню імунітету. Ягоди А. вживають у свіжому вигляді, переробляють на компоти, джеми, варення, мармелад, соки. З А. виготовляють ягідні вина, наливки, мармелад і маринади. Відомий гібрид А. і чорної смородини — йощта.

Лит.: Жуковский П. М. Культурные растения и их сородичи. Изд. 3. Ленинград, 1971; Доброчаева Д. Н., Котов Н. И., Прокудин Ю. Н. и др. Определитель высших растений Украины. Киев, 1987; Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаника. Вищі рослини. Київ, 2000.

Аґрусова вогнівка (*Zophodia grossulariella*) — метелик ряду лускокрилі, родини вогнівки. Розмах крил — 27–30 мм, передні крила коричнево-сірі з поперечними темно-коричневими перев'язями, чорною зубчастою лінією по зовнішньому краю і бурюю округлою плямою по середині крила; задні крила світліші, ніж передні, з темним краєм. Яйце розміром 0,7 мм, біле, овальне. Гусениця завдовжки 9–14 мм, світло-зелена, з темними розмитими смугами; грудний та анальний щитки бурі; голова чорна. Лялечка — 7–9 мм, коричнева, з вісьмома зігнутими шипиками на кремастері. А. в. поширена на Поліссі та в центр. районах Лісостепу. Пошкоджує агрус і смородину.

Лит.: Рубан М. Б. Сільськогосподарська ентомологія. Київ, 2007.

Аґрусові (Grossulariaceae) — родина квіткових рослин порядку ломикаменецвітих (за сучасною систематикою APG II та APG III). Таксономія родини остаточно не з'ясована, за різними даними, містить від 150 до 200 видів. Деякі систематики вважають А. монотиповою родиною, до якої входить лише один рід порічок (*Ribes*), інші виокремлюють також як самостійний рід аґрусів (*Grossularia*), що має низку особливостей, які відрізняють його від порічок. До використання молекулярно-генетичних методів у систематиці, за якими А. виокремили як родину, всі А. включали до родини ломикаменецвітих.

Ареал А. охоплює зони помірного клімату Пн. півкулі, та гірські райони Центральної і Пд. Америки. Представники родини А. — чагарники з підземними стеблами. Вони щорічно дають вегетативні пагони, які наступного року галузяться й плодоносять, а через 4–8 років життя відмирають, саме тому рекомендується оновлю-

вати кущі агрусу й порічок. Листки пальчасті, листкорозміщення чергове. У багатьох видів на гілках є шипи — вирости кори. Квітки невеликі, зібрані у невеличкі китиці, чашолистки зазвичай зростаються в трубочку, іноді яскраво забарвлені. Деякі види, напр., смородина чорна (*Ribes nigrum*), — самозапильні, але в родині А. переважає перехресне запилення за допомогою комах (перетинчастокрилі, мухи, жуки). У рослин, що мають квітки з довгою і вузькою трубкою чашечки, напр. у смородини золотистої (*R. aureum*), запилювачами є бджоли з довгими хоботками. Зав'язь завжди нижня, плоди (ягоди) несуть на своїй верхівці засохлу чашечку. Плоди А. поширюються за допомогою тварин, що поїдають ягоди. У гірських районах Америки зростають види родини А., які запилюють колібри. Це, напр., смородина прекрасна (*R. speciosum*). Вона має великі квітки з ниткоподібними тичинками, які значно виступають з оцвітини.

В Україні зростає 8 видів А.: агрус (*R. uva-crispa*, або *Grossularia reclinata*), смородина чорна (*R. nigrum*), порічки червоні, (*R. rubrum*), смородина золотиста, або смородина запашна (*R. aureum*, *R. odoratum*), порічки альпійські, або порічки блискучі (*R. alpinum*, *R. lucidum*), порічки карпатські (*R. petraeum*, *R. carpaticum*), порічки колосисті (*R. spicatum*), порічки криваво-червоні (*R. sanguineum*).

Багато з видів А. культивують як ягідні рослини, що мають велике господарське значення, це агрус, смородина чорна, порічки червоні, смородина золотиста тощо. Крім того, деякі види А. вирощують як декоративні рослини. Це, зокрема, порічки криваво-червоні (*R. sanguineum*), які мають гарні яскраво-пурпурові квітки, зібрані в рясні китиці.

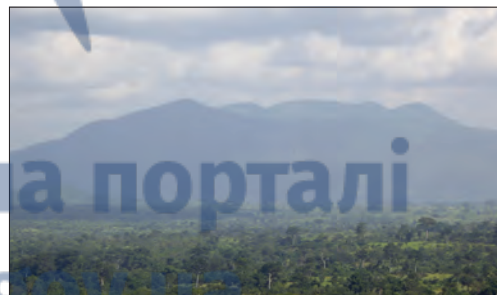
Лит.: Доброчаева Д. Н., Котов Н. И., Прокудин Ю. Н. и др. Определитель высших растений Украины. Киев, 1987; Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаника. Вищі рослини. Київ, 2000; Меженський В. М. До питання впорядкування українських назв рослин. Повідомлення 3. Назви видів роду *Ribes* L. // Сортівивчення та сортознавство. 2014. № 4.

Я. О. Межжеріна

Аґрусова вогнівка
(*Zophodia grossulariella*)

Argy (франц. Mont Agou) — гора в Західній Африці (раніше називалася Пік Бауман), найвища точка Того (986 м), розташ. на Пд. Зх. країни,

побл. кордону з Ганою, на Пд. Сх. від м. Кпаліме. Гора А. є найвищою точкою гірського ланцюга Атакора.

Argy, Марі Катрін Софі, де Флавіньї, графиня д' (франц. Agoult, Mari Catherine Sophie, de Flavigny; 31.12.1805, м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина — 05.03.1876, м. Париж, Франція) — письменниця. Онучка нім. банкіра, дочка графа де Фла-

Ары Марі Анрі. Леман. Портрет Марі Ары, 1843

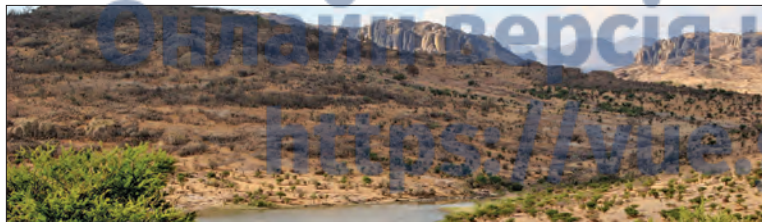
вінї. Отримала освіту франц. і нім. мовою, навчалася у монастирі. Твори писала франц. мовою. 1827 вийшла заміж за графа д'Агу, тримала салон, який відвідували митці-романтики (А. де Вінї, Ш. О. де Сент-Бев, Ж. О. Д. Енґр, Ф. Шопен та ін.). На одному з муз. вечорів познайомилася з композитором Ф. Лістом, згодом мандрувала з ним Європою. Зв'язок із Ф. Лістом тривав 10 років, від нього народилося троє дітей. 1844 після розриву з музикантом А. написала роман «Неліда» («Nélida»), де у худ. формі зобразила свої стосунки з ним. Співпрацювала у пресі, зокрема з 1841 публікувала критичні статті з мист-ва у ліберальній газ. «Пресс», а також статті у «Біографічному, політичному і літературному журналі» під псевдонімом Ж. Дюверже. 1857 написала драму «Жанна д'Арк» («Jeanne d'Arc»), яка була перекладена італ. мовою і з успіхом поставлена у м. Турині (Італія). Писала нариси на філос., моральні й політ. теми під псевдонімом Даніель Стерн: «Нарис про свободу, яка вважається принципом і метою людської діяльності» («Essai sur la liberté considérée comme principe et fin de l'activité humaine»; 1847), де висловила свої республ. переконання, «Моральні ескізи» («Esquisses morales»; 1849), «Історія революції 1848 року» («Histoire de la Révolution de 1848»; 1851–1853). Автор книг: «Флоренція і Турин: нариси з мистецтва і політики, 1857–1861» («Florence et Turin: études d'art et de politique, 1857–1861»; 1862), «Данте і Гете: діалоги» («Dante et Goethe: dialogues»; 1866). Виступала за освіту жінок. Була прихильницею ідеалів революції 1848. У її салоні збиралися республіканці, за часів Другої імперії він став центром ліберальної опозиції. Написала також «Спогади, 1833–1854» («Mémoires, 1833–1854»), які були опубліковані після її смерті (1927).

Тв.: Franz Liszt — Marie d'Agoult. Correspondance. Paris, 2001; Dante et Goethe: dialogues. Paris, 2014; Florence et Turin: études d'art et de politique, 1857–1861. Paris, 2014.

Лит.: Stock-Morton Ph. The life of Marie d'Agoult, alias Daniel Stern. Baltimore, 2000; Dupêches Ch. Marie d'Agoult, 1805–1876. Paris, 2001; Saint Bris G. Marie, l'ange rebelle. Belford, 2007; Lejeune Ph. L'autobiographie en France. Paris, 2010; Charton A. Marie d'Agoult, une sublime amoureuse. Aix-en-Provence, 2011.

С. В. Глухова

Агуаскальєнтес (ісп. Aguascalientes), Вільний і суверенний штат Агуаскальєнтес (Estado Libre y Soberano de Aguascalientes) — штат у центр. частині Мексики. Утв. 27.10.1857 шляхом відділення від шт. Сакатекас. Межує зі штатами Сакате-

Агуаскальєнтес

кас (на Пн.) і Халіско (на Пд.). Тер. — 5617,8 км² (0,3% тер. країни). Нас. — 1312,5 тис. осіб (2015, оцінка), густота нас. — 233 особи/км². Адм. ц. і гол. місто — Агуаскальєнтес (934,4 тис. осіб, 2012). Адм. поділ — 11 муніципалітетів. Поверхня штату — рівнинне плато (висота — бл. 1600–

2000 м), великі плоскі улоговини — больсони (западини тектоніко-денудаційного походження між хребтами і масивами), місцями гориста, зокрема в пн.-сх. частині — відроги Західної Сьєрра-Мадре (найвища точка штату — 3050 м) і Сьєрра-дель-Лаурель. Гол. річки — Сан Педро, Кальвільо і Сантьяго. Клімат тропічний посушливий і напівпустельний, на пд. сході й пв. сході — вологіший і прохолодніший. Середні місячні т-ри коливаються від +9 до +20 °С, середньорічні — +17–+18 °С, взимку трапляються різкі похолодання (листопад–лютий). Кількість опадів — 300–600 мм/рік (середньорічна — 526 мм), випадають переважно влітку. Археологічні знахідки свідчать про присутність людини в цьому регіоні понад 20 тис. років тому, але пам'ятки культури доколумбової Америки (індіанців майя, ацтеків та ін.) на тер. штату не виявлені. Місто Агуаскальєнтес було засновано після завоювання іспанцями (22.10.1575) як поштова станція на шляху між містами Сакатекас і Мехіко, що згодом став столицею і дав ім'я всьому штату. Перші поселенці займалися переважно с. г. (виросували фрукти і виноград), обробкою вовни і ремеслами. Основа сучас. економіки — с. г. (пшениця, кукурудза, квасоля, овочі, фрукти; тваринництво), штат славиться своїми винами і фруктами. Ведеться видобуток вапна, поліметалів (золота, срібла, олова, міді, цинку і свинцю), вир-во цементу. Переробна пром-сть концентрується в м. Агуаскальєнтес. У місті розташовані також штаб-квартира Нац. ін-ту статистики і географії Мексики (засн. 1983), Авт. ун-т А. (засн. 1973), япон. коледж, музеї (зокрема, Музей А., засн. 1973), театри та ін. заклади.

Лит.: Машбиц Я. Г. Агуаскальєнтес // Латинская Америка: Энциклопедический справочник. Москва, 1979; Nuño E. H. Aguascalientes: sociedad, economía, política y cultura. Mexico, 1996.

А. С. Івченко

Ад гок (лат. ad hoc — для цього, стосовно цього, для певного випадку, конкретної цілі, спеціально) — принцип юрид. практики в міжнар. праві, згідно з яким для виконання спец. завдань утворюються спец. місії, спец. орг-ції, к-ти або робочі групи тимчас. характеру та яким регулюється їхня діяльність. Найбільшого поширення практика А. х. набула в системі ООН. Правова методологія А. х. широко використовується і в міжнар. арбітражній практиці, коли для вирішення конкретної справи сторони утворюють арбітражний або судовий орган, який після винесення рішення припиняє своє існування. Нюрнберзький і Токійський міжнар. військ. трибунали, створені 1945 для суду над нім. і япон. воєнними злочинцями та їх покарання, теж діяли як органи А. х. У певних сферах своєї юрисдикції арбітражні органи А. х. мають тенденцію до поступового перетворення їх на постійно діючі, якими стали, напр., Палата міжнар. правосуддя Ліги Націй та її спадкоємець Міжнар. суд ООН. За Статутом останнього у певних випадках сторони, які беруть участь у розв'язанні спорів, що виникли між ними, мають право обирати до складу Міжнар. суду суддів А. х. з числа гр-н своєї країни або ін. осіб на свій вибір.

Лит.: Schwarzenberger G., Brown E. D. A Manual of International Law. London, 1976; Дипломатический словарь. В 3 т. Москва, 1984. Т. 1.

В. Н. Денисов

Ад інтерім (лат. ad interim — тим часом, поки що, тимчасово), пар інтерім (лат. par interim) — вказівка на тимчас. характер заміщення певної посади на дипломат. службі особою, уповноваженою здійснювати необхідні дипломат. акти чи підписувати відповідні документи, супроводжуючи це позначкою «а. і.» або «р. і.». На відміну від повірених у справах, призначення яких має постійний характер і які належать до третього класу глав дипломат. представництв (chargé d'affaires), тимчасові повірені у справах (chargé d'affaires ad interim) не становлять якогось особливого класу глав дипломат. представництв, лише тимчасово заступають їх у тих випадках, коли глава представництва не може виконувати своїх функцій (хвороба, відпустка, тимчас. відбуття з країни, перебування на виклик свого уряду «для консультацій» та ін.). Як правило, ці функції покладаються на одного з радників посольства чи місії. Прізвище останнього повідомляється мін-ву закорд. справ країни перебування у порядку *нотифікації*.

К. К. Сандровський

Ад референдум (лат. ad referendum — для доповіді, дальшого розгляду) — умовне підписання міжнар. договору або згода з текстом договору до підтвердження його від імені компетентного органу д-ви або відповідної міжнар. орг-ції. Згідно зі ст. 10 Віден. конвенції про право міжнар. договорів 1969 А. р. є однією з форм встановлення автентичності самого тексту договору або заключного акта конференції, що містить цей текст.

Лит.: Колосов Ю. М., Кузнецов В. И. Международное право: Учеб. Москва, 1994.

В. Н. Денисов

АДА (англ. Ada) — універсальна мова програмування високого рівня, орієнтована на застосування в системах реального часу і призначена для автоматизації завдань управління процесами та пристроями, до яких висуваються високі вимоги надійності. Розроблена з ініціативи Міністерства оборони США групою вчених під керівництвом Жана Давида Ішбіа (Jean David Ichbiah) в 1970–1980-х; названа на честь математика Августи Ади Лавлейс (Augusta Ada Lovelace). А. — структурна, модульна мова програмування, що містить високорівневі засоби програмування паралельних процесів. Синтаксис А. успадкований від мов типу *Алгол* та *Паскаль*, але він розширений, перевершує їх за строгістю типізації даних, гнучкістю роздільної компіляції, можливістю створення високонадійних систем реального часу, наявністю засобів суворого контролю за параметрами функцій і виходом індексів за межі масивів. Першим компілятором мови, який пройшов *валідацію*, був NYU Ada/Ed translator, сертифікований 1983. Пізніше область застосування А. була розширена до фін. та систем. програмування. Мова А. використовується в США і Європі для розробки програмного забезпечення військ. об'єктів, а також складних великих проектів, які потребують підвищеної безпеки і надійності — керування повітр. та залізничним рухом, банківською діяльністю й іншими галузями економіки з високими ризиками.

Лит.: Вегнер П. Программирование на языке АДА / Пер. с англ. Москва, 1983; Пайл Я. Ада — язык встроенных

систем / Пер. с англ. Москва, 1984; Бар Р. Язык АДА в проектировании систем / Пер. с англ. Москва, 1988; Джехани Н. Язык Ада / Пер. с англ. Москва, 1988; Перминов О. Н. Введение в язык программирования Ада. Москва, 1991; Корочкин А. В. Ада 95. Введение в программирование. Киев, 1998.

Адажіо (італ. adagio — повільно, від ad àgio, букв. — зі зручністю, зручно), ададжо — 1) У балеті — танцювальний фрагмент, що виконується на музику в повільному темпі. А. — обов'язкова складова розвинутих форм класичного танцю: па-де-де, па-д'аксьйон, гран-па. Найчастіше притаманне дуєтному танцю, є одним з кульмінац. пунктів розвитку хореограф. дії. Вправи А. використовуються як частина класичного екзерсису.

2) У музиці — одне з позначень повільного темпу або деяких повільних складових багаточастинних творів. А. означає темп, швидший, ніж *ларго*, але повільніший, ніж *анданте*. У великих інструмент. або камерних творах (симфоніях, сонатах, квартетах тощо) у такому темпі зазвичай пишеться друга чи третя частина твору, що контрастує зі швидкими першою й четвертою частинами, а іноді — вступна частина класичної симфонії.

Адакс, антилопа-адакс (*Addax nasomaculatus*) — єдиний вид роду адаксів підродини шаблерогих антилоп род. порожнисторогих. Шерстний покрив короткий і гладенький від світло-піщаного до сірувато-коричневого кольору. Розміри середні: довжина тіла — 150–170 см, висота в холці — 95–115 см, хвіст — 25–35 см завдовжки, маса — 60–125 кг. Характерні ознаки: роги завдовжки бл. 1 м спрямовані назад, спіральсно закручені на 1,5–3 оберти, широкі копита, які дають змогу легко пересуватися по піску. Стадні тварини, живуть у піщаних та кам'янистих пустелях Пн. Африки. За останні десятиліття ареал різко скоротився. Причина винищення цих важких і повільних тварин — полювання за допомогою сучас. зброї. М'ясо та шкіра високо цінуються місцевими жителями. Статева зрілість у самців настає на другий, у самок — на третій рік життя. Вагітність — раз на два роки. Плодючість — зазвичай одне дитинча. Тварини занесені до Червоного списку МСОП.

Лит.: Жизнь животных / Гл. ред.: В. Е. Соколов: В 7 т. Москва, 1989. Т. 7: Млекопитающие / Ред. тома В. Е. Соколов; Wilson D. E., Reeder D. M. eds. Mammal Species of the World : A Taxonomic and Geographic Reference. 3rd ed. Baltimore, Maryland, 2005.

В. С. Межжерін

Адалари, Близнята — скелі-острови в Гурзуфській бухті Чорного м., на віддалі 400 м від узбережжя, у межах Автономної Республіки Крим. Пл. — 0,1 км². Підносяться над рів. м. на 35–48 м. Складаються з вапняків. Вкриті розрідженими трав'янисто-чагарниковими заростями. На А. гніздяться численні мор. птахи. Пам'ятка природи місцевого значення (з 1964).

В. Г. Єна

Адальберт Бременський (нім. Adalbert von Bremen; бл. 1000, імовірно місце народження — замок Гозек, тепер — селище Гозек в районі Бургенланд федеральної землі Саксонія-Ангальт, Німеччина — 16.03.1072, м. Гослар, тепер — у

Адакс (*Addax nasomaculatus*)

Адалари

землі Нижня Саксонія, Німеччина) — німецький церк. діяч. З 1043 — архієпископ Гамбурзький і Бременський. 1046 супроводжував *Генріха III* під час походу на Рим, після якого той отримав титул імператора Священної Римської імперії. Згідно зі свідченням *Адама Бременського*, *Генріх III* планував організувати обрання А. Б. на папський престол, однак А. Б. відмовився. Наслідком цього стало обрання папою *Климента II*. Планував створити північний патріархат із центром у Гамбурзі, у підпорядкування якого увійшли б ще не створені на той час архієпископства у скандинавських країнах. Ці плани зустріли опір з боку скандинавських монархів, які бажали, щоб єпископів для їхніх країн висвячував у сан архієпископ Кентерберійський, а пізніше почали домагатися створення у їхніх країнах власних архієпископств. З 1053 — легат папи римського у Півн. Європі.

Як голова архієпископства, якому підпорядковувалися єпархії балтійського узбережжя сучас. Німеччини і скандинавських країн, організовував місіонерську діяльність серед полабських слов'ян, скандинавів і фінів (місії до Ісландії, Гренландії, Фінляндії, на Оркнейські о-ви). У 1063–1065 мав особливо значний вплив на політику Священної Римської імперії як регент малолітнього імператора *Генріха IV*. У січні 1066 унаслідок дій архієпископів Кельнського й Майнцького і світської опозиції усунутий від двору. Частково відновив свій вплив після повернення до імператорського двору 1069. Помер у м. Госларі, похований у Бременському кафедральному соборі.

Лит.: Bergmann E. Der Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Bremen. Hamburg, 1946; Hartmann F. Erzbischof Adalbert von Hamburg-Bremen und die Papstwahl im Dezember 1046 // Archivum Historiae Pontificiae. 2002. Bd. 40; Riemer D. Erzbischof Adalbert von Hamburg-Bremen (um 1013 bis 1072) und seine Sippe // Genealogie: Deutsche Zeitschrift für Familienkunde. 2016. Hft. 3.

Адальберт Магдебурзький (лат. Adalbertus Magdeburgensis, нім. Adalbert von Magdeburg; бл. 910, Лотарингія — 09.06.981, Гойза, тепер у складі м. Мерзебург, земля Саксонія-Ангальт,

Адальберт Бременський.
Статуя на фасаді ратуші м. Гамбург

Мікеланджело. Створення *Адама*. Роспис на стіні Сікстинської капели у Ватикані, 1508–1512

Німеччина) — німецький церк. діяч, хроніст, місіонер. Відомий як перший христ. єпископ, що відвідав Київ. Вважається апостолом *лужичан*. Походження А. М. невідоме. Прийняв постриг 958, а 961 отримав сан *єпископа*. 961 виїхав до Києва на відповідне прохання княгині *Ольги* до імператора *Священної римської імперії* *Оттона I* надіслати на Русь єпископа. Повернувся 962 у зв'язку з ворожим ставленням до християнства князя *Святослава Ігоревича*. З 966 — абат монастиря Вайсенбург у Ельзасі. З 968 — архієпископ Магдебурзький. Як архієпископ організував школу для підготовки місіонерів у слов'янських землях. Написав хроніку «Продовження хроніки Рєгіно» (продовження праці з всесвітньої історії, розпочатої абатом *Рєгіно Прюмським*).

Тв.: History and politics in late Carolingian and Ottonian Europe. The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg / Trans. by S. MacLean. Manchester, 2009; Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos // Quellen zur Geschichte der saechsischen Kaiserzeit. Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. 1977. Bd. 8.

Лит.: Metz W. Adalbert von Magdeburg und die Nekrologe // Archiv für Diplomatik. 1984. Bd. 30; Frin H. Die Herkunft Adalberts, des ersten Erzbischofs von Magdeburg // Jahrbuch für fränkische Landesforschung. 1994. Bd. 54.

Адам (іврит אָדָם, буквально — людина; однокореневе зі словами івриту אֲדָמָה — земля і אָדָם — червоний; грец. Αδάμ; араб. — آدم) — в *авраамічних релігіях* — перша людина на Землі, від якої походить людство; в *Корані*, крім того, перший пророк *Аллаха*. За *Біблією*, на шостий день творення світу (див. *Креаціонізм*) Бог створив людину «з пороку земного» як сукупну людську істоту — єдність чоловічого та жіночого начал: «Бог на Свій образ людину створив... як чоловіка та жінку...» (Буття, 1:27, 2:7), «дихання життя вдихнув у ніздрі її, і стала людина живою душею» (Буття 2:7). Наділивши душею, тобто виділивши А. з усього живого, Господь поставив його панувати «над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі» (Буття, 1:26). А. був оселений в Едемському саду,

який мав доглядати і де міг брати всі плоди, крім із Дерева пізнання добра і зла. Щоб А. був не самотнім, Бог узав від нього ребро і перетворив цю кістку на жінку — «чоловікову», «бо взята вона з чоловіка» (Буття, 2:22, 2:23), яку згодом А. назвав *Євою*. Гріхопадіння (див. *Перворідний гріх*) роз'єднало А. з Богом і зробило гріховними всі подальші покоління. Разом із Євою А. був покараний за те, що скуштував заборонений плід: був вигнаний із Раю, став смертним і приреченим на важку працю протягом усього життя (Буття, 3:17–24). В апокрифічній традиції А. зображується прощеним, привратником потойбічного світу тощо. У Біблії в контексті міркувань про воскресіння мертвих, переродження тіла (від тіла звичайного до тіла духовного) розрізняється перший А. (першолюдина) і останній А. (Ісус Христос): «Перша людина Адам став душею живою, а останній Адам то дух оживляючий (1 до Коринтян 15:45). Постає А. — прабатька людства, що згрішив проти Бога, в усі часи викликала як поклоніння, так і дискусії. Напр., його послідовниками були *адаміти* — члени реліг. секти. Образ А. відображений у багатьох творах світового мист-ва: диптих «Адам і Єва» (1507) А. Дюрера; фреска «Створення Адама» (бл. 1511) Мікеланджело; ораторія «Створення світу» Й. Гайдна; п'єса «Адам і Єва» М. Булгакова; комедія «Створення світу та інші справи» А. Міллера та ін.

Є. А. Харьковецько

Адам (?—?) — львівський майстер-тесля 17 ст. 1660 спільно з майстром Андрієм працював на буд-ві Спаської церкви монастиря ченців-василіан у с. Крехові (тепер. Жовківського р-ну Львів. обл.). Церква тризрубна, трибання. До 1876 стояла в с. Добросині (тепер Львів. обл., не збереглася).

В. С. Вуйцик

Адам, Жюльєтт (франц. Adam, Juliette; уроджена Ламбер; 04.10.1836, м. Вербері, тепер рег. О-де-Франс, Франція — 23.08. 1936, м. Кайян, тепер рег. Прованс — Альпи — Лазуровий берег; похов. на кладовищі Пер Лашез, м. Париж, Франція) — письменниця. Походила з родини лікарів. Починала як поетеса, дебютувала 1858 сонетами, згодом публікувала новели, романи і політ. твори, в яких виявила свої республіканські переконання і антиклерикалізм, зокрема, виступала проти антифемінізму П. Ж. Прудона. 1868 А. опублікувала нарис «Мое село» («Mon village») — водночас філос. роздуми та ескіз, що зображує природу, а також «Мандарин» («Le Mandarin») — твір, що нагадує філос. роман Ш. Л. де Монтеск'є «Перські листи», але присвячений Китаю. Дружина сенатора часів Третьої Республіки; з 1877 тримала власний салон, що був місцем політ. зустрічей республіканців. Його відвідувало багато лівих політиків і письменників, серед яких, зокрема, В. Гюго, А. Додє, Г. де Мопассан, Сюллі-Прюдом, І. Тургенєв, Г. Флобер та ін. 1879 заснувала журн. республікан. напрямку «Нувель реву», де згодом надруковано більшість її творів. Навколо журналу групувалися письменники, поміж яких П. Бурже, А. Дюмасин, П. Лоті, О. Мірбо та ін. Завдяки салону і журналу А. відіграла важливу роль у політ. і літ. житті Франції 2-ї пол. 19 ст. Романи А. «Безбожниця» («Païenne»; 1883) і «Християнка» («Chrétienne»; 1913) свідчать про еволюцію її

поглядів (1905 вона прийняла католицизм). Написала також «Спогади» («Mes souvenirs»; 7 т., 1902–1910), де змальовує, зокрема, політ. життя за часів Третьої Республіки.

Тв.: Œuvres complètes de madame Adam (Juliette Lamber). Paris, 2013.

Лім.: Hogenhus-Seliverstoff A. Juliette Adam (1836–1936). L'instigatrice. Paris, 2008; Juliette Lamber. Mme Adam. 1836–1936 // Le Guennec F. Le Livre de femmes de lettres oubliées. Paris, 2013.

С. В. Глухова

Адам Бременський (нім. Adam von Bremen; ? — після 1081) — північнонімецький хроніст; автор латиномов. праці «Діяння архієпископів Гамбурзької церкви» у 4-х кн. («Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum»). Про А. Б. майже не збереглося свідчень. Відомо лише, що родом він був із Верхньої Саксонії, освіту отримав у монастир. школі м. Магдебурга й 1067 був прийнятий каноніком в одну з церков м. Бремена. Свою працю А. Б. писав, очевидно, з 1073 до 1076 на замовлення гамбур. архієпископа Адальберта Бременського (1043 або 1046–1072), отримавши доступ до його архіву, документи якого він широко використовував. А. Б. добре знав роботи своїх попередників-хроністів, монастир. *аннали* та з великою увагою ставився до усних повідомлень дат. короля *Свена II Естрідсена* (1047–1074 або 1076), Адальберта Бременського та його наближених. У першій книзі *хроніки* йдеться про передісторію пн. місії за часів *Каролінгів*. Зміст другої книги становить опис осн. етапів місіонер. діяльності архієпископів Гамбург-Бремена серед язичників за підтримки імпер. та церк. політики *Оттона I Великого* у 10 — на поч. 11 ст. Тут А. Б. приділив значну увагу полаб.-прибалт. *слов'янам*, землі яких межували з гамбур. архієпископством. Звідси йшла підготовка та здійснювалося проникнення катол. місіонерів і нім. феодалів на Полаб'я (тер., розташована на межі 3х та Центр.-Сх. Європи, в межах басейнів річок, що впадають до Балтійського й Північного м.). Автор дав детальну картину розселення слов'ян. племен межиріччя *Ельби* й *Одери* в 2-й пол. 11 ст., їх міст (особливо Воліна), торгівлі, релігії, звичаїв і моралі полаб.-прибалт. слов'ян. Хроніка А. Б. є важливим джерелом з історії повстань заельб. слов'ян проти нім. феодалів 983, 1018 і 1066. Однак, розповідаючи про події історії слов'ян, зокрема про д-ву князя Готшалка (1043–1066), А. Б. проявив нац. та реліг. упередженість, що вимагає критичного ставлення до його свідчень. Найціннішою є третя книга *хроніки*, що описує часи правління гамбур. архієпископства Адальберта Бременського, тобто сучас. для хроніста історію. Автор повністю відмовився тут від хронол. схеми на користь висхол. способу викладу, намагаючись зрозуміти іст. події через призму особистості Адальберта Бременського. Однак у центрі уваги А. Б. все ж знаходяться завдання місіонер. діяльності. Четверта книга «Опис північних островів» («Descriptio insularum aquilonis») присвячена опису *Данії*, *Норвегії*, *Швеції*, *Ісландії* та *Гренландії*. Тут А. Б. вперше згадує про колонізацію норманнами Пн. Америки. Робота закінчується *епілогом*, де говориться про посередн. роль у Саксонській війні 1075 гамбур. архієпископа Лімара (1072–1101), котрому А. Б. і присвятив свою *хроніку*.

Адам Жюльєтт

Лит.: Ляскоронский В. Этнография по Адаму Бременскому. Киев, 1883; Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum // Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters. Quellen des 9. bis 11. Jahrhunderts zur Geschichte der Hamburgischen Kirche und des Reiches. Berlin, 1961. Bd. XI; Трильмах В. «Деяние епископов Гамбургской церкви» Адама Бременского // Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. Славянские хроники / Пер. с лат. Москва, 2011.

М. О. Рудь

Адам де ла Аль (Adam de la Halle), Адам ле Боссу (Adam le Bossu; на пікардійському діалекті Bochü; бл. 1235, м. Аррас, тепер рег. О-де-Франс, Франція — бл. 1285–1288, м. Неаполь?, тепер Італія) — *трувер*. Навчався у цистерціанському монастирі Вошелль, але згодом відмовився від церк. кар'єри, одружився, певний час жив у м. Дуе, однак повернувся до м. Арраса (за різними даними 1262 або 1275), де написав свій найвідоміший твір «Гра про альтанку» (1276–1277). Згодом навчався у Паризькому ун-ті, де отримав

Адам де ла Аль. Рондо з «Гра Робена і Маріон» («Le Jeu de Robin et Marion»), бл. 1284

ступінь магістра мист-в. Бл. 1280 як поет і музикант поступив на службу до графа Робера II д'Артуа, племінника короля Людовіка Святого; 1283 разом з його почтом вирушив до Неаполя, щоб підтримати графа Шарля д'Анжу під час повстання проти франц. панування. Ймовірно там і помер. Його твори різноманітні та революційні для свого часу. «Гра про альтанку» («Le Jeu de la feuellée») — перша повністю світська театр. п'єса. У ній поєднується кілька сюжетних ліній: з одного боку біографічна, про пригоди Адама, який хоче вирушити в Париж, з іншого — пародична феєрія (обід, приготовлений для фей жінками міста). Стиль твору жвавий і розмовний, в ньому згадуються справжні відомі особи м. Арраса, йдеться про живий театр, пов'язаний з дійсністю. «Гра Робена і Маріон» («Le Jeu de Robin et Marion»; бл. 1284) — перша «музична комедія» в історії сучас. театру; належить до модного у 13 ст. ліричного жанру пасторалі. У творі розповідається про зустріч шевальє і пастушки, освідчення у коханні шевальє та відповідь пастушки. Оригінальність у тому, що уривки тексту чергуються з піснями і муз. уривками, у піснях повторюється те, про що говориться у діалогах.

Тв.: Le Jeu de la Feuellée. Paris, 1922 ; Le Jeu de Robin et Marion. Paris, 1924.

Лит.: Dufournet J. Adam de la Halle à la recherche de lui-même ou le jeu dramatique de la feuellée. Paris, 1974; Littérature. Textes et documents. Moyen Age / XVI siècle. Paris, 1988; Bertelot A. Histoire de la littérature française du Moyen Age. Paris, 1989.

С. В. Глухова

Адам кадмон (івр. אָדָם קַדְמוֹן — «первісна людина», «першолюдина») — юдейський містичний (кабалістичний) концепт для опису божественного символізму людського тіла, а також уявлення про найвищий із п'яти духовних світів, створених задля виправлення божественного творіння. Крім того, цей термін пов'язується з божественними еманациями (*сефірот*), часом позначаючи їх усі (десять), а часом — одну з трьох (Кетер — «корона», Хохма — «мудрість» або Тіферет — «краса»).

Концепцію «А. к.» уперше системно викладено рабином-кабалістом 16 століття Іцхаком Лурією (Арі) у книзі «Ец хаїм» («Дерево життя»). Світ «А. к.» називається «Адам», бо його структуру пов'язано з зародком людини матеріального світу, та «кадмон», оскільки в ньому діє перше скорочення світла, необхідне для виправлення творіння (одночасно з цим у нижчих світах діє друге скорочення світла). А. к. як досконалий прототип людини протиставляється Адаму га-рішону, земній першолюдinin. Також з'являється уявлення про те, що саме в небесному Кадмоні було зосереджено всі душі до появи гріха. У кабалістичному творі «Тікуней га-Зогар» («Виправлення Зогара») і луріанській Кабалі А. к., який має божественне походження, протистоїть Сатану (названому Адам Беліаль), котрий походить із світу зла. При цьому, скажімо, в луріанській Кабалі А. к. не пов'язується безпосередньо з Месією. Про такий зв'язок говорять лише радикальні сабатіанці, які вірять у божественність Месії і вважають *Сабатая* (*Шабтая*) Цві інкарнацією А. к.

А. к. згадується у відомих творах літератури: «Йосип і його брати» Т. Манна, «Хозарський словник» М. Павича, «Маятник Фуко» У. Еко та ін.

Лит.: Шолем Г. Основные направления в еврейской мистике. Москва, 2004; Cohn-Sherbok D. Judaism: History, Beliefs and Practice. London, 2003; Drop S. Symbols of the Kabbalah: Philosophical and Psychological Perspectives. Northvale, 2000.

В. В. Черноіваненко

Адамава (Адамауа; англ. Adamawa) — плоскогір'я (плато) на тер. *Камеруну* (Зх. і центр країни), *Нігерії* (Пд. Сх.) і *Центральноафриканської Республіки* (Зх.); займає велику площу між річками *Бенуе* на Пн. Зх. і *Санага* на Пд.Сх. Назва походить від імені ватажка місцевих представників народу фульбе — Модібо Адама, який заснував однойм. емірат, що включав більшу частину плоскогір'я і проіснував до його смерті (1848). У свою чергу, назва плато започаткувала назви провінції в Камеруні, штату в Нігерії, а також групи мов. Плато має вулканічне походження, серед. висота — 1000–1500 м, найвищі вершини — Оку (3011 м), Бамбуто (2740 м) і Мбамі (2335 м). Складене давніми кристалічними і метаморфічними породами (перев. *гнейсами*), відкриті значні поклади *бокситів*. Центр плоскогір'я утворюють гори А., що витягнулися із Зх. Камеруну (Західний і Північно-Західний регіони) через пд.-сх. Нігерію (шт. Тараба) і знову в центр. Камерун (регіон А.). Гори А. є вододілом між бас. річок Бенуе і Санага. Територія плоскогір'я вкрита вологими вічнозеленими лісами (на Пд.), високотравними саванами, що зумовлено наявністю короткого сухого сезону, і листопадно-вічнозеленими лісами (на

Пн.) та гірськими саванами (в горах). Населена народами, що говорять мовами різних груп бенуе-конголезських та адамава-убангійських мов, а також групами фульбе. Осн. заняттям населення гірської зони є кочове і напівкочове тваринництво (велика рогата худоба), у передгір'ях — землеробство.

А. С. Івченко

Адамава-убангійські мови, адамава-східні мови — мовна сім'я, поширена в екваторіальній Африці. А.-у. м. у сім'ю виокремив амер. лінгвіст Дж. Грінберг. Згідно з його класифікацією, вона входить до складу *нігеро-конголезької* макросім'ї та складається з двох підсімей: адамава й убангійської (або східної). На думку брит. дослідника Р. Бленча, підсім'я адамава й убанг. мов разом із підсім'єю гур утворюють сім'ю саванських мов. Нім. африканіст Г. Діммендааль висловив сумніви щодо належності убанг. мов до нігеро-конголезької макросім'ї і відповідно щодо коректності класифікації А.-у. м. узагалі. Через недостатнє вивчення мов підсімей адамава, убанг. мов і мов підсім'я гур, питання їхньої класифікації залишається дискусійним. До сім'ї А.-у. м. зараховують 150–160 мов (у зв'язку з відсутністю якісних описів багатьох із них поділ А.-у. м. на мови й діалекти та їхнє групування у групи й підгрупи є приблизним). Осн. ареал А.-у. м. — Нігерія, Камерун, Чад, Дем. Республіка Конго (підсім'я адамава, у Дем. Республіці Конго також деякі убанг. мови), Центральноафриканська Республіка і Південний Судан (убанг. підсім'я). Убанг. мови описано докладніше, ніж мови адамава.

Заг. чисельність носіїв А.-у. м. — бл. 7 млн осіб, прибл. 2 млн із яких є носіями мов підсім'я адамава та бл. 5 млн — підсім'я убанг. мов (2000, оцінка). Найпоширенішою мовою серед А.-у. м. є санго (койне, сформоване на основі кількох мов убанг. підсім'я, одна з двох держ. мов Центральноафриканської Республіки поряд із франц.), чисельність носіїв якої на рівні першої мови спілкування становить бл. 400 тис. осіб, на рівні другої мови — бл. 1,5 млн осіб (1988, перепис, новіших даних не існує), *занде* (поширена переважно в Центральноафриканській Республіці, за оцінкою 2000 нею володіє бл. 1,1 млн осіб), нгбака (за даними 2000 — бл. 1 млн осіб, поширена переважно у Демократ. Республіці Конго). Інші А.-у. м. малочисельні. Більшість А.-у. м. не мають писемності. Для частини з них укладено алфавіти на основі лат. графіки.

Серед А.-у. м. є мови аглютинативного, ізоляційного та змішаного аглютинативно-аналітичного типів. Фонетичі цих мов властивий багатий вокалізм (від семи й більше голосних фонем) і консонантизм [поряд із *велярними*, гортанними й губними приголосними в багатьох мовах цієї сім'ї функціонують приголосні зі змішаною природою вимови (губно-задньопіднебінні, *абруптиви*), *африкати*]. У більшості А.-у. м. є розрізнення голосних за тонами. Основні способи словотвору — суфіксальний та основоскладання. У багатьох мовах іменники поділено на *іменні класи*, у мовах, які не мають відповідного розрізнення, наявні кілька способів творення множини, що свідчить про можливість такого поділу в минулому. В А.-у. м. є кілька систем числення — п'ятіркова, десяткова та двадцяткова. Показники грам. знач. дієслова — суфікси

або службові слова. У зв'язку з відсутністю категорії стану дієслова пасивність дії передають за допомогою службових слів. У деяких мовах цієї сім'ї трапляються додаткові форми минулого й майб. часу (минулий і давноминулий, близький майб. і далекий майб.). Для А.-у. м. характерний фіксований порядок слів у реченні.

Літ.: Greenberg J. The Languages of Africa. Bloomington, 1963; Kleinewillinghöfer U. Relationship Between Adamawa and Gur languages: The Case of Waja and Tula // Gur Papers / Cahiers Voltaïques. 1996. Vol. 1; Dimmendaal G. Language Ecology and Linguistic Diversity on the African Continent // Language and Linguistics Compass. 2008. Vol. 2, № 5.

С. І. Гірик

Адама́нт, Самійло (? — ?) — ксилограф 2-ї пол. 18 ст. Створив шість гравюр («Св. Микола», «Успіння», «Собор святих» та ін.) для «Акафістника», виданих у Чернігові; гравюру «Св. Варвара» для «Акафіста св. Варвари» (Чернігів; 1783). Його монограма — С. А.

Літ.: Попов П. Матеріали до словника українських гравірів. Додаток І. Київ, 1927; Логвин Г. Н. Чернігов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. Москва, 1965.

Адаманта́н (від грец. ἀδάμας — алмаз, букв. — незламний) — трициклічний насичений вуглеводень з брутто-формулою C_6H_6 ; формальна назва за номенклатурою ІЮПАК трицикло [3.3.1.1^{2,7}] декан, проте ІЮПАК рекомендує вживати тривіальну назву А. Вуглецевий скелет А. відповідає структурі алмазу; скелетну структурну формулу (без воднево-вуглецевих зв'язків) наведено на рисунку.

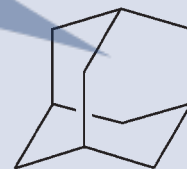
Відносна молекулярна маса А. 136,24; $t_{\text{пл.}} = 270^\circ\text{C}$; сублімується; за н. у. — безбарвні октаедричні кристали зі слабким запахом, що нагадує запах камфори. Трапляється (у дуже малих концентраціях) у деяких нафтах; зазвичай добувають органічним синтезом. А. відносно стійкий до окисників, але його реакційна здатність дещо вища, ніж у ін. насич. вуглеводнів. Адамантан і його похідні використовують у вир-ві полімерів (поліестерів, полікарбонатів, поліамідів, поліуретанів), мастил та гідравлічних рідин, у парфумерній і фарм. промисловості. Для полімерів на основі адамантану характерні підвищені термостійкість, температура плавлення, стабільність до дії хім. агентів.

Літ.: Багрий Е. И. Особенности строения и свойств адамантанов // Адамантаны: Получение, свойства, применение. Москва, 1989.

С. В. Камишан

Адамантиніо́ма [від грец. ἀδάμας (ἀδάμαντος) — твердий метал і *ὄγκωμα* — пухлина] — доброякісна епітеліальна пухлина (див. *Епітелій*). Солідна А. — найбільш рання стадія розвитку пухлини, найчастіше спостерігається у верх. щелепі. Полікістозна А. в міру росту утворює рівномірне потовщення ділянки щелепи. Може локалізуватися і у великій гомілковій кістці. Прогноз сприятливий, злоскісна перетворення спостерігається рідко. Лікування хірургічне.

Адама́р, Жак Саломон (Hadamard, Jacques Salomon; 08.12.1865, Версаль, Франція — 17.10.1963, Париж, Франція) — математик, член Паризької АН (з 1912), іноз. член АН СРСР (з 1929). Довів асимптотичний закон розподілу простих чисел. Йому належать фундаментальні роботи з теорії

Адамантан

Адамар Жак Саломон

функцій, аналітичної механіки, алгебри, геометрії, теорії ймовірностей, топології, а також психології творчості. Професор Колеж де Франс (Collège de France; 1897–1935), Паризького ун-ту (1900–1912), Політехнічної школи (1912–1935). Лауреат багатьох премій Франц. та іноз. академії наук. 1956 нагороджений Золотою медаллю Нац. центру наук. досліджень. З іменем А. пов'язані рішення багатьох математичних та тех. проблем: теорема Коші—А. для радіуса збіжності степеневих ряду, гіпотеза А. в теорії пластин, оптичне перетворення А., спектрометр А., матриці А. для гіперболічних рівнянь, умова Лежандра—А. позитивності акустичного тензора твердого тіла, рівняння А. для хвиль на воді, теорема Френеля—А., нерівність А. для визначників, тощо. Працями А. закладено основи багатьох напрямків у математиці. У 1930 А. брав участь у роботі математичного з'їзду, що відбувався в Харкові. А. брав активну участь в громад. житті, у вирішенні соц. проблем, був членом Почесного комітету Руху за мир проти расизму та антисемітизму, працював у Центральному комітеті Ліги прав людини, сприяв створенню Єврейського ун-ту в Єрусалимі. Під час Другої світової війни допомагав вченим, які змушені були залишити нацистську Німеччину. Багато уваги надавав шкільному викладанню. Автор підручників з елементарної геометрії, які були видані в укр. перекл. в 1953–1955.

Пр.: Укр. перекл. — Елементарна геометрія: посібник для вчителів сільських шкіл. Київ, 1953–1955; Essai sur la Psychologie de l'invention dans le Domaine Mathématique. Paris, 1959. Р. о с. перекл. — Исследование психологии процесса изобретения в области математики / Пер. с франц. М. А. Шаталовой и О. П. Шаталова; под ред. И. Б. Погребинского. Москва, 1970.

Літ.: Полищук Е. М., Шапошникова Т. О. Жак Адамар. 1865–1963 / Отв. ред. В. М. Бабич. Ленинград, 1990; Мазь В. Г., Шапошникова Т. О. Жак Адамар — легенда математики. Москва, 2008.

Адаменко Станіслав Михайлович

Адаменко, Станіслав Михайлович (31.07.1949, с. Поташ Тальнів. р-ну Черкас. обл., Україна) — художник монумент.-декор. мист-ва, архітектор, нар. художник України (з 1994), академік Укр. академії архітектури (з 1998), Закінчив Київ. худ. ін-т (1974, майстерня Н. Чмутіної). Працює в галузі оформлення інтер'єрів архіт. споруд (ви-робки з порцеляни, гутного скла, кришталю, металу). Брав участь в оформленні Палацу культури в с. Горбаково Рівнен. обл. (1980–1982), гол. фойє Ін-ту міжнар. відносин при Київ. держ. ун-ті ім. Т. Шевченка (1985–1986), Залу органної та камерної музики в м. Рівному (освітлювальні декор. композиції, 1984–1987), реконструкції Нац. академ. театру опери та балету України ім. Т. Шевченка (у співавт., інтер'єри приміщень, освітлення та декор, 1983–1988); будівлі Донецького театру опери і балету (у співавт., 1991–1994), Палацу культури «Україна» (у співавт., інтер'єри приміщень і кришталеві світильники, 1996); Посольства РФ в Україні (худ.-декор. композиції та світильники); об'єктів Адміністрації Президента України та урядових резиденцій (проекти споруд, реконструкція і реставрація, дизайн інтер'єрів); президент-готелю «Київський» (проект реконструкції); Посольства України в Білорусі (інтер'єри та монумент.-декор. твори), Маріїнського палацу в Києві (з 2007). Працює ген. директором Держ. підприємства «Проектне

бюро Державного управління справами» (з 1998), член архітектурно-містобудівної ради м. Києва. Учасник виставок в Україні та за кордоном, зокрема (спільно з дружиною М. Ралко) в Укр. домі (м. Київ; 1990), у галереї «Al Ghaf Art Gallery» у м. Абу-Дабі (ОАЕ; 2008) та ін. 2001 відкрив разом із дружиною приватну галерею у м. Києві, де виставляє не лише власні картини, а й твори ін. художників. Нагороджений Держ. премією УРСР в галузі архітектури за реконструкцію Держ. академ. театру опери і балету ім. Т. Шевченка (1990), почесною відзнакою Президента України (1996).

Літ.: Янко Д. М. Творчий портрет // Президент. 2000. № 3.

Адаміти, Адаміани — гностична секта (див. *Гностицизм*), яка виникла в кін. 2 ст. у Пн. Африці. В основі вчення А. — настанови повертатися до стану невинності, в якому був Адам у момент його створення. Водночас А. шанували Ісуса Христа як «другого Адама». А. називали свої зібрання Раєм; відкидали шлюбно-сімейні відносини; оголювалися під час богослужінь, вважаючи наготу безгрішною; проповідували спільність майна. Культивовані ними принципи призводили на практиці до свавільних оргій. Потужні адамітські рухи спостерігалися в 14 ст. у Болгарії, у 15 ст. у Чехії. Як і їхні попередники, найкращим способом наблизитися до Бога болгарські та чеські А. вважали дотримання тих умов, в яких жив колись Адам. Не сприймали церк. та сусп. ін-ти; відкидали церк. догмати, зовн. сторону богослужбової практики. Їхнє вчення засудила церква і соціумні утворення. У Болгарії на Тирновському соборі 1359 засуджено ватажків секти А. Лазаря і Феодосія. У Чехії А. утворили ліве крило таборитів; більшість із них загинули 1421, зазнавши поразки від Я. Жижки.

А. поширилися й в інших країнах. У 13 ст. поглядів давніх А. дотримувалися прихильники секти братів і сестер Вільного Духа в Нідерландах. Окремі групи діяли в 1640-х в Англії. У 1990-х у м. Рибінську (Ярославська обл., РФ) засновано Церкву адамітів, яка проповідує, що безпосередня поведінка, прояви почуттів, тілесні насолоди є боговгодними і повертають людину від гріхопадіння до чистоти й невинності.

О. В. Сапанін

Адамо́, Сальва́торе (франц. Adamo, Salvatore; 01.11.1943, м. Козімо, Італія) — співак, автор і виконавець пісень, актор. 1947 переїхав разом із батьками до Бельгії, де його батько знайшов роботу на шахті. Навчався у католицькому Ін-ті святого Фердинанда (м. Жемапп), вивчав іноз. мови і філологію. У 11-річному віці співав у церк. хорі, у 12-річному зайняв перше місце на муз. конкурсі у м. Жемаппі; з 14 років грав на гітарі. 1960 переміг на конкурсі радіо Люксембурґ, виконавши пісню «Si j'osais» («Якби я наважився»). 1961 з'явилися його диски франц., італ., англ. мовами. У 1963–1964 стали популярними пісні «Sans toi, ma mie» («Без тебе, моя люба»), «Les filles du bord de mer» («Дівчата з узбережжя»), «Tombe la neige» («Падає сніг»). Співак став широко відомим після концертів у паризькому концерт. залі «Олімпія» (1965). У 1964–1970 був єдиним співаком, що за продажем дисків і популярністю міг сперечатися з англ. кварталом

«Бітлз», а 1966 був першим за продажем дисків. Загалом за кар'єру продав понад 100 млн дисків. Наприкінці 1964 пісня «Vous permettez, monsieur» («Ви дозволите, пане?») очолювала хіт-парад радіостанції «Європа-1». Пісня «Tombe la neige» («Падає сніг») виходила на перше місце у хіт-парадах понад 40 країн, зокрема упродовж 6 років очолювала хіт-паради в Японії, де існує більше 200 версій цієї пісні (загалом у світі є понад 500 версій, зокрема, одну з них виконує укр. співак О. Скрипка). Романтичні пісні А. написані у ритмах танго, вальсу, з простими мелодіями, які легко запам'ятовуються. 1968 в одному з інтерв'ю А. розповідав, що коли почав співати, він «плив проти течії», тобто рухався у бік традиції, пісні, тоді як молодь його віку прямувала у бік сучас. пісні з божевільними ритмами. А. захищав пісенні традиції, втілені у творчості Ж. Брессона. Журналісти називали його «останнім романтиком нашого сторіччя». Серед ліричних пісень, написаних і виконуваних А.: «Elle» («Вона»; 1964), «J'aime» («Я люблю»), «La nuit» («Ніч»; обидві — 1965), «J'avais oublié que les roses sont roses» («Я забув, що троянди рожеві»; 1971), «C'est ma vie» («Це моє життя»; 1975), «Eve de mon rêve» («Єва моєї мрії»; 2003), «Fleur» («Квітка»; 2007) та ін. А. присвячує пісні також видатним людям: «Vladimir» («Володимир» — В. Висоцькому; 1981), «Vincent» («Вінсент» — В. Ван Гог; 1987), «Alice» («Аліса» — Ж. Брасенсу), «Ce Georges» («Цей Жорж» — Дж. Клуні; обидві — 2007), «Pourquoi tu chantes?» («Чому ти співаєш» — 2010; М. Каллас) тощо; політ. і соц. проблемам: «Inch' Allah» («Іншалла»; 1966, друга версія 1993) про ізраїл.-араб. конфлікт, «Manuel» («Мануель»; 1976) проти франкіст. режиму, «Les collines de Rabiah» («Нагорби Рабіа»; 1983) про події у Лівані, «Alors, marchez!» («Тоді маршируйте!»; 1992) проти війни, за мир, «Sans domicile» («Без домівки»; 1995) про бездомних. Пісня «Les Gratte-Ciel» («Хмарочоси»; 1969) — сюрреалістична фантазія, що зображує великі д-ви, які заради управління світом знищують себе; після подій 11.09.2001 стала сприйматися як пророцтво. А. глибоко хвилює проблема дітей-солдатів і жертв війни, які страждають від насилля і злиднів. 1979 він написав на цю тему пісню «Tout le long du Mekong» («Уздовж Меконга»), 1994 — пісню «Enfants» («Діти»). Пісенна творчість А. вирізняється багатством уяви, розмаїттям тем, що надихають автора, поєднанням старого і нового, сучасних ритмів з чудовою мелодією.

А. виступав з гастрольми у багатьох країнах світу, зокрема: Туреччині, Лівані, Канаді, Нідерландах (1963–1964), США (1970), кол. СРСР (1972, 1981), Бразилії, Аргентині, Іспанії (1976), Єгипті (2008), Україні (2013); здійснив 38 турне Японією. Він — єдиний франкомовний співак, що виступав у Будокан-холі у Токіо (15 тис. глядачів).

А. — автор поетично-пісенних збірок «Поезії та пісні» («Poesie et chansons»; 1975), «Той, хто зачаровує океани» («Le Charmeur d'océans»; 1980), «Слова душі» («Le mots de l'ame»; 1993), «Для тих, хто ще мріє. Найкращі в житті пісні» («A ceux qui rêve encore: Les plus belles chansons d'une vie»; 2003), роману «Спогад про щастя — це теж щастя» («Le souvenir de bonheur est encore du bonheur»; 2001). Знімається у кіно, ролі у фільмах: «Родина Арно» (1967), «Острів маків», «Борг» (обидва — 1970), «Залиш свої руки на

Адамо Сальваторе

Адамов Артур

моїх стегнах» (2003), «Лілі Давид» (2012). Займається живописом.

З 1993 на громад. засадах посол ЮНЕСКО. З цієї місії відвідав багато країн (зокрема, В'єтнам, Албанію). 1999 брав участь у кампанії зі збору іграшок для дітей, постраждалих під час кризи у Косово, 2005 — для дітей Афганістану; також виступав на численних благодійних телемарафонах і концертах, зокрема, на користь жертв землетрусів на Гаїті та в Японії. Посол ЮНІСЕФ (з 1993).

Нагороджений Срібною медаллю міста Жемаппа (1973), бельгійським орденом Корони (1991). Офіцер ордена Почесного легіону (Франція, 2005). Велика міжнародна премія поезії (2010). Почесна муз. премія «Віктур» за усю творчість (2014).

Тв.: Chansons racontée aux enfants. Paris, 1968; Poesie et chansons. Paris, 1975; Le Charmeur d'océans. Paris, 1980; Les mots de l'ame. Paris, 1993; Le souvenir de bonheur est encore du bonheur. Paris, 2001; A ceux qui rêve encore: Les plus belles chansons d'une vie. Paris, 2003. І т а л. — La notta... l'attesta. / Traduttore N. Buzzati. Roma, 2015.

Літ.: Сальваторе Адамо // Музыкальная жизнь. 1972. № 12; Возвращение Сальваторе Адамо // За рубежом. 1977. № 33; Прокофьев В. Месье «Падает снег» // Труд. 2002. 19 сентября; Москалец А. Прошлогодний снег // Киевские ведомости. 2002. 3 ноября; Coljon Th. Adamo — c'est sa vie. Paris, 2003; Boquan Ch. Adamo: 50 ans de Bonheur. Lille, 2013; Coljon Th. Adamo — 50 ans du succes. Waterloo, 2013; Adamo G. Adamo: Histoire d'une famille. Waterloo, 2015.

С. В. Глухова

Ада́мов, Артю́р [франц. Adamov, Arthur; справжнє прізвище та ім'я — Адамян, Арутюн Суренович (рос. Адамян, Арутюн Суренович); 23.08.1908, м. Кисловодськ, тепер РФ — 15.03.1970, м. Париж; похований у м. Іврі-сюр-Сен, тепер рег. Іль-де-Франс, Франція] — письменник, драматург. У дитинстві жив у м. Баку, його батько був нафтозаводником. З 1912 родина жила у Німеччині. 1914 з початком Першої світової війни родина виїхала до Швейцарії, 1922 знову опинилася у Німеччині, а з 1924 облаштувалася у Франції. Починав як поет, писав вірші у манері сюрреалізму. Відвідував літ. кафе, познайомився з сюрреалістами, з А. Арто, П. Елюаром. 1928 заснував журн. «Дісконтинуєте» (вийшов лише один номер). На початку Другої світової війни був заарештований і пізніше перебував у таборі за висловлювання проти колабораціоністського уряду Віші. 1945 заснував журн. «Л'ер нувель» (вийшло 2 номери). 1946 опублікував сповідь «Зізнання», де висловив свої почуття самотності, відчуження, приниження, які йому довелося пережити. Тоді ж почав писати для театру. Був одним із фундаторів театру абсурду. Відчуття безвиході, пессимізм, руйнація композиції твору, порушення логіки розвитку сюжету, нехтування місцем і часом дії, зображення жалюгідних і недоладних персонажів характерні для драматургії А. У його п'єсах тісно переплітаються мрія і дійсність. У своїй творчості А. у метафоричній формі виразив страх людини перед невідомим, самотністю, смертю. Згодом його театр революціонізував від трагічного символізму, авангардизму до політ. реалізму і публіцистичності. А. дебютував п'єсою «Пародія» («La Parodie») у дусі авангардист. театру (1947). Автор п'єс: «Нашестя» («L'Invasion»; 1949), «Вели-

кий і малий маневр» («La Grande et la Petite Manœuvre»; 1950), «Усі проти усіх» («Tous contre tous»; 1952), «Пінг-понг» («Le Ping-pong»; 1953), «Паоло Паолі» («Paolo Paoli»; 1958), низки маленьких п'єс, опублікованих у збірці «Суспільний театр» («Théâtre de Société»; 1958) та ін., нотаток про театр «Тут і тепер» («Ici et Maintenant»; 1964). Трагедія «Весна 71 року» («Le Printemps 71»; 1961) присвячена Паризькій Комуні, це діалоги про долю світу. У драмі «Політика решти» («La Politique des restes»; 1962) викриває расизм у США, у драмі «Off limite» («Надміру»; 1968) відтворює трагічну атмосферу, розповідаючи про американський спосіб життя. П'єси А. опубліковані у збірках «Театр I» («Théâtre I»; 1953), «Театр II» («Théâtre II»; 1955), «Театр III» («Théâtre III»; 1966), «Театр IV» («Théâtre IV»; 1968). П'єси А. ставили франц. режисери Ж. Вілар, А. Мнушкіна, Р. Планион та ін. Писав також радіоп'єси. Брав участь у політ. дискусіях про театр з Ж. П. Сартром, Р. Вайяном і М. Бютором. 1959 опублікував «Антологию Паризької Комуні 18 березня — 28 травня 1871» («La Commune de Paris 18 mars — 28 mai 1871. Anthologie»). 1960 підписав «Маніфест 121» (Декларацію непокорі щодо Алжирської війни). 1964 був запрошений до США, де читав лекції про творчість Г. Флобера, П. Валері та сучас. театр, а також брав участь у маніфестаціях проти війни у В'єтнамі. Перекладав з російської твори М. Гоголя («Ревізор», 1958, «Мертві душі», 1960, адаптація для театру), Ф. Достоевського («Злочин і покарання», 1957), І. Гончарова («Обломов», 1959), М. Горького, А. Чехова, з німецької твори Г. Бюхнера, Р. М. Рільке та ін. Автор сценаріїв телефільмів: «Хазяйка» (1958), «Мертві душі», «Шинель» (обидва — 1963), «Літо — осінь» (1964), «Коник» (1967), «Смерть Івана Ілліча» (1967), «Ніжна жінка» (1971), «Васса Железнова» (1972).

Тв.: Théâtre I. Paris, 1953; Théâtre II. Paris, 1955; Théâtre III. Paris, 1966; Théâtre IV. Paris, 1968; Р о с п е р е к л. — Паоло Паолі // Пьесы современной Франции. Москва, 1960; Весна семьдесят первого. Москва, 1968; Высочайшая вершина бездны // Иностранная литература. 1997. № 4.

Лит.: Балашов В. Победа Артюра Адамова // Иностранная литература». 1962. № 7; Французская антидрама (50–60-е гг.). Москва, 1968; Gaudy R. Arthur Adamov. Paris, 1971; Mélése P. Arthur Adamov. Paris, 1973; Lectures d'Adamov. Actes du colloque international Würzburg 1981. Tübingen, 1983; Шевчук В. Д. Принципи політичного театру Артюра Адамова (на прикладі п'єси «Паоло Паолі») // Наук. вісник Ізмайльського держ. гуманітарного ун-ту. Історичні науки. Педагогічні науки. Філологічні науки. 2001. Вип. 10.

С. В. Глухова

Адамович, Алесь (білор. Адамовіч, Алесь; справжнє ім'я — Адамович Олександр Михайлович, білор. Адамовіч Аляксандр Міхайлавіч; 03.09.1927, с. Конюхи, тепер Копильського р-ну Мінської обл., Білорусь — 26.01.1994, Москва, РФ) — письменник, літературознавець, критик і публіцист, чл.-кор. АН БРСР/НАН Білорусі з 1980. 1950 закінчив філол. ф-т Білорус. держ. ун-ту (Мінськ). Канд. філол. наук (1953). З 1976 — зав. сектором літ. взаємозв'язків Ін-ту л-ри ім. Янки Купали АН БРСР, з 1987 — директор Всесоюз. НДІ кіномист-ва (Москва). Писав білор. і рос. мовами. Осн. твори: роман-дилогія «Партизани» [«Партизаны»; ч. 1 — «Війна під стріхами» («Вайна пад стрэхамі»), 1960; ч. 2 —

«Сини вирушають на бій» («Сыны ідуць у бой»), 1963 (обидві частини екранізовано 1970 року)], «Хатинська повість» («Хатынская повесть», написано рос. мовою, 1972; укр. перекл. — 1974, білорус. — 1976), повість «Карателі: радість ножа, або Життєпис гіперборейців» («Карнікі: Радасць нажа, або Жыццёпіс гіпербарэйцаў»; 1981) та ін. — про трагічні події Другої світової війни. Один з авторів кн. «Я з вогняного села...» («Я з вогненнай вёскі...», у співавт. Я. Брилем і В. Колесником; 1975), де зібрано свідчення людей, які випадково врятувалися, коли гітлерівці знищували білор. села разом з їхніми мешканцями. «Блокадну книгу» («Блокадная книга»; 1977–1981, у співавт. з Д. Гранінім) побудовано на спогадах мешканців м. Ленінграда, які пережили блокаду, та на докум. матеріалах періоду Другої світової війни. У повісті «Остання пастораль» (1986) А. намагається уявити життя людства після ядерної війни. А. — автор літератур. і критичних праць «Шлях до майстерності: становлення мистецького стилю К. Чорного» («Шлях да майстэрства: станаўленне мастацкага стылю К. Чорнага»; 1958), «Білоруський роман» («Беларускі раман»; 1961), «Становлення жанру» («Становление жанра», рос. мовою; 1964), «Горизонти білоруської прози» («Горизонты белорусской прозы», рос. мовою; 1974) та ін. Укр. мовою окремі твори А. переклали Г. Ігнатенко, М. Львович.

Тв.: Собрание сочинений: В 4 т. Минск, 1981–1983; Сказ пра Івана Мележа. Минск, 1984; Апакаліпсіс па графіку. Минск, 1992. У к р . п е р е к л. — Хатинська повість. Київ, 1974; Я з вогняного села. Київ, 1977 [у співавт.].

Лит.: Новиченко Л. Работы белорусского критика // Вопросы литературы. 1959. № 11.

Адамович, Михайло (?–?) — художник 18 ст. Малював і копіював портрети, ландшафти, створював настінні розписи. 1743–1765 працював у Роздолі (тепер смт Львів. обл.); для місцевого костюлу і лазарету малював картини та ікони, в палаці виконував живописно-декор. роботи та ін. 1765 оздоблював житл. будинок на площі Ринок у Львові.

Лит.: Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. Київ, 1983.

Адамович, Роман Сергійович (26.06.1945, м. Київ, Україна) — живописець і графік, художник театру і кіно, засл. діяч мист-в (з 2012). Син С. Т. Адамовича. Закінчив 1971 Всесоюз. держ. ін-т кінематографії у м. Москві (худ. ф-т, майстерня Ю. Пименова), 1972 — Вищі режисерські курси при Всесоюз. держ. ін-ті кінематографії (анімаційне кіно, майстерня І. Іванова-Вано). Твори: живописні цикли — «Живописні мотиви України» (1988–1992), «Незавершена напруженість» (1990–1994), графічні серії «Київські відзеркалювання» (1978–1990), ілюстрації до худ. творів. Художник-постановник фільмів: «Бумбараш» (1971), «Кармалюк» (1976), «Королі і капуста» (1978), «Миргород та його мешканці. Старосвітські поміщики» (1982), «Засіб вбивства» (1993), «Мелодрама з замахом на вбивство» (1994), «Приятель небіжчика» (1997), «Мийники автомобілів» (2000), «Владика Андрій» (2008), «Той, хто пройшов крізь вогонь» (2012), «Толока» (2014, у співавт.), «Окупація» (2015, у співавт.); серіалу «Пані удача» (2000–2001); мультфільмів — «Лісова пісня» (1976), «Казка про

Адамович Алесь

Адамович Роман Сергійович

Адамович Сергій Тадейович

Івана, Пана та злидні» (1980), театр. вистав. Фільми «Приятель небіжчика» і «Той, хто пройшов крізь вогонь» були номіновані на премію «Оскар» від України. З 1968 А. — учасник все-союз. і республікан. укр. виставок, після 1991 — міжнар. і нац. виставок. Мав численні персональні виставки в Україні та за кордоном. Викладає: у Київ. нац. ун-ті театру, кіно і телебачення ім. І. Карпенка-Карого (з 1993 — керівник майстерні режисури анімаційного кіно); у Нац. академії образотворчого мист-ва (з 1991 — викладач каф. живопису, з 1997 — старший викладач, керівник навчально-творчої майстерні художників кіно і телебачення).

Літ.: Художники советского мультфильма. Москва, 1978; Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці. Київ, 2006.

Адамович, Сергій Тадейович (02.04. 1922, с-ще Рубіжна, тепер у складі м. Лисичанська Луган. обл., Україна — 12.01.1998, м. Київ, Україна) — художник, графік і живописець, засл. діяч мист-в УРСР (з 1985). Батько Р. С. Адамовича. Під час Другої світової війни воював на Західному, Південно-Західному та Прибалтійському фронтах; у хвилини затишшя малював картини, які 1944 стали основою його першої персональної виставки у м. Самарканді (тепер Узбекистан). А. був тяжко поранений на фронті, став інвалідом. 1950 закінчив живопис. ф-т Київ. худ. ін-ту (тепер — Нац. академія образотворчого мист-ва і архітектури; у О. Шовкуненка). Працював у галузі книжкової та станкової графіки, живопису. Твори експонувалися на понад 50 міжнар., всесоюз., республікан. і персональ-

та «Наймичка» (1955) і видання поеми «Гайдамаки» латис. мовою (1964), до роману Ф. Достоевського «Злочин і кара» (1957), роману О. Кобилянської «Земля» (1960, 1971), повістей М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1962), М. Шолохова «Доля людини» (1968) і «Вони воювали за Батьківщину» (1975), М. Стельмаха «Кров людська — не водиця» (1971), «Поезій» В. Маяковського (1967), «Ста поезій» Ш. Петєфі (1973); картини — «Данило Галицький» (1953), «Врожай кукурудзи» (1984), пейзажі — «Морозний день» (1985), «Вечоріє. Карпати» (1986), «Гребля», «Хата в селі Вишковому», «Заводи» (всі — 1990), «Гнізда лелек» (1992), «Околиця села Харківців» (1993); серії — «Новий Донбас» (1967–1984), «Дорогами Великої Вітчизняної війни» (1984–1985), «Гнізда лелек» (1987), «Козацькі вежі» (1992–1994) та ін. А. був учасником всесоюз. і республікан. виставок. Твори А. зберігаються у Нац. худ. музеї та ін. музеях України, а також за кордоном (у США, Канаді, РФ та ін. країнах). Нагороджений орденом Червоної Зірки та медалями.

Літ.: Сергій Адамович: Каталог виставки творів. Київ, 1975; Владич Л. Графіка Сергія Адамовича. Київ, 1977; Заслуженный деятель искусств Украинской ССР Сергей Фаддеевич Адамович. Книжная и станковая графика: Каталог выставки. Москва, 1986; Авраменко О. Палитра души // Радуга. 1988. № 10; Блюміна І. Сергій Адамович // Олексій Шовкуненко та його учні. Київ, 1994.

Адамс, Артур (англ. Adams, Arthur; 1820, м. Госпорт, Велика Британія — 1878, м. Госпорт, Гемпшир, Велика Британія) — лікар і натураліст, укладач довідника зі систематики тварин. Народився в родині архітектора, освіту здобув у Королів. військ.-мор. училищі; працював хірургом у Британському Королів. флоті під командуванням капітана Е. Белчера; досліджував Індонезію. На посаді лікаря брав участь у Другій опіумній війні (англо-франко-китайська війна 1856–1860). А. був плідним малакологом і талановитим художником, описав і замалював сотні нових видів молюсків. Співпрацював зі своїм братом Г. Адамсом. Разом вони опублікували (1853–1858) тритомну монографію «Роди сучасних молюсків, впорядковані відповідно до їхньої організації», яка містила список усіх відомих на той час видів молюсків та оригінальні описи багатьох нових видів. У монографії започатковано новий напрям у класифікації молюсків, який ґрунтувався на працях Ж. Б. Ламарка. Крім молюсків у книзі описано плечоногих і покривників. Автор книжки «Подорож натураліста в Японії і Маньчжурії» (1870).

Пр.: Adams H., Adams A. Genera of recent Mollusca arranged according to their organization: In 3 vol. London, 1958.

Літ.: Arthur Adams. Notes on the habits of certain exotic spiders // Annals and Magazine of Natural History. 1847. Vol. 20; Adams (Arthur). The History of the Collections Contained in the Natural History Departments of the British Museum. London, 2000.

Я. О. Мелжжеріна

Адамс, Генрі (англ. Adams, Henry; 1813, м. Госпорт, Велика Британія — 1877, м. Госпорт, Велика Британія) — натураліст і конхіолог (досліджував черепашки молюсків); співпрацював разом зі своїм братом А. Адамсом.

Адамс Генрі

Адамович С. Т. Ілюстрація до книги М. Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки», 1961

них виставках. Композиції, виконані у різних жанрах (фігуральні композиції, пейзажі), різноманітними техніками (ліногравюра, монотопія, автолітографія, офорт), втілюють творчий пошук митця. Твори: ілюстрації до повісті І. Франка «Борислав сміється» (1952), поем Т. Шевченка «Сова», «І мертвим, і живим...» (обидві — 1954)

Адамс Генрі Картер

Адамс, Генрі Картер (31.12.1851, Давенпорт, шт. Айова, США — 11.08.1921, м. Енн-Арбор, шт. Мічиган, США) — економіст, представник інституціоналізму, один із засновників і президент (1896–1897) Амер. екон. асоціації (American Economic Association). Син місіонера, переселенця з Нової Англії в часи колонізації Середнього Заходу США. В 1874 закінчив філол. від-ня Коледжу Айови (нині Грінельський коледж), 1878 — доктор філософії з політ. економії ун-ту Джонса Гопкінса. Після закінчення ун-ту два роки стажувався в м. Гейдельберзі та м. Берліні. Професор політ. економії в ун-ті Джонса Гопкінса (1880–1881), Корнельському ун-ті (1880–1887), в ун-ті Мічигану (1887–1921), де створив нове відділення сучас. школи бізнесу. А. був одним із перших амер. економістів, який досліджував взаємодію д-ви і приватного сектору економіки періоду монополістичного капіталізму. Заперечував принципи вільної торгівлі на користь держ. регулювання економіки та активних профспілок. Вважав, що д-ва повинна бути регулятором сусп. моралі і, тим самим, обмежувати негативний вплив екон. конкуренції на сусп. відносини шляхом встановлення мінімальних стандартів оплати праці та її умов. Відстоював ідею активних профспілок, як посередника між д-вою, працівниками та бізнесом. А. здійснював держ. експертизу залізничних тарифів, податкових та трудових конфліктів. А. активно виступав за обмеження монополій великого капіталу, зокрема брав участь у роботі федеральної комісії з регулювання торгівлі між штатами, був одним із розробників акту Шермана — першого антимонопольного закону США.

Пр.: Outline of Lectures upon Political Economy, 1886; A Study of the Principles that Should Control the Interference of the Public Debts, 1887; Relation of the State to Industrial Action // Publications of the American, 1887. Vol. 1; Taxation in the United States 1789–1816, 1897; The Science of Finance, 1898; An interpretation of the social movements of our time // International Journal of Ethics. 1891. Vol. 2; American Railway Accounting, New York, 1918.

Лит.: Bigelow L. S., Sharfman L. I., Wenley R. M. Henry Carter Adams // The Journal of Political Economy. 1922. Vol. 30. No. 2; Henry Carter Adams. The American Economic Review. 1942. Vol. 32. No. 2.

Адамс, Джон (англ. Adams, John; 30.10.1735, м. Брейнтрі, тепер у складі м. Квінсі, округ Норфолк, шт. Массачусетс, США — 04.07.1826, м. Квінсі, тепер округ Норфолк, шт. Массачусетс, США) — політ. і держ. діяч, філософ, учасник *війни за незалежність США*, делегат *Континентального конгресу*, посол США у Франції, Голландії, Англії. Перший віце-президент у 1789–1797, другий *президент США* у 1797–1801. Батько 6-го президента США Дж. К. Адамса. 1751 вступив до Гарвардського коледжу (тепер Гарвардський ун-т), який успішно закінчив 1755. Упродовж кількох років працював шкільним учителем, вивчав право, став одним із найвідоміших адвокатів м. Бостона. 1764 одружився на дочці місцевого пастора Абігел Сміт. Дружина А. була відома як активна противниця рабства й прихильниця свободи жінок. Здобув широку популярність як противник Акту про Гербовий збір (Stamp Act; 1765), брит. закону, згідно з яким за кожну торговельну угоду (випуск друкованої продукції, оформлення або засвідчення документа, публікацію оголошення) мешканці три-

надцяти брит. колоній повинні були сплачувати податок, щоб компенсувати брит. витрати на утримання постійної армії в амер. колоніях. За дорученням громади Брейнтрі А. уклав інструкції представникам міста в легіслатурі колонії Массачусетс, які стали моделлю для аналогічних інструкцій в інших містах амер. колоній. «Інструкції Брейтрі» були планом захисту колоніальних прав і привілеїв. 1766 акт було скасовано брит. парламентом. Під впливом двоюрідного брата Семюела Адамса А. приєднався до радикального крила «патріотів», але залишався прихильником «старої» англійської конституції. З 1774 — член палати представників Генерального суду Массачусетса (колоніального законодавчого органу). Брав участь у роботі Першого і Другого Континентальних конгресів у Філадельфії. Адамс був одним із найзначніших прихильників ідеї проголошення незалежності. Намага-

Адамс Джон. Матер Браун. Портрет Джона Адамса, 1788

ючись об'єднати представників південних і північних колоній, висунув на посаду головнокомандувача континентальної армії Дж. *Вашингтона*, представника від південної колонії Вірджинія. Погляди щодо формування нових конституцій Адамс виклав у есе «Думки про правління» (1776), де обстоював класичну теорію змішаної форми правління, відстоював принцип поділу й незалежності законодавчої, виконавчої й судової влади. «Думки про правління» відіграли важливу роль у створенні конституції амер. штатів та їхнього союзу в цілому. А. підтримував Резолюцію про Незалежність, затверджену *Конгресом США* 02.07.1776, взяв участь у розробці проекту Декларації Незалежності. Кілька разів був делегований до Європи як представник Конгресу США та посол США. Був основним автором ратифікованої 1780 Конституції *Массачусетса*, що цілком відбивала філос. погляди А. (цей документ був першою конституцією, ратифікованою народом). А. був одним із

трьох амер. делегатів, які у 1782–1783 підписали мирний договір з Великою Британією в Парижі. 1785 його було призначено першим посланцем США в Лондоні. Під час роботи в Лондоні А. видав працю «Захист Конституції Правління Сполучених Штатів» («A Defence of the Constitutions of Government of the United States»; 1787, 3 т.), у якій виклав нову концепцію нар. суверенітету, згідно з якою народ розглядався як єдине джерело влади. 1789 здобуває друге місце на перших виборах президента США, поступившись Дж. Вашингтону. Відповідно до Конституції, він обійняв посаду віце-президента США. 1797 за результатами перших виборів за участю політ. партій став другим президентом США. Здійснював політику посилення влади федерального уряду над штатами. За його президентства до Конституції було внесено 11 поправок. Брав участь у розробці військової програми, будівництві флоту, сприяв урегулюванню франко-амер. кризи. 1800 програв вибори республіканцю Т. Джефферсону, після чого оголосив про закінчення політ. кар'єри й переїхав до м. Квінсі поблизу м. Бостона. Активно листувався зі своїм політ. опонентом Томасом Джефферсоном, брав участь у роботі комісії для перегляду держ. устрою штату Массачусетс. А. вважається одним із батьків-засновників США та ідеологів сучасного консерватизму. Дім, у якому народився А., визнано нац. іст. пам'яткою. На честь нього назване місто у шт. Нью-Йорк (округ Джефферсон) і декілька округів у різних штатах.

Пр.: The Works of John Adams, Second President of the United States. V. 1–10. Boston, 1856.

Лит.: Bradley Thompson C. John Adams and the Spirit of Liberty. New York, 2002; Титов В. Філософсько-політичні та філософсько-правові погляди Джона Адамса // Філософські обрії. 2009. №22; Бейлін Б. Идеологические истоки Американской революции. Москва, 2010; Тиндалл Дж. Б., Шай Д. Е. История Америки / Пер. з англ. Л. Притула, Г. Сташків, О. Щур. Львів, 2010.

В. Г. Церковна

Адамс, Джон Квінсі (англ. Adams, John Quincy; 11.07.1767, м. Брейнтрі, тепер у складі м. Квінсі, округ Норфолк, штат Массачусетс, США — 28.02.1848, м. Вашингтон, округ Колумбія, США) — політик і дипломат, 6-й президент США (1825–1829). Народився в сім'ї майбутнього 2-го президента США Дж. Адамса. Громадську діяльність розпочав у віці 11 років, виконуючи обов'язки секретаря свого батька під час дипломатичної місії у Францію. А. навчався в одній із приватних шкіл Парижа (1778–1779), а потім у *Лейденському університеті* (1780). Володів франц. й дат. мовами. У 1781 прибув до Росії як офіційний секретар голови першої амер. місії в Росії Ф. Дейна. 1782 приїхав до Парижа, де працював його батько, як перекладач брав участь у мирних переговорах США з Великою Британією. У 17 років у супроводі батька відвідав Голландію, Пруссію, Росію, Данію та Англію. 1787 закінчив Гарвардський коледж (тепер — *Гарвардський університет*), відкрив адвокатську практику в Бостоні (1790). У 24 роки опублікував свій перший твір «Публікола» («Publicola») — відповідь на працю Т. Пейна «Права людини» (через високий рівень твору його спершу приписували батьку А.). У 1794–1801, 1809–1817 — на дипломатичній службі. 1803 обраний до Се-

нату. Був переконаним федералістом: підтримував асигнування для придбання *Луїзіани*, імплімент деяких федеральних суддів, закон про ембарго. 1806 став професором риторики й ораторського мист-ва Гарвардського ун-ту. Брав участь у розробці *Гентського мирного договору*, підписанням якого завершилася англо-амер. війна 1812–1814. 1817 президент Дж. Монро призначив А. держ. секретарем США (аналог посади міністра закордонних справ). А. вважається одним із головних авторів «*доктрини Монро*», що передбачала невтручання європ. д-в у справи Західної півкулі й упродовж тривалого часу визначала політику США щодо Латинської Америки. Заслугою А. є укладення англо-амер. конвенції про кордон між США й центральною частиною Британської Північної Америки (1818), договір Адамса—Онїса між США й Іспанією, що узаконував анексію Сполученими Штатами Флориди й визначив

Адамс Джон Квінсі. Джордж Хілі. Портрет Адамса Джона Квінсі, 1858

кордон між США та іспанською Мексикою, закріпивши за США статус трансконтинентальної д-ви (1819). Діяльність А. дозволила запобігти розширенню володінь Рос. імперії в Північній Америці. 1824 А. взяв участь у виборах президента США, на яких жоден кандидат не здобув більшості голосів. Згідно з Конституцією, у зв'язку з необранням президента на виборах Палата представників США обрала його президентом США. Це єдиний випадок в історії США, коли майбутнього президента визначив законодавчий орган. На посаді голови д-ви А. виступав на захист митної політики й проти рабства, налаштувавши проти себе більшість депутатів від південних штатів. 1828 програв вибори Е. Джексону. Після закінчення терміну президентської діяльності усамітнився у своєму маєтку у м. Квінсі. 1831 повернувся в політику, обраний до Палати представників. У Конгресі виступав проти рабства, політики «південного експансіонізму», «переселення індіанців» і вторгнення у

Мексико. Помер у Вашингтоні під час засідання Конгресу.

Лит.: Nagel P. John Quincy Adams: A Public Life, a Private Life. New York, 1999; Нарис історії Сполучених Штатів. Київ, 2002; Тіндалл Дж. Б., Шай Д. Е. Історія Америки / Пер. з англ. Л.Прутула, Г. Сташків, О. Щур. Львів, 2010.

В. Г. Церковна

Адамс, Джон Куч (англ. Adams, John Couch; 05.06.1819, м. Корнуол, Англія — 21.01.1892, м. Кембридж, Англія) — астроном і математик. Член Лондонського королівського т-ва (1849). Президент Лондонського королівського астрономічного т-ва (1851–1853, 1874–1876). Закінчив Кембриджський ун-т у 1843 з першою премією з математики; отримавши вчений ступінь, став викладачем ун-ту. Ще студентом зацікавився загадкою Урана — розбіжністю між спостереженням та обчисленим положенням планети, що, за припущенням багатьох учених, свідчило про існування більш далекої планети, яка своїм тяжінням змінює орбіту Урана. Після дворічних розвідок у вересні 1845 А. визначив масу та елементи орбіти шуканої планети, розташованої за Ураном, а також її координати на 30.09.1845. Директор Кембриджської обсерваторії Дж. Челліс інформував про це королівського астронома, директора Гринвічської обсерваторії Дж. Б. Ері, але марно: результати не викликали зацікавлення й довіри. А. не наполягав на орг-ції подальших спостережень. За деякий час розрахунки, аналогічні до Адамсових, виконав франц. астроном У. Левер'є. На основі його даних нім. астроном Й. Г. Галле провів спостереження й 23.09.1846 відкрив нову планету, яку назвали Нептуном. У листопаді 1846 Дж. Б. Ері виступив із повідомленням про більш ранні результати А. — виникла суперечка про першість, у якій А. участі не взяв.

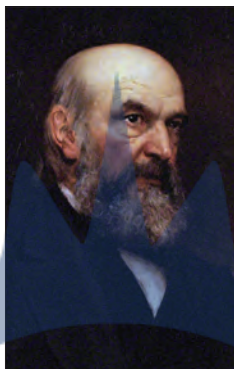
Опісля А. проводив дослідження з небесної механіки, розробив метод чисельного інтегрування диференціальних рівнянь руху небесних тіл, працював над теорією руху Місяця, зокрема, проблемами вікового прискорення тощо. За свої праці А. здобув визнання: з 1859 — професор астрономії та геометрії Кембриджського ун-ту; 1861 — професор і директор Кембриджської обсерваторії. Нагороджений золотою медаллю Коплі Лондонського королівського т-ва (1848), золотою медаллю Лондонського королівського астрономічного т-ва. Кембриджський ун-т щодаво присвоює премію ім. А. за роботи з фізики, математики та астрономії. На честь А. названо кратер на Місяці та астероїд 1996 Adams.

Пр.: On the Perturbations of Uranus // Appendices to various nautical almanacs between the years 1834 and 1854. London, 1851; On the secular variation of the Moon's mean motion // Philosophical Transactions of the Royal Society of London. 1853. Vol. 143.

Лит.: Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы: Биограф. справочник. 2-е изд. Киев, 1986.

А. М. Довгопол

Адамс, Нік (Adams, Nick; справж. — Адамчук, Микола-Алоїзій; 10.07.1931, м. Нантікок, шт. Пенсильванія, США — 07.02.1968, м. Беверлі-Гіллз, шт. Каліфорнія, США) — актор кіно і телебачення. За походженням — українець, син емігрантів з України. Псевдонім взяв за іменем одного з літ. героїв Е. Хемінгуея. Був знайомий з актором Дж. Палансом, який підтримував А. на початку

Адамс Джон Куч. Губерт фон Геркоммер. Портрет Адамса Джона Куча, 1888

Адамс Нік

Адамсон Амандус Генріх

Адамсон Джой

його актор. кар'єри. Дебютував у кіно 1952 у муз. стрічці «Хтось мене кохає». Здобув популярність як виконавець гол. ролі в телесеріалі-вестерні «Повстанець» (1959–1961, Ей-Бі-Сі, співавтор сценарію фільму). Надалі утвердився в Голлівуді як виконавець ролей другого плану. У цій категорії був номінований 1964 на премію «Оскар» (фільм «Сутінки честі»; 1963). Знімався в наук.-фантастич. стрічках, фільмах жахів. Серед них: «Містер Робертс» (1955), «Франкенштейн проти Барагона», «Монстр Зеро» (обидва — 1965), «Місія: Марс» (1968) та ін. Підтримував дружні стосунки з Дж. Діном, Е. Преслі. Пішов із життя за нез'ясованих обставин.

Лит.: Абліцов В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті. Київ, 2007.

Т. Д. Мороз

Адамсон, Амандус Генріх (ест. Adamson, Amandus Heinrich; 12.11.1855, х. Ууга-Рятсепа, поблизу Палдіскі, тепер Естонія — 26.06.1929, м. Палдіскі, Естонія) — скульптор, художник, академік Петербур. АМ (з 1907), один із засновників естон. нац. мист-ва. 1875 А. переїхав до Санкт-Петербурга, а 1876 вступив до Петербур. АМ по класу живопису, згодом перейшов до класу скульптури. Протягом 1887–1891 вдосконалював мист-во у Парижі. Викладав в уч-щі тех. рисування Штигліца (1879, 1901–1904) та в рисувал. школі Т-ва заохочування художників (1886–87) у Санкт-Петербурзі. А. працював у жанрах монумент. пластики, камерної мініатюри, живопису. Основна тема творів — море. 1902 у м. Таллінні, у парку Кадріорг встановлено пам'ятник «Морякам броненосця „Русалка“», у створенні якого художник і скульптор виявив себе як майстер монумент. мист-ва. Серед творів А.: «Хвиля» (1889), «Рибалка з острова Муху» (1892), «У тривожному чеканні» (1897), «Останній подих корабля» (1899), пам'ятник запорожцям — першим переселенцям у Краснодар. край (1911), «Калевіпоег» (1927). А. — автор пам'ятників Петру І в Полтаві (1915), затопленим кораблям у Севастополі (1905) та композиції «Русалка» в Місхорі (1905). 1918 А. залишив Санкт-Петербург і переїхав до м. Палдіскі, де жив і працював до смерті. Твори А. зберігаються у музеях міст Таллінна, Тарту, Риги, музеї Миргород. керам. технікуму та ін.

Лит.: Адамсон А. Юбилейная выставка. Таллин, 1955; Климчук О. Кризь призму граніту // Україна. 1980. № 38.

Адамсон, Джой (англ. Adamson, Joy; ім'я при народженні — Фредеріка Вікторія Гесснер; 20.01.1910, м. Опава, нині Чехія — 03.01.1980, Нац. заповідник Шаба, Кенія) — натураліст, письменниця, художниця, захисниця живої природи. Відома своїми книжками, в яких описувала своє життя серед диких тварин в Африці і зусилля щодо захисту їх від бракон'єрів. А. з дитинства любила музику, готувалася до кар'єри піаністки, вчилася малювати і ліпити, захоплювалася медициною. З першим чоловіком В. фон Кларвіллом поїхала в Африку, де А. познайомилася зі швейцарцем П. Баллі, ботаніком, досліджувачем Пд. Африки. Після одруження з П. Баллі вони вдвох вирушили в експедицію, в якій А. почала замальовувати рослини і тварин Африки. У Кенії познайомилася зі своїм третім чоловіком — Дж. Адамсоном, який працював в Департаменті полювання. З ним А. бага-

то подорожувала, допомагала чоловікові, виконувала замовлення деяких музеїв. Після того, як Джордж привіз додому осиротілих левенят, А. дуже прив'язалася до молодшої левиці Ельси. Коли левиця виросла, її відправили в нац. парк Мерц, А. написала книжку «Народжена вільною» (1960). Історію трьох левенят Ельси А. описала в книжках «Вільна назавжди» (1964), «Живе вільною» (1966). Після публікації книжок А. здійснила навколосвітню подорож, прочитала цикл лекцій у Великій Британії, збирала пожертвування до фонду захисту тварин. А. була автором сценарію екранізації фільму «Народжена вільною» (1966), який отримав «Оскар» і «Золотий глобус». Багато подорожувала по світу, виступаючи з промовами про небезпеку, з якою стикаються дикі тварини в Африці. Автор книжок про гепарда Піппу, колишню домашню тварину, яку А. повернула до дикого життя: «Плямистий сфінкс» (1972), «Піппа кидає виклик» (1974). Ілюструвала книги про флору Африки, загалом залишила понад 500 картин і рисунків. Організатор Фонду Ельси, головним завданням якого — переселення в нац. парки та резервати тварин рідкісних і вимираючих видів. У 1980 А., за офіційною версією, вбили бракон'єри.

Тв.: Born Free. A lioness of two worlds. London, 1960; Рос. перекл. — Африка глазами Джой Адамсон. Москва. 1977; Моя беспокойная жизнь. Москва. 1982; Рожденная свободной. Живущая свободной. Свободные навсегда. Москва. 2002; Пятнистый сфинкс. Москва. 2003; Пиппа бросает вызов. Москва. 2015; Королева Шабы. Москва. 2015.

Лит.: Around the World Kenyan is Convicted in Death of Joy Adamson, NYTimes.com. 1981. 29 August (accessed 20 September 2014); Karin Loewen Haag (1 January 2002). Adamson, Joy (1910–1980). Highbeam. Retrieved 31 January 2015.

Я. О. Межжеріна

Адамцевич, Євген Олександрович (01.01.1904, с. Солониця, тепер Лубен. р-ну Полтав. обл. — 19.11.1972, с. Холмівка Бахчисарай. р-ну, АР Крим) — кобзар. У дворічному віці осліп. Жив у м. Ромни (тепер Сум. обл.). Гри на бандурі навчався у кобзаря М. Олексієнка, згодом у школі для сліпих у Києві. Творчу діяльність розпочав у Ромнах (1927), де керував ансамблем бандуристів. Входив до складу Миргород. капели бандуристів. У 1930-х виступав як мандрів. кобзар, співаючи і подорожуючи з дружиною Л. Парадас, яка була його поводитирем. Учасник 1-ї Респ. наради кобзарів і лірників (1939). Виступав на всесоюз. радіо. У 1950–1960-х активно концертував разом з ін. кобзарями в Україні (Київ, Івано-Франків., Терноп., Львів. та ін. обл.). Влітку 1971 та 1972 виступав на Чернечій горі, виконавши біля могили Т. Шевченка більше сотні пісень. Із новою хвилею утисків укр. культури (1972), згортанням діяльності кобзар. об'єднання, хворий А. із дружиною переїхав до дочки в Крим. У репертуарі — укр. нар. пісні: історичні (про Байду, Морозенка, Палія, Супруна), родинно-побутові, гумористичні й сатиричні; пісні на слова Т. Шевченка, М. Вороного, Я. Щоголева, О. Олесь, В. Чумака, Д. Загула, М. Некрасова, П.-Ж. Беранже та ін.; нар. танц. музика (гопак, козачок, метелиця), вальси, чардаші. Твори А.: «У неволі» (1941), «Дума про Івана Федька» (1966), «Запорозький марш» для бандури (в об-

робці В. Гуцала ввійшов до репертуару майже всіх оркестрів нар. інструментів, військ. духових оркестрів, став одним з муз. символів України), думи про Голодомор та ін.

Тв.: Євген Адамцевич: спогади, статті, матеріали / Упор.: О. Вертій, Г. Діброва. Суми, 1999.

Лит.: Правдюк О. Роменський кобзар Євген Адамцевич. Київ, 1971; Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. Київ, 1980; Дубравін В. Основи музичної декламації кобзаря Євгена Адамцевича // Народна творчість та етнографія. 1994. № 2–3; Охріменко П. Кобзарський репертуар Євгена Адамцевича // Народна творчість та етнографія. 1994. № 4; Бобрикова Т. Про мого батька Євгена Адамцевича // Бандура (Нью-Йорк). 1997. № 61–62; Жеплинський Б. Коротка історія кобзарства в Україні. Львів, 2000; Польовий Р. Роменський кобзар Євген Адамцевич. Кобзарі в моєму житті. Київ, 2003; Кирдан Б., Омельченко А. Талант від Бога // Культура і життя. 2004. 14 січня; Жеплинський Б. Українські кобзарі, бандуристи, лірники: Енциклопедичний довідник. Львів, 2011; Костюк Н. Євген Адамцевич прославився «Запорізьким маршем» // Вісник Переяславщини. 2014. 10 серпня; Вертій О. З історії двох ювілеїв кобзаря Євгена Адамцевича // Рідний край. 2014. № 1 (30).

О. М. Німолівич

Адан, Адольф-Шарль (Adam, Adolphe-Charles; 24.07.1803, м. Париж, Франція — 03.05.1856, м. Париж, Франція) — композитор, член франц. Академії красних мист-в (з 1844). Син композитора, піаніста, професора Париз. консерваторії, фундатора франц. фортепіанної школи Ж.-Л. Адана. Закінчив Париз. консерваторію, де навчався у класі композитора Ф.-А. Буальдіо. 1825 отримав Римську премію. Грав у оркестрі театру «Жімназ» (м. Париж), писав музику для водевілів, що ставилися в париз. театрах (1826–1828). Перші опери написав на рос. сюжети: «Петро і Катерина» («Pierre et Catherine»; 1829) і «Данилова» («Danilowa»; 1830). Перебуваючи у Лондоні, також писав музику для театру, зокрема там був поставлений його перший балет «Фауст» («Faust»; 1833). Величезний успіх мали його комічні опери «Шале» («Le Chalet»; 1834), яка вважається першою франц. оперетою, і «Листоноша з Лонжюмо» («Le Postillon de Lonjumeau»; 1836). Здійснив подорожі Європою (Голландія, Німеччина, Швейцарія), 1839 побував у Росії, де 1840 був поставлений його балет «Морський розбійник» («L'Écumeur des mers ou Morskoï Rasbonick»). Балети А. «Жізель, або Віліси» («Giselle, ou les Willis»; 1841) і «Корсар» («Le Corsaire»; 1856) сприяли утвердженню романтичного напрямку у франц. балетному мист-ві; вони регулярно ставляться в усіх великих театрах світу, серед яких і укр. 1847 А. заснував власний Нац. театр, однак реалізації цього проекту завадила революція 1848. З 1849 А. працював професором Париз. консерваторії. Загалом А. — автор понад 40 опер [«Річард у Палестині» («Richard en Palestine»; 1844; «Тореадор» («Le toréador»), 1849; «Якби я був королем» («Si j'étais roi»), 1852 та ін.], балетів, музики до театр. вистав, фортеп. музики, пісень [зокрема, відомої різдвяної пісні «Опівночі, християни.» («Minuit, chrétiens...»); 1847], двох томів спогадів (опубліковані 1857 і 1871).

Тв.: Souvenir d'un musicien. Paris, 1857; Derniers souvenirs d'un musicien. Paris, 1859; Lettres sur la musique fran-

Адамцевич Євген
Олександрович

Адан Адольф-Шарль

çaise (1836–1856). Geneve, 1996; Р о с е р е к л. — Воспоминания музыканта / Пер. с франц., сост. и прим. Е. Овчаренко-Чернодубровской. Москва, 2003.

Лит.: Pouglin A. Adam. Geneve, 1973; Овчаренко-Чернодубровская Е. Неизвестный Ада́н: «Выводит ноты мне было сподручнее, чем буквы...» // Роман-журнал XXI век. 2003. № 10; Овчаренко-Чернодубровская Е. Адольф Шарль Ада́н. Биографический очерк для энциклопедии «Большой театр». Москва, 2005; French Romantic Ballets. Cambridge, 2012.

С. В. Глухова

Ада́н, Поль Огю́ст Мари́ [франц. Adam, Paul Auguste Marie; повне прізвище — Ада́н Раксі-Флассан (Adam Raxi-Flassan); 07.12.1862, м. Париж, Франція — 02. 01 1920, м. Париж, Франція] — письменник. Родина А. походила з графства Артуа і Фландрії, куди у середні віки предки письменника виїхали з країни Рашки (тепер на тер. Сербії). Дід брав участь у наполеонівських війнах, батько був директором імператор. пошти. Навчався А. у ліцеї Генріха IV (м. Париж). З 1884 співпрацював у журн. «Ревю індепендант». 1885 А. опублікував свій перший твір — провокаційний натураліст. роман «Податливе тіло» («Chair molle»). 1886 А. написав книжку «Своє я» («Soi»), нарис психології порядної жінки; стиль твору свідчив про те, що автор став прихильником символізму. 1887 у співавт. з Ж. Мореасом написав два символістські романи «Панночки Губер» («Les Demoiselles Goubert») і «Чай у Міранди» («Le thé chez Miranda»). 1888 під псевдонімом Жак Пловєр опублікував «Маленький глосарій, що служить для розуміння декадентських і символістських авторів» («Petit Glossaire pour servir à l'intelligence des auteurs décadents et symbolistes»), де за ідеєю допомоги у читанні приховується презентація символів літ. школи. Для романів А. «Істота» (1888) і «Прикраса» (1891) характерний символістський *езотеризм* і суб'єктивізм. А вносить до змісту своїх романів сучас. турботи й занепокоєння, історію та політику, створює романи звичаїв [«Червоні мантії» («Les Robes rouges»), 1891; «Сила зла» («La Force du mal»), 1896; «Роки Кларісси» («L'Année de Clarisse»), 1898], античні романи [«Базиль і Софія» («Basile et Sophia»), 1900; «Ірен і Євнухи» («Irene et les Eunuques»), 1907], цикл іст. романів (тетралогія про «часи життя»), що нагадує епопею родини за часів Імперії та Реставрації [«Сила» («La Force»), 1899; «Дитя Аустерліца» («L'Enfant d'Austerlitz»), 1902; «Підступність» («La Ruse»), «Під липневим сонцем» («Au soleil de juillet»), обидва — 1903]. На зміну анархізму його ранніх творів прийшла моральна і

політ. ідея енергійної сили, на що його надихнули Ф. Ніцше і М. Баррес [«Таємниця натовпів» («Le Mystère des foules»), 1895] і утопічний соціалізм [«Листи з Малазії» («Les Lettres de Malaisie»), 1898]. Численні романи А. були віддзеркаленням дебатів епохи, в яку він жив. Писав також нарис, оповідання, театр. п'єси.

Лит.: Maucclar C. Paul Adam, 1862–1920. Paris, 1922.

С. В. Глухова

А́дана́ (тур. Adana) — місто на Пд. Туреччини, на р. Сейхані, адм. ц. однойменного ілу (області). Розташоване за 35 км на Пн. від пн.-сх. узбережжя Середземного м., у межах центр. частини Аданської (Чукурова, або Кілійської) низовинної рівнини, на висоті 20–30 м над рів. м. Тер. — 1945 км². Нас. — 1717,5 тис. осіб (2015, оцінка); 5-е за нас. місто країни. Густота нас. — 883 особи/км². На Пн. від міста — водосховище гідроелектростанції на р. Сейхані (побудованої в 1956), що виконує енергетичну і меліоративну функцію (два зрошувальних канали проходять через центр міста на Сх. і Зх. для зрошення Аданської рівнини).

Клімат А. типовий середземноморський: літо спекотне (середньомісячні т-ри — +24, +27 °С) з невеликими опадами (10–25 мм/місяць), зима м'яка (середньомісячні т-ри — +10, +13 °С) і дощова

Ада́н Поль

Ада́на. Мечеть

(щомісячні опади — 100–120 мм). Узимку час від часу трапляються заморозки та іноді — снігопади. Поселення виникло за часів хетської д-ви (14 ст. до н. е.), згодом тут оселилися греки (10 ст. до н. е.). У 7 ст. до н. е. землями заволоділи ассирійці, а за часів сирійського царя Антіоха IV Епіфана (бл. 215–164 до н. е.) місцевість стала частиною д-ви Селевкідів (2 ст. до н. е.). З часом тер. перебувала під владою Великої Вірменії, Римської, Візантійської, Османської імперій, сель-

Ада́на. Панорамний вид на міст

джуків, мамлюків, Кілійського вірменського царства, Туреччини (від початку 16 ст.).

А. — транспортний вузол і торгово-промисловий центр важливого для Туреччини с.-г. району (бавовництво, зерно, фрукти). Розвинуті також машинобудування (зокрема, с.-г.), текстильна (бавовняна), харчосмакова, тютюнова, деревообробна, взуттєва, цементна промисловість. Серед архіт. пам'яток А: Римський міст (Таш-Копра), побудований за часів римського імператора Адріана (76–138) та реконструйований за правління візант. імператора Юстиніана I Великого (бл. 482–565); мечеті Ескі Яг та Акча Месчіді (15 ст.), Велика мечеть (Улу Джамі) з фаянсовим декором, споруджена родиною Рамазан-оглу (16 ст.), годинникова вежа (19 ст.) і старий критий базар. Серед закладів культури: Держ. театр А. (засн. 1981), Міський театр А. (засн. 1880), Археол. музей (засн. 1924), Етнограф. музей (засн. 1983), Музей кіно (засн. 2011) та ін.

Лит.: Mango A. The Turks today. New York, 2004; Бруер С. Турция. Путеводитель. Киев, 2012.

Адансон, Мішель (франц. Adanson, Michel; 07.04.1727, м. Екс-ан-Прованс, тепер рег. Прованс — Альпи — Лазурний берег, Франція — 03.08.1806, Париж, Франція) — ботанік, натураліст і мандрівник, один із засновників систематики рослин, дослідник рослинного і тваринного світу *Азорських островів* і Тропічної Африки, зокрема *Сенегалу*; проводив метеорол. та астр. спостереження. Член франц. Академії наук (з 1759); член Лондон. королів. т-ва з розвитку знань про природу (з 1761). А. — один із основоположників природничої системи рослин, яку створив, зіставляючи вироблені ним 65 штучних систем класифікації рослин, кожна з яких ґрунтувалася на якійсь одній ознаці; за кількістю збігів цих систем класифікації А. визначав ступінь близькості споріднених таксонів рослин, передбачивши застосування математичних методів у біології. Запропоновану систему класифікації, яка поділяла рослини на 58 родин, опубліковано у праці «Родини рослин» (2 т.; 1764). Визнавав можливість еволюції рослин. Уже 1769 А. використовував термін *мутації* для позначення невеликих змін в окремих особин рослин. Проте помилково відкидав концепцію виду, вважаючи за краще зосередитися на окремих особинах. 1748–1754 здійснив подорож, протягом якої відвідав Азор. й Канар. о-ви та Сенегал, де описав значну кількість нових видів рослин і тварин, зробив багато геогр., етногр., астр. і метеорол. спостережень, зібрав колекцію мінералів, черепашок моллюсків (зібрані А. ботан. колекції нині зберігаються в Нац. музеї природної історії у Франції), а також понад 300 багаторічних рослин. Звіт про подорож А. опублікував 1757 під назвою «Природнича історія Сенегалу». У 1770-х А. захопився проектом одноосібного створення багатотомної універсальної енциклопедії, яку представив 15.02.1775 в Академії наук. Енциклопедія складалася з 27 великих томів, що пояснювали взаємозв'язок між усіма суб'єктами; в ній описано понад 40 000 біол. видів, глосарій мистив 200 000 слів. Ця праця вичерпала всі кошти вченого, в кінці життя він голодував. 1798 на запрошення зайняти місце серед членів Академії наук, відмовився через відсутність взуття. А. помер на самоті. Згідно з заповітом, гірлянда з

квітів, взятих з 58 родин рослин створеної А. системи, була єдиною прикрасою труни вченого. На честь А. названо рід рослин Адансонія (*Adansonia*), до якого належить баобаб, детально описаний А. у праці про Серенал.

Лит.: Histoire naturelle du Sénégal. Coquillages. Charleston, 2010; Histoire de La Botanique Et Plan Des Familles Naturelles Des Plantes. Charleston, 2010; Familles Des Plantes. Vol. 1–2. Charleston, 2013–2014.

Я. О. Межжеріна

Аданська низовина, Чукурова низовина, Кілійська низовина — низинна рівнина на Пд. Сх. Туреччини, що простягається смугою (завдовжки бл. 150 км і завширшки до 70 км) між Центральним *Тавром* та узбережжям *Середземного моря*. Утворена річками Сейхан і Джейхан, що стікають з гір Тавр і Антитавр, складена алювіальними і делювіальними відкладами. Над поверхнею підносяться острівні гірські масиви висотою до 789 м (гори Місис). Клімат типовий середземноморський зі спекотним сухим літом і теплою дощовою зимою. Сер. т-ра найхолоднішого місяця (січень) — + 9 °С, найтеплішого (серпень) — +28 °С; середньорічна кількість опадів — 647 мм. А. н. — найжаркіша частина Туреччини, один з завширшки с.-г. районів країни, де вирощують бавовну, зернові, цитрусові, маслини, цукрову тростину. На тер. низовини розташовані міста *Адана* (звідки назва), Джейхан, Мерсін, Тарс.

Лит.: Моисеев П. П., Серебрякова М. Н. Страны и народы. Зарубежная Азия. Москва, 1979; Родионова И. А., Бунакова Т. М. Экономическая география. Москва, 1998.

А. С. Івченко

Адаптаційний синдром — комплекс різноманітних реакцій захисного характеру, що виникають в орг-мі людини і тварини у відповідь на значні пошкоджувальні діяння (стресори). А. с. характеризується зменшенням розмірів загродиної залози (тимуса), селезінки, лімфатичних вузлів, кількості *еозинофілів* і *лімфоцитів*, прискоренням процесів *катаболізму*. Ці прояви свідчать про наявність *стресу*. У розвитку А. с. розрізняють 3 етапи: т. з. реакції тривоги, стадії резистентності (опірності) і виснаження. Стадія виснаження виникає тільки при тривалому чи дуже сильному діянні шкідливих факторів. Стресорами можуть бути фіз., хім., біол. та психічні впливи. У формуванні А. с. значну роль відіграють гіпофізарно-надниркова й нервова системи. При А. с. посилюється секреція *адренокортикотропного гормону* й *кортикостероїдів*. Виявленість А. с. може не відповідати силі ушкоджувального діяння, що є причиною хвороб *адаптації*.

Лит.: Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме / Пер. с англ. Москва, 1960.

Адаптаціогенез (від *адаптація* і грец. γένεσις — народження, виникнення) — у широкому розумінні — процес виникнення, розвитку і перетворення пристосувань (*адаптацій*) у процесі *еволюції* органічного світу. За Ч. Дарвіном — це і є еволюція, адже будь-які еволюційні зміни мають пристосувальний характер. Процеси А. безпосередньо пов'язані з гол. еволюційними факторами: *мінливістю*, *спадковістю* і природним добром. Перший стратегічний напрям А. — різка зміна (підвищення чи спрощення) рівня

Адансон Мішель

орг. (ароморфоз, дегенерація) і наступний розвиток без зміни рівня орг-ції (ідіоадаптація, адаптивна радіація). Іноді поняття А. розуміють вужче: тільки як виникнення пристосувань, використовуючи поняття *адаптаціоморфоз*. Термін А. ввів у наук. обіг О. М. Северцов (1920).

Лит.: Аршавский И. А. Физиологические механизмы и закономерности индивидуального развития. Москва, 1982; Калайков И. Цивилизация и адаптация. Москва, 1984; Бородюк Н. Р. Адаптация. Новое в приспособлении к окружающей среде. Москва, 1998; Северцов А. С. Теория эволюции. Москва, 2005.

Адаптаціоморфоз (від *адаптація* і *морфоз*) — зміни різного роду пристосувань на видовому рівні і вище в процесі органічної еволюції або на індивідуальному рівні протягом *онтогенезу* (напр., личинкові та дорослі стадії розвитку тварин). Термін запропонував І. І. Шмальгаузен.

Лит.: Шмальгаузен И. И. Пути и закономерности эволюционного процесса. Москва, Ленинград, 1939; Северцов А. С. Теория эволюции. Москва, 2005.

Адаптація (лат. *adaptatio* — пристосування, від *adaptare* — пристосовувати) — процес пристосування орг-му; сукупність морфологічних, фізіологічних, поведінкових та ін. особливостей орг-му, які дають йому змогу вести оптимальний спосіб життя в наявних умовах існування, напр.: А. зорова, А. слухова, А. нервових центрів та ін. Поняття А. виникло в біології. А. у біології — процес зміни будови або функціонування орг-му чи окремих органів відповідно до змін навколишнього середовища. А. може забезпечувати виживання, стійкість до впливу чинників абіотичного та біотичного характеру, успіх у конкуренції з іншими видами, популяціями, особинами. Розрізняють два види А. А. фізіологічна (на рівні орг-му) — безпосередня відповідь на зміни середовища з метою більш ефективного функціонування орг-му у нових умовах (див. *Акомодація*). А. еволюційна в процесі іст. розвитку живого пов'язана з еволюційними перетвореннями будови, функцій, поведінки орг-мів до певних умов існування. А. еволюційні виникають і змінюються під дією мінливості, спадковості і природного добору відповідно до конкретних умов середовища (див. *Адаптаціогенез*). Як результат — виникають різноманітні екологічні морфи (наземні, підземні, водні), чітко прив'язані до певних типів умов середовища. Класичними прикладами еволюційних А. є виникнення плавців у риб, іхтіозаврів та китоподібних або крил у комах, птахів і кажанів. Особливим напрямом біол. А. слід вважати різноманітні модифікації, які проявляються у неспадкових змінах *фенотипу* і мають назву *модифікаційна мінливість*. Цей тип А. пов'язаний зі змінами ростових процесів та різноманітними епігенетичними явищами. Згодом поняття «А.» засвоїлося в інших галузях пізнання, набуваючи вузькоспеціалізованих значень. Водночас сформувалося міждисциплінарне поняття *реадаптація*.

Лит.: Аршавский И. А. Физиологические механизмы и закономерности индивидуального развития. Москва, 1982; Калайков И. Цивилизация и адаптация. Москва, 1984; Бородюк Н. Р. Адаптация. Новое в приспособлении к окружающей среде. Москва, 1998; Северцов А. С. Теория эволюции. Москва, 2005.

С. В. Межжерін

Адаптація законодавства — процес пристосування нац. системи права до міжнар. нормативно-правових актів або зак-ва співтовариств країн, в які інтегрується д-ва, а також опертя на норми відповідного права в процесі розробки нових нац. нормативно-правових актів.

Нині відбувається приведення законів та інших нормативно-правових актів України у відповідність з *acquis communautaire* (система права ЄС). Процедура А. з. передбачає, що кожен законопроект, внесений до ВР України, повинен отримати експертний висновок щодо відповідності *acquis communautaire*. А. з. має два осн. аспекти: 1) формальний — наближення укр. системи права до системи права ЄС; 2) правозастосовний — створення правових механізмів, що сприятимуть застосуванню адаптованого зак-ва. Інколи в окремий аспект виділяють правотлумачну діяльність нац. судів щодо інтерпретації нац. зак-ва в дусі правових стандартів ЄС.

Базові документи, що визначають А. з. України: «Програма інтеграції України до Європейського Союзу» (2000), «Загальндержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (2004), «Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» (2014) та ін. А. з. до зак-ва ЄС в Україні здійснює Координаційна рада з адаптації зак-ва України до зак-ва Європейського Союзу, правовий статус якої визначений Постановою КМ України «Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» (2004). А. з., як елемент системи інтеграційних заходів, створює правові засади для подальшого входження України в структури та інституції ЄС. А. з. не є механічним перенесенням перекладених текстів зак-ва ЄС в систему права України, а здійснюється з огляду на специфіку країну, її правові традиції.

Лит.: Петров Р. А. Транспозиція «acquis» Європейського Союзу у правові системи третіх країн. Київ, 2012; Яковук І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: Загальнотеоретичний аналіз. Харків, 2013.

М. М. Шумило

Адаптація культурна (лат. *adaptatio* — пристосування, від *adaptare* — пристосовувати) — процес і результат свідомого пристосування людської спільноти, соціальної групи чи індивіда до інокульт. середовища задля гармонійного співіснування. А. к. зазвичай проходять нац. меншини; мігранти і біженці, особи, що працюють за кордоном та ін.

Механізм адаптації культурної. А. к. відбувається як складний процес набуття сумісності з інокульт. середовищем. А. к. асоційована із *соціалізацією*; *інтеріорізацією* норм і цінностей, способів предметної діяльності, форм соц. взаємодії; набуттям нової *культурної ідентичності* більшою чи меншою мірою. В основі процесу А. к. закладений принцип комплексності — взаємодоповнення життєвих настанов і стереотипів поведінки. А. к. передбачає, що суб'єкт позитивно ставиться до ін. культури, охоче навчається жити й діяти за її правилами при збереженні власної культ. ідентичності; в цьому вона відрізняється від *асиміляції*. Тож А. к. зрушується самовизначенням суб'єкта,

який коригує звичні стереотипи і норми, моделі поведінки, способи соц. орг-ції та регуляції — модернізує власну картину світу. А. к. — це не тільки безпосереднє опанування певними знаннями, а й вироблення критичного ставлення до сприйнятих цінностей. Тож ідентифікуючи себе як органічну частину нового етнічного об'єднання, суб'єкт не втрачає здатності порівнювати, категоризувати спільне й відмінне тощо. Ідеальний результат А. к. — людина мультикультуральна, яка синтезує практики і цінності двох культур.

Перебіг адаптації культурної. Процес А. к. — це перехід від ознайомлення з новим культ. простором до стану комфортного існування в ньому, здатності жити й працювати за його канонами. Хоч А. к. урухомлюється бажанням і готовністю суб'єкта пізнавати й засвоювати чужу культуру, вона може мати стресогенний перебіг через мовний бар'єр, реліг. переконання, нац. традиції тощо. Згідно з *теорією культурного шоку* і т. з. V-кровою, А. к. має три осн. етапи:

1) Початковий етап. Позначений ентузіазмом, хвилюванням, сподіваннями. Етап може розпочинатися ще до безпосереднього контакту з новим культ. середовищем. Зазвичай цей стан триває до кількох тижнів.

2) Культ. шок. Перше хвилювання спадає — розпочинається адаптаційний стрес. Типові симптоми: почуття розгубленості, самотності, смутку, дратівливості, гніву, ностальгії за минулим.

3) Період відновлення і стабілізації. Суб'єкт поступово набуває внутрішньої рівноваги, здатності сприймати нову культуру, мову (див. *Адаптація лінгвокультурна*), часові координати, клімат, особливості їжі, в нього виникає нове коло спілкування. Він позбавляється відчуття маргінальності, комплексів, інтегрується в місцеву культуру, відчуває оптимізм, впевненість, задоволення своїм становищем. У культ. *патернах* (комплексах цінностей, стереотипів, поведінкових моделей, норм) суб'єкта з'являються відносно стабільні зміни. Унаслідок набуття нового культ. досвіду він або частково втрачає колишні культ. патерни, або оновлює, трансформує їх. На цьому етапі формується усвідомлення приналежності до нової культури, емоційний зв'язок із нею.

Деякі дослідники виокремлюють також етап «поворотної» адаптації, коли відчуття втрати звичного культ. середовища повертається, що може трапитися після того, як суб'єкт «пересичується» чужою культурою. А. к. займає більший чи менший період, залежно від того, наскільки суб'єкту складно пристосуватися до нової культури. А. к. переживають легше і швидше люди молодого віку, неодружені, які мають вищу освіту, товариські, схильні до аналізу і пізнання, з гнучким мисленням.

Значення і регулювання адаптації культурної. А. к. — один із чинників *культурогенезу*, іст. динаміки культури, появи інновацій, інших соціокульт. процесів. А. к. — основа для збереження нац. традицій, культ. трансмісії, адже через її систему відбувається етнізація залучених суб'єктів, формування в них якостей, тотожних особливостям даної нац. спільноти. Процеси А. к. регулюються різноманітними соціокульт. механізмами: моральними, правовими, реліг., політ., екон. тощо. Зокрема, А. к. реалі-

зується завдяки функціонуванню таких інституціональних структур, як культурно-освітні товариства, освітні та культ. установи, мовні курси, земляцтва тощо.

Лит.: Кавалеров А. І., Бондаренко А. М. Соціальна адаптація : феномен і прояви: Монографія. Одеса, 2005; Михальченко М. І., Шайгородський Ю. Ж., Шевченко О. К. та ін. Адаптація України до переходу світ-системи від одно- до багатополосності: аналіт. доп. / За ред. М. Михальченка. Київ, 2012; Донбас в етнополітичному вимірі. Київ, 2014.

С. В. Оборська

Адаптація лінгвокультурна — 1) В етнолінгвістиці — система опанування іноземної мови в умовах відповідного інокульт. середовища, в безпосередньому контакті з носіями мови; процес і результат пристосування реципієнта до мовних патернів приймаючої культури, що відбувається інтегровано з освоєнням її цінностей, норм, зразків поведінки тощо. А. л. — невід'ємний, часто вирішальний чинник *адаптації культурної*.

А. л. допомагає подолати психологічні, мовні бар'єри в іншомовному середовищі, активізує мовні уміння. Вивчати іноз. мову в середовищі її функціонування найперспективніше за інтегративною моделлю, яка охоплює адаптацію кліматичну, фізіол., побутову, соціокульт. тощо. Такий підхід передбачає засвоєння мови в єдності з концептами культури. Згідно з В. фон Гумбольдтом, кожна мова описує навколо народу, якому вона належить, коло, звідки людина може вийти, тільки потрапивши в коло ін. мови. Перехід між цими колами здійснюється через А. л.

За *гіпотезою* лінгвістичної відносності *Сеніра* — *Ворфа* (розроблена 1930), мова визначає мислення та спосіб пізнання дійсності; світобачення формується через матрицю рідної мови, тож відмінності між культурами зумовлені мовними відмінностями. А. л. відбувається на трьох рівнях: а) фонетичний та лексичний рівні — суб'єкт, призвичаючись до нового мовного середовища, тренує свій артикуляційний апарат, намагається правильно відтворювати іншомовні звуки і слова, накопичує лексичний запас; б) граматичний та синтаксичний рівні — в суб'єкта формується уявлення про закономірності зв'язку між словами, він намагається будувати спочатку прості розповідні й питальні речення, згодом — складні тексти; в) стилістичний рівень — з'являється відчуття мови, уміння влучно й доречно використовувати її лексико-стилістичні ресурси.

2) У теорії перекладу — система прийомів пристосування іншомовного тексту до сприйняття його носіями іншої культури; міра і форма деформацій, прийнятих у перекладі тексту. Застосовується як засіб мовного посередництва, адже вихідний текст і текст перекладу завжди мають лінгвокульт. розбіжності: відмінності у структурі, транспозиції, зменшення або збільшення обсягу, відмінні підходи до інтерпретації гумористичних сцен, символіки тощо. А. л. у перекладі виявляється в таких підходах: а) оперта на знання про мовні та культ. моделі читача; б) відтворення прагматичного потенціалу тексту. Адаптуючи текст, перекладач передає фактуальну інформацію; смислові, оцінні пласти; відтворює твір як продукт авторської творчості і явище іншої культури. А. л. найбільшою мірою

потребують тексти худ. л-ри, мультиплікаційних, худ. кінофільмів тощо.

Лит.: Сепір Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Пер. с англ.; под. ред. и предисл. А. Е. Кибрика Москва. 1993; Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы / Отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. Москва, 2007.

С. В. Оборська

Адаптація політична — 1) Процес пристосування політичної системи до зовн. і внутр. викликів, а також пристосування індивідів та соц. груп до відповідних змін політ. системи. 2) Результат змін індивідуальної та колективної політ. культури (моделей поведінки, цінностей, норм, стереотипів), а також закріплення нових форм і способів соц.-політ. взаємодії та розв'язання сусп. проблем.

Механізми адаптації політичної. А. п. передбачає освоєння явищ політичної культури, адаптацію законодавства, трансформації політ. системи та індивідуальних моделей поведінки тощо.

Перебіг А. п. індивіда (соц. групи) має такі осн. етапи: а) самопізнання, оцінювання власного місця і значущості в соц.-політ. реальності; б) зіставлення власної системи оцінок тих чи тих політ. подій з офіційно визнаною системою оцінок; в) формування напрямів власної політ. діяльності відповідно до наявних знань та оцінок. Здатність особистості до А. п. залежить від наявного в неї політ., соц. досвіду, здатності обґрунтувати свою поведінку в політиці, налагоджувати сусп.-політ. контакти з ін. суб'єктами політ. практики.

Адаптивні процеси динамічні; характер їхніх безперервних змін залежить як від дій конкретних індивідів, так і від сусп.-ва в цілому. Тож А. п. відбувається на індивідуальному та колективному рівнях. На індивідуальному рівні А. п. — складник адаптації соціальної, що відбувається через політ. соціалізацію / ресоціалізацію особистості. На рівні політ. системи А. п. — одна з її ключових функцій, що забезпечує стабільний розвиток системи і відбувається шляхом її реформування / модернізації.

Класифікація адаптації політичної. А. п. має численні види, оскільки індивіди і соц. групи залучаються в систему політики різнорізними шляхами і з відмінними результатами. А. п. індивідів має такі форми: а) *акомодация* — пасивне підпорядкування вимогам середовища без їх критичного сприйняття; б) *конформізм* — вимушене усвідомлене підпорядкування вимогам середовища; в) *асиміляція* — свідоме й добровільне прийняття нових норм і цінностей. Залежно від рівня активності, розрізняють три моделі А. п. системи д-ви до зовн. впливів (Я. П'єтрась): а) пасивна А. п. — підпорядкування внутр. політики зовн. вимогам, що відбувається в умовах слабкості д-ви або пріоритетності політ. реформ над стабілізацією сусп.-ва (модернізація навздогін); б) активна А. п. — перетворення міжнар. системи відповідно до інтересів д-ви, здійснення зовн.-політ. впливу шляхом поширення зразків власної політ. культури, може здійснюватися найбільш розвиненими д-вами (піонерська модернізація); в) креативна А. п. — фільтроване сприйняття впливів міжнар. середовища та поширення власного прогресивного досвіду реформування політ. системи,

притаманна середньо розвиненим країнам, і тим, що досягли успіху в реформуванні окремої сфери (органічна модернізація). Цей тип адаптації є компромісом між збереженням нац. цінностей та потребою вдосконалення політ. системи.

Лит.: Easton D. The political system. An inquiry into the state of political science, New York, 1953; Almond G., Verba S. The civic culture revisited. Boston, 1980; Злобіна О. Г., Тихонович В. О. Особистість сьогодні: адаптація до соціальної нестабільності. Київ, 1996; Дубінін В. В. Пошуки механізму взаємодії адаптації інтересів народу й інтересів політичної системи // Наука. Релігія. Суспільство. 2003. № 3; Каряк О. М. Політична адаптація: проблеми визначення в сучасній системі соціально-політичних знань // Грани. 2012. № 3 (83).

Адаптація психічна — пристосування індивіда до умов природного чи соц. середовища. Унаслідок А. п. досягається адаптованість — пристосованість до вимог природного чи соц. середовища з одного боку, та власних потреб та інтересів — з іншого, внаслідок чого знижується рівень конфліктності індивіда, послаблюється відчуття внутр. дискомфорту; негативний результат адаптації — дезадаптованість.

Механізми адаптації психічної. На сенсорному рівні — А. п. відбувається у відповідь на тривалу дію нетоксичного та неінтенсивного подразника, напр., реакція рабітуації (звикання). На когнітивному рівні (в теорії Ж. Піаже) — А. п. відбувається на основі двох взаємопов'язаних процесів: а) *асиміляції* — включення нової інформації до наявних ментальних схем; б) *акомодации* — зміни ментальних схем відповідно до нової інформації. За Ж. Піаже, результатом А. п. є сконструований індивідом уточнений образ світу.

Адаптація в зоопсихології. Адаптація розглядається як механізм, вироблений у результаті тривалої еволюції, завдяки якому орг-ми, незважаючи на мінливість умов, підтримують стійкість, необхідну для існування та продовження роду. В етології (наука про поведінку тварин) кожна фіз. та поведінкова характеристика виду тлумачиться як результат адаптації, що відбувається на генетичному рівні та стабілізується в поколіннях.

Значення адаптації психічної. Процеси А. п. оптимізують функціонування орг-му, підтримують баланс у системі «організм — середовище». Завдяки А. п. досягається збереження або відновлення *гомеостазу* — рівноваги між орг-мом та навколишнім середовищем. Г. Сельє в межах теорії стресу розробив концепцію заг. адаптаційного синдрому як складника типової реакції орг-му на небезпечний виклик з боку середовища.

Псих. механізми забезпечують процес адаптації на різних рівнях людської діяльності, відповідно, йдеться про психофізіол., соц.-психол. адаптації й адаптованості.

Е. В. Крайніков

Адаптація соціальна — процес і результат активного пристосування індивіда (соц. групи) до вимог та очікувань учасників нової або зміненої соц. системи. Суб'єктом А. с. може бути індивід чи соц. група. Індивід, проходячи А. с., соціалізується (див. *Соціалізація*), інкультурується (див. *Інкультурація*, *Адаптація культурна*, *Адаптація лінгвокультурна*); проходить адап-

тацію трудову; узгоджує самооцінки та зовн. оцінки, власні бажання й очікування з реальними можливостями й умовами соц. середовища. Соц. спільнота в ході А. с. гармонізує свої соц. відносини, проходить процедури інституціоналізації. Унаслідок А. с. індивід чи група набуває здатності осмислено орієнтуватися в ситуаціях, вдаватися до адекватних моделей поведінки, обирати ресурси для реалізації своїх потреб і домагань.

Осн. ознаки А. с.: активне, творче долучення індивіда до сусп. процесів, готовність до взаємодії; пристосування до міжособистісних стосунків, властивих середовищам, до яких він належить, екол. та культ. оточення тощо.

Механізми адаптації соціальної А. с. — двосторонній процес, адже індивід не лише пристосовується до навколишнього середовища, змінюваних умов, а й сам змінює їх, що забезпечує еволюційний перехід від одного рівня функціонування сусп.-ва до іншого, зазвичай вищого. Тож успішна А. с. передбачає оптимальне співвідношення адаптивної та адаптувальної діяльності відповідно до конкретних умов і ситуацій. Т. Парсонс вважав, що А. с. урухомлюють насамперед імітація (процес засвоєння елементів культури шляхом наслідування) та ідентифікація (прийняття цінностей). Я. Щепанський описує такі стадії А. с.: а) психол. переорієнтація на основі цілеспрямованого конформізму; б) стадія взаємної терпимості; в) акомодация; г) асиміляція.

Класифікація адаптації соціальної. Залежно від ступеня активності і напрямку взаємодії суб'єкта з групою, А. с. має варіанти: а) підкорення середовищу — власні цілі особи (групи), способи їх досягнення повністю підпорядковуються соц. нормам; б) оновлення середовища — для досягнення цілей особа (група) використовує нешаблонні, інноваційні способи; в) ритуалізм — особа (група), намагаючись досягти цілей, використовує загальноприйнятні способи, дотримується традицій і ритуалів.

Е. Фромм розглядає «соціальний характер» як результат динамічної адаптації людської природи до структури певного сусп.-ва. Він описує п'ять способів адаптації до соціуму: а) репресивний; б) експлуататорський; в) нагромаджувальний; г) ринковий; ґ) продуктивний. Основа кожного з них — своєрідний психол. механізм, за допомогою якого індивіди розв'язують свої проблеми і діють у соц. просторі.

Адаптація соціальна в умовах системної кризи. Процеси А. с. залежать як від адаптаційного суб'єкта, так і від адаптаційного потенціалу середовища. У кризовому чи трансформаційному сусп.-ві А. с. утруднюється, оскільки розбалансовані екон. структури, соц. інт., морально-етичні цінності, правові норми. Втрата соц. середовищем стабільності призводить до *фрустрації* осн. потреб індивіда. Неможливість особистості ефективно інтегруватися у соц. середовище призводить до перетворення адаптації на *деадаптацію*. Більшість людей вдається до ситуаційного пристосування — т. з. соц. мімікрії. Цей вид А. с. розглядають як вимушений засіб захисту в складних умовах соц. середовища, за яких зовн. пристосовуваність поєднується з негативним ставленням до норм і вимог макросистеми. Важливою умовою успішної соц. адаптованості в умовах системної

кризи є креативна адаптація — гнучко організована пошукова активність, продуктивний вихід за межі стереотипів і поведінкових кліше.

Літ.: Лукашевич Н. П., Солодков В. Т. Социология образования: Конспект лекций. Киев, 1997; Рубчевский К. В. Социализация личности: интериоризация и социальная адаптация // Общественные науки и современность. 2003. № 3; Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. Київ, 2004.

В. І. Волович, С. А. Щудло

Адаптація тексту — спрощення тексту літ. твору для полегшення його розуміння невідготовленими читачами. А. т. зазвичай використовують у двох випадках: скорочення складних для розуміння текстів класич. л-ри для дит. аудиторії (напр., вилучення еротич. епізодів та жорстоких сцен із казок «Тисячі і однієї ночі» у виданнях, призначених для дітей; прозові варіанти «Іліади» і «Одіссеї» Гомера, що їх переказали К. Головацька та М. Кун тощо) та спрощення мови текстів у виданнях для осіб, які вивчають іноз. мови.

Адаптація трудова — один з основних видів соціальної адаптації, який полягає в пристосуванні людини (групи людей) до змінних умов вир.-ва, ринку, труд. колективу за допомогою різних соц. засобів. А. т. — умова і провідний механізм соціалізації особистості. Напр., в умовах переходу від централізованої економіки до ринкової необхідна адаптація трудових колективів та їхніх працівників до ринкового середовища та ринкових відносин.

Механізми адаптації трудової. А. т. відбувається як процес, у ході якого поведінка суб'єкта, його система (орг-м) перебудовуються, відповідно до вимог виробничого середовища, що гармонізує їхню взаємодію та розвиток.

Гол. чинники А. т.: а) прийняття норм і цінностей нового соц.-трудового середовища (групи, колективу, орг-ції), звичних для нього формальних і неформальних зв'язків, управлінського стилю, форм взаємодії; б) корегування власного професійного досвіду, освоєння форм і способів предметної трудової діяльності (моделей робіт, способів виконання колективних робочих завдань, професійних обов'язків), які властиві новому соц.-трудоному середовищу.

У процесі А. т. працівник проходить стадії: 1) ознайомлення — працівник отримує інформацію про нову ситуацію в цілому, про критерії оцінки різних дій, норми поведінки; 2) пристосування — працівник переорієнтовується, визнаючи головні елементи нової системи цінностей, але продовжує дотримуватися багатьох власних установок; 3) асиміляція — повне пристосування працівника до нового соц.-трудоного середовища; 4) ідентифікація — особисті цілі працівника ототожнюються з цілями нового трудового колективу.

Класифікація адаптації трудової. Осн. види А. т.: а) психофізіологічна — пристосування до нових фізіол. і психол. навантажень, умов праці; б) соціально-психічна — пристосування до відносно нового соціуму, норм трудової поведінки та взаємин у новому трудовому колективі; в) професійна — корегування власних або набуття нових трудових властивостей (професійних умінь, додаткових знань, навичок співробітництва тощо); г) організаційна — за-

своєння ролі і статусу в системі виробничого підрозділу у загальній орг. структурі, а також осмислення особливостей орг.-еко. механізму управління даною орг.-цією. Залежно від активності суб'єкта, форми А. т.: а) активна — індивід намагається впливати на середовище, прагнучи його змінити (прийняті в ньому норми, цінності й форми взаємодії, які йому належить засвоїти); б) пасивна — індивід не намагається спричинити такі зміни. А. т. класифікують за критерієм ефективності результатів. Показники успішної А. т.: високий статус індивіда в новому соц.-проф. середовищі, задоволеність у цілому (роботою та її умовами, формами винагороди, трудовим колективом та ін.). Показники низької А. т.: переміщення індивіда в інше соц.-трудове середовище (плинність кадрів, міграція тощо) або девіантна поведінка.

Лит.: Карлов А. В. Психология менеджмента. Москва, 1996; Весник В. Р. Практический менеджмент персонала. Москва, 1998; Волина В. Методы адаптации персонала // Управление персоналом. 1998. № 12.

М. В. Туленков

Адаптація у спорті — пристосування орг-му спортсмена до інтенсивної м'язової діяльності та стресогенних ситуацій. А. у с. має комплексний мед.-соц. характер і виявляється у функціональній перебудові багатьох систем людського орг-му під впливом фіз. вправ і псих. навантажень.

За механізмами розвитку розрізняють термінову і довготривалу А. у с.:

Термінова А. у с. — екстрена реакція органів і функціональних систем орг-му на незвичні подразники. У ході термінової А. у с. змінюється енергетичний обмін та функції вегетативного забезпечення; збільшується доставка кисню до працюючих органів та виведення продуктів життєдіяльності.

Довготривала А. у с. розвивається при багаторазовому повторенні фіз. впливів та сумуванні багатьох слідів навантажень. Довготривала А. у с. пов'язана з формуванням в орг-мі функціональних і структурних змін, що забезпечують збільшення можливостей опорно-рухового апарату, вдосконалення його енергозабезпечення.

Прояви А. у с. різноманітні. Спортсмен адаптується до фіз. навантажень, координаційної складності вправ, використання спеціального інвентаря (м'ячі, ракетки, боксерські рукавички та ін.). Змагання, особливо головні (Олімпійські ігри, чемпіонати світу), пов'язані з такими екстремальними умовами, як жорстка конкуренція, складні клімат. умови, особливості суддівства, поведінка глядачів. Під час виступів доводиться взаємодіяти з партнерами і суперниками, відтак кожний етап спортивної підготовки передбачає новий адаптаційний цикл.

Адаптер (від франц. adapter, лат. adaptare — пристосовувати) — пристрій або програмний компонент, призначений для з'єднання блоків, пристроїв та систем, які не мають сумісного способу сполучення. Найчастіше термін А. використовується: а) для опису перетворювача змінної мережевої напруги на сталу напругу живлення та заряджання електронних пристроїв (телефонів, комп'ютерів тощо); б) для

опису інтерфейсного приладу для зв'язку елементів комп'ютеризованих систем передавання даних.

Адаптивна зона — комплекс умов середовища, що визначає тип пристосування групи орг-мів із подібними екол. вимогами та біол. особливостями. Весь органічний світ слід розглядати як систему широких або вузьких А. з., які можна поділити на підзони з ще специфічнішими умовами існування. У тварин А. з. визначають переважно за типом живлення і способом пересування. Типовими прикладами А. з. є зона рослиноїдних ссавців, яку можна поділити на зону насінніоїдних та зону трав'яїдних, останню, в свою чергу, класифікують на зону копитних і зону гризунів. Серед хижих виділяють зони собак, котів, ведмедів. У рослин критеріями А. з. слугують *абіотичні екологічні фактори* та будова тіла, у такий спосіб виокремлюють зону хвойних, папоротей, витких рослин. Одну й ту саму А. з. здебільшого займають споріднені орг-ми, однак до широких зон зазвичай входять далекі щодо систематичного відношення види: напр., сумчасті кроти потрапляють до зони риючих ссавців, до якої також входять кроти (комахоїдні), сліпаки, сліпачки та різні полівки (гризуни). Автор терміна — англ. біолог Дж. Г. Сімпсон (1944).

Лит.: Сімпсон Дж. Г. Темпы и формы эволюции. Москва, 1948; Северцов А. С. Теория эволюции. Москва, 2005.

Адаптивна радіація — інтенсивне видоутворення дивергентного типу у нових *адаптивних зонах*, що супроводжується змінами будови і функцій органів без зміни рівня орг.-ції. За наук. змістом є близьким до поняття *ідеоадаптація*. Найзначущіші А. р. виникають під час заселення орг-мами нових середовищ життя. Типовим прикладом А. р. є вихід членистоногих на суходіл. При цьому спостерігаються адаптивні перебудови тіла, опанування нових *екологічних ніш* та місць існування, виникають нові особливості

Адаптивна радіація плацентарних ссавців, що мають загального предка (в центрі), але пристосувалися до різних типів середовища

індивідуального розвитку, змінюється спектр їжі та способи її добування. Термін А. р. запропонував 1875 В. О. Ковалевський та 1915 Г. Осборн.

Адаптер для microSD

Лит.: Osborn H. F. The Origin and Evolution of Life: on the Theory of Action, Reaction and Interaction of Energy. New York, 1921; Ковалевский В. О. Собрание научных трудов: В 3 т. Москва, 1950–1960.

Адаптивна фізична культура — вид культури фізичної, метою якого є реабілітація, адаптація, соціальна та педагогічна інтеграція до сусп-ва осіб з відхиленнями у стані здоров'я (інвалідів). Дослідження у цьому напрямі охоплюють знання з фіз. культури, медицини, медико-біол. та соц.-психол. наук. і навч. дисциплін. А. ф. к. — це спільна діяльність інвалідів і сусп-ва, яка виявляється у формуванні готовності людини до життя, оптимізації її розвитку й стану. А. ф. к. займаються люди з різними порушеннями: слуху, зору, інтелекту, опорно-рухового апарату (ураження спинного мозку, ампутації, дитячі церебральні паралічі) тощо. Заг. завдання А. ф. к.: мобілізація духовних сил, формування усвідомленого ставлення до реальності та своїх можливостей, розвиток вольових якостей, само-реалізації; оптимізація функціонального стану орг-му; профілактика захворювань, ускладнень, дистрофічних процесів; створення позитивних компенсацій, а також ліквідація патол. компенсацій; формування життєво необхідних знань, умінь і навичок для збереження й підтримки орг-му в активному функц. стані. Спец. завдання А. ф. к. залежать від форми хвороби та зумовлених нею функц. і рухових порушень. Здебільшого вони пов'язані з проблемою взаємодії людини з навколишнім середовищем: сприймання простору, цілеспрямоване пересування, можливість здійснювати рухи, використовуючи різні предмети, тощо. Види А. ф. к.: адаптивне фізичне виховання; адаптивний спорт; адаптивна рухова рекреація; креативні (худ.-муз.) тілесно-орієнтовані практики; екстремальні види рухової орієнтації.

Лит.: Чудная Р. В. Адаптивное физическое воспитание. Киев, 2000; Технологии физкультурно-спортивной деятельности в адаптивной физической культуре. Москва, 2007; Москаленко Н. В. та ін. Загальні основи адаптивного фізичного виховання. Дніпропетровськ, 2014.

Н. Є. Пангелова

Адаптивне фізичне виховання — вид адаптивної фізичної культури, що задовольняє потреби людини зі стійкими відхиленнями у стані здоров'я в її підготовці до життя, у побутовій і трудовій діяльності, у формуванні позитивного ставлення до занять фіз. вправами. У процесі занять з А. ф. в. у людей з обмеженими фіз. можливостями формується комплекс спец. знань, рухових умінь і навичок, розвиваються фіз. та псих. здібності, збільшуються функц. можливості організму, покращуються тілесно-рухові характеристики. Основна мета А. ф. в. полягає у формуванні у людини усвідомленого ставлення до власних сил і впевненості в них, у готовності до виконання фіз. навантажень та формуванні потреби у систематич. заняттях фіз. вправами. В А. ф. в., яке необхідно починати з моменту виявлення вродженої патології, першочергову увагу приділяють завданням корекції осн. дефекту, супутніх захворювань і вторинних відхилень, виробленню компенсаторних механізмів здійснення життєдіяльності й профілактичній роботі. Тут величезного значення набуває також реалізація міжпредметних зв'язків (інтеграція засвоєння рухових дій з розумовим, моральним,

естет., трудовим вихованням). Цей компонент А. ф. к. важливий у випадку набуттої патології або інвалідності, коли людині доводиться знову навчатися важливим умінням і навичкам (ходінню на протезах, просторовим орієнтаціям при втраті зору та ін.).

Лит.: Чудная Р. В. Адаптивное физическое воспитание. Киев, 2000; Технологии физкультурно-спортивной деятельности в адаптивной физической культуре. Москва, 2007; Москаленко Н. В. та ін. Загальні основи адаптивного фізичного виховання. Дніпропетровськ, 2014.

Н. Є. Пангелова

Адаптивний спорт — вид адаптивної фізичної культури, що задовольняє потреби особистості інваліда у самоактуалізації (самоствердженні), реалізації й зіставленні власних здібностей зі здібностями ін. людей, у комунікативній діяльності й соціалізації. Оскільки професійно-трудова, громад.-політ. та ін. види діяльності для інваліда часто виявляються недоступними, А. с. може бути єдиною для нього можливістю самоактуалізації — однією з найважливіших потреб людини. Унаслідок цього мета А. с. полягає у формуванні спортивної культури інваліда, залученні його до сусп.-істор. досвіду певної сфери, засвоєнні мобілізаційних, інтелектуальних цінностей фіз. культури. Основу А. с. становлять змагальна діяльність і цілеспрямована підготовка до неї, досягнення макс. результатів, удосконалення індивід. спортивної техніки завдяки збереженню функцій. Зміст А. с. спрямований на формування в інвалідів (особливо у талановитій молоді) високої спортивної майстерності й досягнення найкращих результатів у змаганнях з людьми, які мають аналогічні проблеми зі здоров'ям. А. с. розвивається у межах таких великих міжнар. рухів, як паралімпійський, спец. олімпійський і дефлімпійський.

Лит.: Бріскін Ю. А. Адаптивный спорт. Специальные Олимпиады. Львів, 2003; Винник Д. П. Адаптивное физическое воспитание и спорт. Киев, 2010; Москаленко Н. В. та ін. Загальні основи адаптивного фізичного виховання. Дніпропетровськ, 2014.

Н. Є. Пангелова

Адаптивні ферменти — ферменти, синтез яких починається в клітині тільки з появою в середовищі відповідного субстрату. Гени, що контролюють біосинтез А. ф., зазвичай перебувають у стані репресії і вводяться в дію тільки за наявності індуктора, тобто субстрату. Один із механізмів регуляції ґрунтується на принципі зворотного зв'язку, тобто збиткова кількість продукту реакції слугує сигналом про припинення синтезу ферментів, які тепер клітині не потрібні, й навпаки, коли в клітині з'являються компоненти, які вона, напр., повинна розщепити до певних сполук, індукуються синтез потрібних ферментів. У таких випадках говорять про адаптацію або утворення А. ф. Це явище ще називають індукцією.

Лит.: Цыперович А. С. Ферменты. Основы химии и технологии. Киев, 1971; Ягафарова Г. Г. Микроорганизмы — продуценты биологически активных веществ. Москва, 2002.

Адаптогени — фармакологічна група препаратів природного або штучного походження, здатних підвищувати стійкість орг-му до шкідливих впливів будь-якої природи (біол., хім., фіз.).

Найчастіше виявляють тонізуючу і стимулюючу дію на орг-м. З погляду хімічної науки А. можуть бути *полісахариди*, *глікопептиди*, *глікозиди*, *флавоноїди*.

Залежно від походження розрізняють А.: а) рослинного походження (напр., женьшень, елеутерокок, лимонник, обліпіха, квітковий пілол, левзея, зелена кава, родіола рожева, імбир, аралія, астрагал, зодототисячник); б) тваринного походження (напр., бджолине маточне молочко, прополіс, панті північного оленя); в) мінеральні речовини органічного походження (напр., муміє); синтетичні (напр., окситетиламонію метилфеноксиацетат). А. застосовуються для полегшення процесу акліматизації, у разі спортивних навантажень, для поліпшення самопочуття людей похилого віку, для профілактики застудних захворювань, для прискорення процесу одужання і реабілітації після хвороби, для зменшення стомлюваності, при стресах, анорексії тощо.

А. незначно підвищують температуру тіла. У дітей А. прискорюють статеве дозрівання. Прийом А. здійснюється за призначенням і під контролем лікаря.

Літ.: Brekhman I. I., Dardymov I. V. New Substances of Plant Origin which Increase Nonspecific Resistance // Annual Review of Pharmacology. 1969. Vol. 9; Panossian A., Wikman G., Wagner H. Plant adaptogens. III. Earlier and more recent aspects and concepts on their mode of action // Phytomedicine. 2009. Vol. 6 (4); Шабанов П. Д., Гананольський В. П., Зарубина І. В., Жумашева А. Б., Елистратов А. А. Метаболический активатор трекрезан: изучение адаптогенных и иммуномодулирующих свойств // Нейронауки. 2006. Т. 3. № 5.

Адаптометр (від лат. *adaptare* — пристосовувати і грец. *μετρέω* — вимірювати) — прилад для вимірювання світлової чутливості ока й установлення зміни чутливості будь-якого місця сітківки ока. А. застосовують у психофізіології для визначення мінімальної подразнювальної інтенсивності, що викликає у людей, яких діагностують, відчуття світла за даних умов. А. дає змогу змінювати інтенсивність світлового подразнення, що діє на око людини, і кількісно його врахувати.

Адара́, ε СМа, епсилон Великого Пса — друга за яскравістю подвійна зоря сузір'я Великого Пса. А. — біло-блакитний *гігант* з т-рою атмосфери 24750 К і масою 10M₈, що належить до спектрального класу В2 II. А. має зоряну величину 1,5^m і розташована на відстані 430 світлових років від Землі. Світність перевищує сонячну в 37,8 тис. разів. На відстані 7,5 кутових секунд А. має супутницю із зоряною величиною 8^m, яка в 250 разів тускніша, тому подвійність А. можна побачити тільки в потужний телескоп.

Літ.: Звёзды / Ред.-сост. В. Г. Сурдин. Москва, 2008.

Л. Л. Чинарова

Ада́т (араб. *عادة* — звичай) — заг. назва звичаєвого права у мусульм. народів на противагу реліг. праву — *шаріату*. А. не становить цілісної системи; формуючись століттями у різних племен і народів, несе відбиток родоплемінних відносин і язичницьких вірувань. Звичаєве право, поширене на тер. Мекки та Медини в доіслам. добу, істотно вплинуло на становлення норм шаріату. В ін. мусульм. світі норми А., функціонуючи поряд із нормами шаріату, можуть значно відрізнятися від них, а то й суперечити

(напр., звичаї наслідування майна, шлюб. і сімейних стосунків, кровних зобов'язань тощо). Заг. риси А.: уявлення про колективний (общинний) характер злочину, відшкодування нанесеного збитку на користь позивача та громади, звинувачувальний і публ. характер судового розгляду, локальна чинність норми. Суб'єктом права є певна спільнота — сім'я, клан, сільська громада, плем'я. У більшості регіонів мусульм. світу норми А. до 17–19 ст. панували в галузі сімейного і земельного права, позаяк норми шаріату — у цивільних, торг., міжнар. відносинах. Мусульм. релігійно-правові школи (*мазхаби*) різняться за своїм ставленням до А. Більшість заперечує його самостійне значення як джерела мусульм. права; деякі — припускають використання звичаєвих норм у випадках, що не врегульовані Кораном чи Сунною. У практ. діяльності нормами А. може послуговуватися без обмежень тільки третейський суддя (*хакім*); реліг. суддя (*каді*) або уряд. чиновник спираються на А. лише тоді, коли його норма не суперечить заг. духу шаріату.

Літ.: Ислам // Энциклопедический словарь / Отв. ред. С. М. Прозоров. Москва, 2001; Исламоведство / За ред. проф. В. І. Лубського. Київ, 2009; Лубська М. В. Мусульманське право: сутність, структура, джерела. Київ, 2009.

А. В. Арістова

Адвайта-веданта́ [санскр. अद्वैत वेदान्त (Advaita Vedanta) — не подвійна, не дуальна *веданта*] — індійська релігійно-філос. школа, моністичний напрям веданти. Був заснований Шанкарою у 8–9 ст. Центральна теза вчення школи — «Брагман реальний, світ неральний, Атман є Брагман». Всі спроби дати дефініцію Брагману марні. Він єдиний, абсолютний і не має характеристик. Багатоманіття речей і явищ — це лише ілюзія (майя), що викликана незнанням (авідья). Досягнення звільнення можливе лише за умови усвідомлення тотожності Атмана (індивідуального Я) з Брагманом, Абсолютом. Адвайта визнає 6 способів пізнання (праман), але всі вони не ведуть до найвищого знання. Атман не діє, і наслідки не впливають на нього, це лише омана. Тому єднання з Брагманом — це чисте, без'якісне знання.

Ці ідеї Шанкари у подальшому мали розвиток у його послідовників: Падмапади, Чітсукгої, Сурешвари та ін. Сучасники Шанкари звинувачували його в наближенні до буддизму. Але сам Шанкара активно сперечався з буддистами. Джерелом його вчення є *Упанішади*, в той час як буддизм — це неортодоксальна *даршана*, що не приймає вчення Вед.

Літ.: Торчинов Е. А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного. Санкт-Петербург, 2007.

І. В. Петленко

Адвекти́вний туман, морський туман — туман охолодження, що виникає під час *адвекції* теплої вологої повітр. маси над більш холодною поверхнею суходолу або води. Інтенсивність А. т. залежить від різниці температур між повітрям і підстильною поверхнею, а також від вмісту вологи в повітрі. А. т. розвиваються як над морем, так і над суходолом, охоплюють величезні простори (часом до сотень тис. км²), мають дуже густий і стійкий характер. Утворюються за похмурої погоди, найчастіше в теплих секторах циклонів; стійкіші за радіаційні, часто не розсію-

Адаптометр

ються вдень та зникають лише зі зміною вітру на той, який принесе сухе повітря. Мор. туман — окремий різновид А. т., що виникає над морем у ході перенесення холодного повітря на теплу воду. Відноситься до туманів випаровування. Трапляється зазвичай взимку в помірних широтах, побли. о. Ньюфаундленд, в ділянці зближення теплої течії *Гольфстрім* і холодної *Лабрадорської течії*.

Лит.: Самойлов К. И. Морской словарь. Москва, 1941.

А. С. Івченко

Адвекція (лат. advectio — доставка) — 1) У метеорології — переміщення повітря у горизонтальному напрямі. Розрізняють А. повітр. мас у цілому, а також окр. компонентів чи властивостей повітря (водяної пари, атм. тиску тощо). Надходження повітря з вищою, ніж у даному районі температурою свідчить про А. тепла, з нижчою — про А. холоду. Окремі атм. явища, зумовлені А., наз. адвективними — адвективні грози, заморозки, тумани тощо. Для України А. важлива у зв'язку з особливостями її геогр. положення і переважаючим впливом зх. переносу повітр. мас. Зокрема, А. атлантичних повітр. мас забезпечує понад 80 % опадів, що випадають на тер. країни. Від А. істотно залежить характер тепло- і вологообміну діяльної поверхні (водні об'єкти, суходіл, забудована і озеленена тер. міст та ін.) з атмосферою, а також формування погоди. Див. також *Конвекція*.

2) А. морських вод — переміщення вод Світового океану у горизонтальному і вертикальному напрямках. Залежно від фіз.-геогр. умов А. мор. вод спричинюється термохалінними та мех. факторами. Для більшості внутр. морів (зокрема, Чорного) осн. є термохалінні фактори, тобто процеси осолонення і розпріснення мор. вод, зумовлені річковим стоком та притоком солоніших вод через мор. протоки. Внаслідок цього у горизонтальній площині на поверхні та у глибинних шарах моря рух води має циклонічний (спрямований проти стрілки годинника) характер, у вертикальній — характеризується заг. підйомом у центр. частині басейну та опусканням водних мас на його периферії. Для Чорного та Азовського м., що омивають тер. України, визначальною у формуванні особливостей розподілу гідрол. характеристик є горизонтальна А. мор. вод. Напр., взимку у мілководній пн.-зх. частині Чорного м. формуються холодні води, які внаслідок А. надходять у центр. і пд. райони, зумовлюючи перерозподіл тепла. Аналогічні процеси відбуваються при адвективному переміщенні солоніших і тепліших вод з Мармурового м. у Чорне м. Вертикальна А. мор. вод у Чорному м. має свої особливості внаслідок високих значень вертикальних градієнтів густини мор. води, тому перемішування верх. (багатих на кисень) і ниж. (насичених сірководнем) шарів обмежене. Вертикальна А. мор. вод впливає на межу розділу цих шарів. Вихід сірководню на поверхню моря інколи супроводжується *заморами*. А. мор. вод зумовлює перенесення планктону, біогенних та забруднювальних речовин, впливаючи на біологічну продуктивність моря, а також певним чином на погодні процеси.

Адвентивний вид (від лат. adventicius — зайшлий, чужий, випадковий), інвазійний вид, інтродукований вид, чужорідний вид — вид рос-

лин, тварин або грибів, що розширив ареал і заселив певну місцевість за період біол. спостережень. Види з корисними для людини властивостями (кефаль-піленгас, плямистий олень, енотоподібний собака), спеціально завезені та акліматизовані на новій тер., називають інтродукованими. Ті види, що: а) були перенесені людиною випадково чи транспортом (колорадський жук, рапана далекосхідна, ротан-головешка); б) переселилися за зміненими людиною ландшафтами (розселення елементів Понто-Каспійської фауни і флори по Дніпров. водосховищах); в) переселилися через синантропізацію (домова миша, сірий пацюк, кільчаста горлиця, фараонова мурашка) прийнято називати інвазійними. На поч. 21 ст. кількість інвазійних видів в європ. флорі і фауні становить бл. 10 тис. Найбільшу концентрацію А. в. спостерігають у штучних, створених людиною екосистемах. Для інвазійних видів характерні спалахи чисельності, що негативно впливає на історично сформовану структуру місцевих біоценозів, призводить до конкуренції з місцевими видами або гібридації з ними. В останнє століття появу А. в. обумовлює зазвичай активна або пасивна діяльність людини. Часто А. в. серед тварин — це шкідники с. г. (колорадський жук, американський білий метелик), паразити (кліщ Варроа) або переносники небезпечних хвороб (щур чорний), а серед рослин — алергени (амброзія полинолиста).

Лит.: Handbook of alien species in Europe // Invading nature: springer series in invasionecology / Ed. J. A. Drake. Springer, 2009.

С. В. Межжерін

Адвентивність у біології — імміграція виду з одного біоценозу в ін. А. пов'язана з потраплянням виду з ін. екол. угруповання або області геогр. поширення, видова імміграція. Види, що проявляють властивості А., називають *адвентивними*, інвазійними, чужорідними, іноді — інтродукованими чи акліматизованими. А. властива всім живим орг-мам, оскільки вони постійно активно або пасивно розселяються по земній кулі. Особливого сенсу поняття А. набуло останнім часом як явище, тісно пов'язане з діяльністю людини: інтродукцією та акліматизацією, руйнуванням історично сформованих екосистем, створенням урбанізованого середовища життя, розвитком транспортної мережі. У Європі на кін. 20 — поч. 21 ст. виявлено бл. 10 тис. адвентивних видів. Більшість з них є масовими і часто відіграють ключову роль у біоценозах, особливо змінених, та у міських екосистемах.

С. В. Межжерін

Адвентизм (від лат. adventus — пришествя, з advenire — приходити) — христ. реліг. напрям, що межах пізнього протестантизму. Проповідує наближення кінця світу, друге пришествя Христа та встановлення тисячолітнього царства Божого.

Становлення адвентизму. А. зародився на початку 19 ст. серед груп баптистів, методистів та інших протестантів в контексті Другого великого пробудження в США. Рух спершу об'єднував християн різних віросповідань, які очікували Другого пришествия Христа. Улітку 1831 дослідник Біблії і проповідник баптистської громади м. Хемптона (шт. Нью-Йорк) В. Міллер оголосив, що йому вдалося вирахува-

Адвентизм. Емблема церкви Адвентистів сьомого дня

ти точну дату пришествія Христа — між 21.03.1843 та 21.03.1844. Він опублікував книгу «Докази Письма та історії про друге пришествія Христа в 1843 році, викладені в огляді доповідей». Після цього члени різних протестантських деномінацій приєдналися до В. Міллера, утворивши адвентистський рух. Зазначена дата пришествія Христа кілька разів переносилася. Остання її версія — 22.10.1844 — увійшла в історію як Велике розчарування. Адже після того, як і цього дня пришествія не сталося, багато прихильників А. покинули його лави. Згодом В. Міллер визнав доктринальну помилку, що призвело до хибного тлумачення Біблії. Він, а також його учні та послідовники, уникали називати точні терміни другого пришествія — обмежилися твердженням, що в 1844 Христос увійшов у Святе святих Небесного святилища (Храму) і розпочав там особливе посередницьке служіння.

Спроби реформувати А., його орг. структури поклали початок розколів. У 1840-х з'явилися перші групи адвентистів, що дотримувалися суботи. У травні 1860 зареєстровано першу адвентистську громаду в м. Парквілі. 01.10.1860 за сприяння Е. Вайт обрано назву нової церкви — Адвентисти сьомого дня.

Основні доктрини адвентизму. Доктрини А. склалися в межах діяльності церкви Адвентистів сьомого дня (АСД); з-поміж них засадничі: а) друге пришествія Христа, яке очікується «незабаром»; б) святість сьомого дня тижня, дотримання Десяти заповідей, насамперед настанови святкувати суботу як день Господній. Віровчення охоплює 27 гол. віровчительних істин: віра в Трійцю, непорочне зачаття Діви Марії, спасительна (замісна) жертва Ісуса Христа за всіх людей, протестантський принцип виправдання тільки вірою та ін. АСД відкидають твердження про пекло і рай та не вважають душу безсмертною. Згідно з їхнім віровченням, душа помирає в момент смерті людини разом із тілом: безсмертя було втрачене внаслідок гріхопадіння Адама і Єви. Проте в день пришествія Ісуса Христа праведні душі воскреснуть.

Найавторитетнішим джерелом біблійної екзегези для вірян церкви Адвентистів сьомого дня є твори Е. Вайт.

Адвентизм в Україні. Перші місії адвентистів з'явилися в Україні в 2-й пол. 19 ст. в Зх. Україні та Криму, де було засновано десятки громад. Серед перших місіонерів і проповідників — М. Чеховський, Т. Бабієнко, Я. Ресвік, Г. Перк.

Нині налічується бл. 1000 церков АСД, понад 50 тис. вірян. Свою місію вбачають у тому, щоб проповідувати Євангеліє, описане в Трьохангельській звістці (Об'явлення, 14:6-12), приготувати світ до повернення Христа.

Лит.: Григоренко А. Ю. Эсхатология, миллениаризм, адвентизм: история и современность. Философско-религиозные очерки (научное издание). Санкт-Петербург, 2004; Кислюк К. В., Кучер О. М. Религиозное: підручник для студентів вузів. 5-е вид., виправ. і доп. Київ, 2007; Найт Дж. В поисках своего лица / Пер. с англ. Заокский, 2009.

О. І. Предко

Адвентіція (від лат. *adventicius* — зайшлий, зовнішній) — 1) Зовн. оболонка вен і артерій. 2) Зовн. оболонка різних трубчастих органів людини, не вкритих мезотелієм. 3) Зовн. шар окіс-

тя. Найчастіше термін А. застосовують щодо кровоносних судин, А. яких утворено переважно сполучною тканиною. А. вен та артерій дещо товщі, ніж А. артерій. В А. артерій і вен проходять т. з. судини судин — кровоносні судини, що живлять стінку вен і артерій. Іноді А. наз. клітини сполучної тканини, які оточують капіляри.

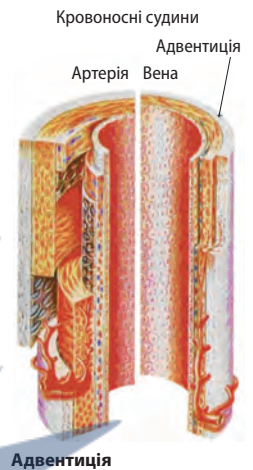
Я. О. Межжеріна

Адвербіалізація (від лат. *adverbium* — прислівник) — спосіб словотвору, що полягає в переході інших частин мови у прислівник. Зазвичай А. відбувається з іменниками, прикметниками, окремими формами дієслів. Див. *Транспозиція* (у лінгвістиці).

Адверторіал [англ. *advertorial*, від *adver(tisement)* — реклама і *edi(torial)* — передова стаття] — жанр медіаповідомлень, що виник на межі реклами та журналістики. А. передбачає ненав'язливе просування продукції, послуги, бренду, персони, викладене в тексті традиційної журналістської форми — статті, замітки, колонки тощо. Подається серед редакційних матеріалів, маскується під основний журналістський контент. Якщо такий матеріал не позначають приміткою «реклама», «на правах реклами», вказуючи на рекламний характер інформації, то він стає носієм недобросовісної прихованої реклами.

Уперше термін з'явився 1946. На поч. 21 ст. цей жанр набуває популярності. А. спонсорують представники компаній-замовників, а пишуть на підставі наданих ними матеріалів журналісти. Ймовірність прочитання А. вища, ніж буквальної реклами. А. викликає в цільової аудиторії ілюзію об'єктивного інформування, довіру, відтак заохочує до придбання, підтримки тощо.

Адвокат (лат. *advocatus*, від *advocare* — заклимати, запрошувати) — особа, яка надає фіз. і юрид. особам різні види юрид. допомоги, передбачені законом. Правовий статус А. визначає Закон України «Про адвокатуру» (1992) та ін. акти. А. може бути гр-нин України, який має вищу юрид. освіту, стаж роботи за спеціальністю

Адвокат. Оноре Дом'є.
Адвокат захисту, 1862–1865

юриста або помічника А. не менше 2 років, склав кваліфікаційні іспити, одержав свідоцтво про право на адвокат. діяльність та прийняв присягу А. України. Для визначення рівня професійних знань осіб, які мають намір займатися адвокат. діяльністю, і вирішення питань про відповідальність дисциплінарну А. утворюють кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури з 2-х палат — атестаційної та дисциплінарної. А. не

може бути особа, яка має судимість. А. має право займатися адвокат. діяльністю індивідуально, відкрити своє адвокат. бюро, об'єднуватися з ін. А. в колегії, адвокат. фірми, контори та ін. об'єднання, які діють відповідно до Закону «Про адвокатуру» та своїх статутів. Під час виконання проф. обов'язків А. має право: представляти і захищати права та інтереси гр-н і юрид. осіб за їхнім дорученням у всіх органах, підприємствах, установах і орг-ціях, до компетенції яких належить розв'язання порушених питань; збирати відомості про факти, які можуть бути доказами в цивіл., госп., кримін. справах і справах про адм. правопорушення, зокрема, робити запит і отримувати документи або їх копії від підприємств, установ, орг-цій, об'єднань, а від гр-н — за їх згодою; ознайомлюватися на підприємствах, в установах та орг-ціях із необхідними для виконання доручення документами і матеріалами, за винятком тих, таємницю яких охороняє закон; отримувати письмові висновки фахівців із питань, що потребують спец. знань; застосовувати наук.-тех. засоби відповідно до чинного зак-ва; доповідати про клопотання і скарги на прийомі в посадових осіб; одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги; бути присутнім при розгляді своїх клопотань і скарг на засіданнях колег. органів і давати пояснення щодо суті клопотань і скарг; виконувати ін. дії, передбачені зак-вом. А. зобов'язаний зберігати адвокат. таємницю. Документи, пов'язані з виконанням А. доручення, не підлягають оглядові, розголошенню чи вилученню без його згоди. Закон гарантує А. рівні права з ін. учасниками процесу. Його не можна притягнути до кримін., матеріальної та ін. відповідальності чи погрожувати йому її застосуванням у зв'язку з наданням юрид. допомоги гр-нам та орг-ціям згідно з законом. Див. також *Адвокатура*.

О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук

Адвокату́ра — добровільне професійне об'єднання юристів, покликане сприяти захистові прав і свобод громадян певної країни, іноз. громадян, осіб без громадянства та юрид. осіб, представляючи їхні інтереси, надавати їм ін. юрид. допомогу. В Україні А. має тривалу історію. Була орг. оформлена й законодавчо закріплена як особливий правовий ін-т ще за польсько-литов. доби (14–16 ст.). До цього існувало т. з. судове представництво. Праця захисника в судах мала характер громад., товариського заняття. Його осн. завдання — моральна підтримка однієї зі сторін процесу. Першу спробу впорядкувати справу судового захисту та виокремити адвокат. діяльність як професію було зроблено в *Литовських статутах* (1529, 1566 та 1588). Але назву «адвокат» у значенні захисника прав потерпілої сторони вперше вжито в період Гетьманщини у «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743). У Литовському статуті 1529 у значенні «адвокат» вживали термін «прокуратор». У «Правах...» передбачено реєстрацію професійних адвокатів у судах та обов'язкове прийняття присяги. Праця адвоката оплачувалася. У період Гетьманщини А. визнавали як окремий стан, хоча вона ще не була об'єднана в професійну спілку. Як самостійний правовий ін-т А. в Україні запроваджена після проведення в Рос. імперії на поч. 1860-х судової реформи, якою було за-

кріплено право обвинуваченого на захист. Правову регламентацію ін-т А. дістав за «Судовими Статутами» 1864, де адвокатів поділено на дві категорії — *присяжних* і *приватних повірених*. Присяжні повірені організовували свою діяльність на засадах самоврядування через обрання рад присяжних повірених. Приватні повірені не мали своєї корпоративної орг-ції. З утворенням УНР (1917) в орг-ції та діяльності присяжних і приватних повірених змін не відбулося. Після проголошення в Україні радян. влади А. фактично втратила свої іст. надбання. 1918 для правозахисту створюють колегії правозаступників. Правозаступники перебували на держ. службі. 1922 прийнято Положення про А. УСРР. Згідно з ним створено нові адвокатські органи — колегії захисників, які мали певні права самоврядування. Осн. формами діяльності таких колегій були приватна практика та робота в юрид. консультаціях. Широкими правами контролю за діяльністю колегій захисників наділили Наркомат юстиції. У 1939 прийняте перше загальносоюз. Положення про А. Замість слова «захисник» запровадили терміни «адвокат», «А.». В областях України утворили колегії адвокатів як добровільні фахові об'єднання. Усі питання, пов'язані з орг-цією і діяльністю колегій адвокатів, вирішували заг. збори та президія. Однак тоталітарні методи управління в СРСР зводили нанівець місце і роль А. Респ. положення про А. (1962) не внесло змін в орг. структуру обл. колегій адвокатів і юрид. консультацій. Із прийняттям Конституції УРСР 1978 відбулося конституційне оформлення статусу А. Нове Положення про А. УРСР (1980) розширило види юрид. допомоги громадянам, проте і воно не виключало втручання в діяльність А. парт. органів, рад нар. депутатів, їхніх виконавчих та розпорядчих органів, респ. мін-ва юстиції та відділів юстиції в областях. Із проголошенням незалежності України (1991) діяльність А. регулює Конституція д-ви, Закон України «Про адвокатуру» (1992), ін. законодавчі акти і статuti адвокат. об'єднань. Орг. форми діяльності А. в Україні є адвокат. об'єднання (колегії, адвокат. фірми, контори тощо) та індивід. адвокат. діяльність. А. в Україні функціонує на принципах верховенства права, незалежності, демократизму, гуманізму та конфіденційності.

Лит.: Кистяковский А. Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ. Киев, 1879; Чубатий М. До історії адвокатури на Україні. Львів, 1934; Історія адвокатури України. Київ, 1992.

О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук, Т. Г. Захарченко

Адгезиметр (від лат. adhaesio — прилипання, зчеплення, притягання і грец. μέτρον — вимірювати) — прилад, за допомогою якого визначають силу зчеплення захисного покриття з основою. Функціонування таких приладів ґрунтується на трьох основних методах: 1) відриву (руйнівний варіант) — застосовується при товщині покриття не менше 0,5 мм; 2) ультразвукового або магнітного визначення *адгезії* (неруйнівний контроль) — застосовується для визначення відпластунів, раковин та ін. дефектів між основою і покриттям; 3) відшаровування, зсуву, ґратчастого надрізу, паралельного надрізу (непрямі методи) — використовуються на раніше підготовлених лаб. (тестових) зразках, що дозволяє під-

брати оптимальні варіанти покриття та основи. Найчастіше застосовні й практичні відривні А., які поділяються на прилади електронного та механічного типів. Принцип роботи таких А. полягає в наклеюванні на покриття тестового елемента (грибка), прорізання навколо нього покриття до самої основи й відтягування елемента від поверхні, що тестується. Сила, яка застосовується для відриву приклеєного елемента

Адгезиметр

(грибка), виражається у величині, яка відображається індикатором на шкалі пристрою і визначає ступінь адгезії. Механічні А. працюють за принципом динамометра. Функції їх виконуються за допомогою пружини. Електронні А., обладнані тензометричними датчиками, у порівнянні з механічними ергономічніші, працюють в автономному режимі, мають більшу кількість функцій і вбудовану пам'ять, що дозволяє зберігати потрібні дані, а також обробляти їх в комп'ютерному варіанті.

А. використовуються в буд-ві, лакофарбовій пром-сті, в спеціаліз. лаб., в деревообробній та меблевій індустрії. За допомогою А. визначають величину адгезії лакофарбових, облицювальних, фактурних, ізоляційних, захисних покриттів, керамічної плитки, штукатурки за основою. Використання А. доцільне на етапі підготовки поверхні для контролю сили зчеплення, від якої залежить можливість подальшої експлуатації покриття.

Лит.: Дерягин Б. В., Кротова Н. А., Смилга В. П. Адгезия твердых тел. Москва, 1973; Зимон А. Д. Адгезия пленок и покрытий. Москва, 1977.

Адгезія (від лат. adhaesio — прилипання, зчеплення, притягання) — зв'язок між поверхневими шарами різнорідних тіл за їхнього контактування. А. є результатом міжмолекулярної взаємодії, йонного чи металічного зв'язку. Розрізняють А. рідини, наслідком якої є змочування, і А. твердих тіл. Окремий випадок А. — автогезія, що виявляється при приляганні однорідних тіл. За А. й автогезії зберігається межа розділу фаз між тілами, на відміну від когезії, яка визначає зв'язок усередині тіла в межах однієї фази. Автогезія характерна для твердих плівок у багатошарових покриттях, визначає міцність дисперсних систем і композиційних матеріалів (порошків, ґрунтів, бетону тощо). А. залежить від природи тіл, які контактують, властивостей їхніх поверхонь та площі контактування. А. підсилюється, якщо одне чи обидва тіла електрично заряджені, якщо вразі контакту тіл утворюється донорно-акцепторний зв'язок, а також унаслідок капілярної конденсації парів (напр., водяної) на поверхнях, у результаті утворення хім. зв'язку між адгезивом (тілом, що прилипло) і субстратом (твердою поверхнею). У процесі дифузії можливе взаємне проникнення молекул тіл, що контактують, розмиття межі розділу фаз і перехід А. в когезію. Величина А. може змінитися внаслідок адсорбції на межі розділу фаз. Між тверди-

ми тілами в рідкому середовищі формується тонкий шар рідини й виникає розклинювальний тиск, що перешкоджає А. Можливість А. під час ізотермічного оборотного процесу визначається зменшенням вільної поверхневої енергії, яка дорівнює рівноважній роботі адгезії w_a :

$$w_a = (\sigma_{13} + \sigma_{23}) - \sigma_{12}$$

де σ_{13} , σ_{23} і σ_{12} — поверхневі натяги субстрату 1 і адгезиву 2 на межі з навколишнім середовищем 3 (напр., повітрям) до А. і за А. А. твердих тіл вимірюється величиною зовнішньої дії під час відривання адгезиву та визначається адгезивною міцністю, що залежить від розмірів (товщини, ширини) зразка, напрямку й швидкості прикладення зовнішніх сил. Зміна А. внаслідок виникнення подвійного електричного шару в зоні контактування та утворення донорно-акцепторного зв'язку для металів і кристалів визначається станами зовнішніх електронів атомів поверхневого шару і й дефектами кристалічних ґраток, напівпровідників — поверхневими станами й домішковими атомами, а діелектриків — дипольним моментом функціональних груп молекул на межі фаз. Підсилити А. можна шляхом активації, тобто зміною морфології та енергетичного стану поверхні мех. очищенням чи за допомогою розчинів, вакуумуванням, впливом електромагнітного випромінювання, йонним бомбардуванням. Значної А. металевих плівок досягають електроосадженням, металевих і неметалевих — термічним випаровуванням і вакуумним напыленням, тугоплавких плівок — за допомогою плазмового струменя. Сукупність методів визначення А. наз. адгезіометрією, а прилади, що її вимірюють — адгезіометрами. А. можна виміряти за допомогою прямих (зусилля в разі порушення адгезійного контакту), неруйнівальних (за зміною параметрів ультразвукових і електромагнітних хвиль унаслідок поглинання, відбиття чи заломлення) і непрямих (що характеризують А. лише відносно, напр., відшаровуванням плівок після надрізання, нахилом поверхні для порошоків тощо) методів.

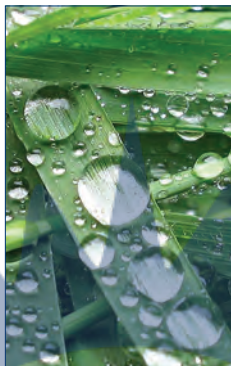
Лит.: Дерягин Б. В., Кротова Н. А., Смилга В. П. Адгезия твердых тел. Москва, 1973; Басин В. Е. Адгезионная прочность. Москва, 1981; Зимон А. Д. Что такое адгезия. Москва, 1983.

М. Д. Тимочко

Адгезія у біології — здатність клітин злипатися одна з одною та з різними субстратами, зумовлена специфічними білками. Ці білки [які ще називають молекулами клітинної А., або САМ (від англ. cell adhesion molecule — молекула клітинної адгезії)], є інтегральними білками плазматичної мембрани. САМ на поверхні однієї клітини можуть взаємодіяти або із САМ на поверхні іншої (у цьому разі утворюються міжклітинні контакти), або з елементами позаклітинного середовища чи ін. субстрату, утворюючи контакти типу клітина — субстрат. Міжклітинні контакти у тваринних орг-мах характерні переважно для нерухомих клітин, хоча можуть також опосередковувати взаємодію рухомих клітин з нерухомими під час переміщення. Особливо вони важливі для епітеліальної тканини. Класично розглядають три типи міжклітинних контактів: якірні, щільні та щілинні. Перші два типи характеризуються спільним планом будови, за якого САМ через цитозольні якірні білки з'єднуються із цитоскелетом.

Міжклітинні якірні контакти формуються адгезивними білками, що забезпечують гомофільні контакти, за яких на різних клітинах контактують САМ однакового класу. Залежно від того, з якими елементами цитоскелета: активними чи проміжними філаментами — поєднані якірні контакти, розрізняють адгезивні контакти та десмосоми відповідно. Адгезивні контакти на епітеліальних клітинах формують т. з. адгезивні пояси. Десмосоми надають тканині додаткової міцності й представлені в епітелії, а також у серцевому та гладенькому м'язах, де мають утримувати клітини разом під час скорочення. Щільні контакти характерні виключно для епітеліальних клітин. Вони формують т. з. зону злипання, функція якої полягає в обмеженні дифузії низькомолекулярних та повному унеможливленні дифузії високомолекулярних речовин крізь епітеліальний шар. Формуються т. з. зони злипання, функція якої полягає в обмеженні дифузії низькомолекулярних та повному унеможливленні дифузії високомолекулярних речовин крізь епітеліальний шар. Формуються т. з. зони злипання, функція якої полягає в обмеженні дифузії низькомолекулярних та повному унеможливленні дифузії високомолекулярних речовин крізь епітеліальний шар. Формуються т. з. зони злипання, функція якої полягає в обмеженні дифузії низькомолекулярних та повному унеможливленні дифузії високомолекулярних речовин крізь епітеліальний шар.

Адгезія утримує краплю на місці

Аддамс Лаура Джейн

Лит.: Bruce Alberts et al. Molecular biology of the cell. New York, 2014; Harvey Lodish et al. Molecular cell biology. New York, 2016.

А. С. Бабич

Аддамс, Лаура Джейн (англ. Addams, Laura Jane; 06.09.1860, м. Седервіль, шт. Іллінойс, США — 21.05.1935, м. Чикаго, шт. Іллінойс, США) — соціолог і філософ. Батько А. був банкіром і сенатором. Закінчила 1881 Рокфордську жіночу школу, що готувала жінок до місіонерської роботи; отримала ступінь бакалавра. Наприкінці 1881 А. вступила до жіночого мед. коледжу, але через слабе здоров'я провчилася лише кілька місяців. Разом із подругою Е. Г. Старр 1883 А. вирушила до Європи. Під враженням від побаченого у передмісті Лондона притулку для бідних подружки вирішили організувати щось подібне у США. 1889 вони організували у Халл-хаусі в м. Чикаго центр для бідних, у якому були дит. садок, б-ка, гімнастичний зал, палітурна майстерня, комунальна кухня, худ. студія, музей праці, пансіон для молодих робітниць, десятки клу-

бів. Мешканці кварталу могли брати уроки англ. мови, кулінарії, шиття і л-ри. Створення центру в Халл-хаусі сприяло прийняттю першого в Іллінойсі закону про інспекцію фабрик у 1893 і утворенню 1889 першого у США суду у справах неповнолітніх. А. активно брала участь у багатьох громад. акціях, зокрема, у кампанії суфражисток 1907 і 1914. Вона невпинно проводила роботу за прийняття першого в історії Америки закону про охорону дитинства, восьмигодинний робочий день для жінок, поліпшення умов праці і життя робітників, виборчі права жінок. 1910 А. стала першою жінкою-президентом Нац. асоціації працівників соц. сфери, а 1915 була головою Міжнар. конгресу жінок в Гаазі. З початком Першої світової війни А. брала участь у русі пацифістів; 1915 була обрана головою Жіночої партії миру. 1920 А. була серед засновників Американського союзу громадянських свобод. Президент Міжнар. жіночої ліги за мир і свободу (1919–1929). Під керівництвом А. Міжнар. жіноча ліга прагнула ліквідувати небезпеку війни шляхом перегляду мирних договорів, загального роззброєння та відмови від воїнської повинності. А. багаторазово підкреслювала іст. роль жінки у здійсненні основних прав людини. Основні праці: «Демократія і соціальна етика» (1902); «Нові ідеали миру» (1907). Лауреат Нобелівської премії миру (1931) «як справжній делегат усіх миролюбних жінок світу».

Лит.: Лауреати Нобелівської премії: В 2 т. Москва, 1992. Т. 1; Левченко Л. Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація. Миколаїв, 2013.

В. В. Чепак

Аддіс-Абеба (амхар. አዲስ አበባ) — столиця та найбільше місто *Ефіопії*, розташоване в центрі країни у межах *Ефіопського нагір'я*. Одна з найбільш високогірних столиць світу (найнижча точка на Пд. міста — 2326 м над рів. м., в районі міжнар. аеропорту Боле; найвища точка на Пн. міста — на схилах г. Ентото, 3000 м над рів. м.; висота центру міста — бл. 2400 м над рів. м.), має окремий статус міста-регіону. Тер. — 527,0 км², нас. — 3041,0 тис. осіб (2012), густота нас. — 5770 осіб/км². Клімат субекваторіальний, помірно теплий, що забезпечується близьким розташуванням поблизу екватора і високогірним положенням. Середні т-ри січня — +23°C, липня — +20°C (коливання т-ри повітря протягом року практично незначне), але залежно від висоти і переважаючого вітру т-ра в межах міста може відрізнятись на 10°C. Опадів випадає в середньому бл. 1000 мм/рік (влітку до 70%), через що природна міська рослинність переважно бідна — пустельні та напівпустельні чагарники і

Аддіс-Абеба.
Панорама міста

трави. Місто засноване (1887) як адм. ц. провінції Шоа її правителем *Менеліком II* (1844–1913) на місці гарячих джерел (на честь яких називалося — Фінфін). Незабаром засновник міста став імператором *Ефіопії* (1889), а місто — столицею країни з сучас. назвою А.-А. (Нова квітка). Під час другої італо-ефіопської війни італійські війська окупували А.-А. (1936), яка була столицею Італ. Сх. Африки (1936–1941), до перемоги брит. військ та ефіоп. повстанців над італ. армією в Ефіопії і повернення імп. *Хайле Селассіє I* (1892–1975) в столицю. В А.-А. розміщується резиденція екон. комісії ООН по Африці (з 1958) та штаб-квартира *Організації Африканської Єдності*, створеної в столиці Ефіопії під час конференції голів д-в та урядів африканських країн (1963). Після її розпуску (2002) був утворений *Африканський союз* зі штаб-квар-

Аддис-Абеба.
Кафедральний собор
св. Георгія в місті

тирою в А.-А., яку через її іст.-політ. та дипломатичне значення щодо континенту часто називають «столицею Африки». Сучасна А.-А. — екон., трансп. і культ. центр Ефіопії, де функціонують: вир-ва с.-г. інвентарю і машин, металургії та металообробки, складання тракторів, вантажних і легкових автомобілів, велосипедів; підприємства харчової, деревообробної, текстильної, шкіряно-взуттєвої, поліграфічної, цементної галузей пром-сті. Місто має залізничне сполучення з Джибуті і Дире-Дауа, автомобільне — зі всіма іншими регіонами країни. Тут знаходяться ун-т (від 1961), кілька тех. та спец. уч-щ, муз. та худ. школи, Ефіоп. нац. б-ка, музеї етнографії, А.-А., Ефіопії і природничої історії, кілька дослідницьких ін-тів. Гол. пам'ятки міста — Великий палац Менеліка II (1894) в стилі північно-індійської архітектури, Новий палац (1890–1990-ті), восьмикутний в плані собор Св. Георгія (заснований в 1896), залізничний вокзал (1929), Нац. палац (1934), неobarоковий собор Св. Трійці (1941), Нац. театр (1955), сучас. будівля Будинку Африки (1963) та ін.

Літ.: Васильев А. М., Шерр Е. С. Современная Эфиопия: справочник. Москва, 1988; Pankhurst R. The Ethiopians: A History (Peoples of Africa). Oxford, 2001; Аддис-Абеба // Словарь современных географических названий. Екатеринбург, 2006.

А. С. Івченко

Аддісон, Томас (англ. Addison, Thomas; 02.04.1793, м-ко Лонгбетон, Велика Британія — 29.06.1860, м. Брайтон, Велика Британія) — лікар, клініцист і патологоанатом. Вважається основоположником *ендокринології*. Закінчив Единбурзьку мед. школу. Блискуча кар'єра науковця розпочалася 1817. Працював у лондонських лікарнях, зокре-

ма, лікарні ім. Гая. Був одним із співавторів книги «Основи практичної медицини» («Elements of the Practice of Medicine»; Лондон, 1839). У 1855 опублікував моногр. «Про конституційні та локальні ефекти хвороби наднирників» («On the constitutional and local effects of disease of the supra-renal capsules»), що містить класичні описи зловиясної анемії та хронічної надниркової недостатності; незабаром франц. лікар Арман Труссо запропонував називати ці хвороби аддісоною анемією і хворобою А. Цінні роботи з патології легень. Покінчив життя самогубством.

Пр.: Bright R., Addison T. Elements of the Practice of Medicine. London, 1839; On the constitutional and local effects of disease of the supra-renal capsules. London, 1855.

Літ.: Headlam Greenhow E. Addison's Disease, the Croonian Lectures for 1875. London, 1875.

Аддісонова хвороба, бронзова хвороба — захворювання, що виникає в зв'язку з припиненням або зменшенням продукування гормонів кірковим шаром надниркових залоз. Спостерігається зрідка, найчастіше у віці 20–40 років. Причини А. х.: туберкульоз, пухлини надниркових залоз, сифіліс, амлілоїдоз. Розвивається повільно, супроводжується слабкістю, швидкою стомлюваністю, гіпотонією, виснаженням, головним болем, погіршенням пам'яті, порушенням обміну електролітів, внаслідок чого настає зневоднення орг-му. У більшості хворих виникає гіперпигментація шкіри та слизових оболонок (вони набувають кольору засмаги, бронзового). Перебіг захворювання і прогноз стали сприятливими з появою гормонотерапії.

Аддукт (лат. adductio — стискання, стягування) — молекулярний комплекс або сполука, що утворюється внаслідок взаємного приєднання двох чи більше сполук без зміни послідовності атомів у кожній з них та без втрати атомів. Термін також широко використовується для продуктів реакцій приєднання. Напр., А. Льюїса, А. Мейзенгеймера, пі-А., сигма-А.

Аддукція (лат. adductio — стискання, стягування) — приведення кінцівки до середньої (медіальної) лінії тіла. Виконується групою м'язів — аддукторів. А. є, напр., приведення руки до тулуба. Явище, протилежне *абдукції*.

Літ.: Синельников Р. Д., Синельников Я. Р. Атлас анатомии человека. В 4 т. Москва, 1996. Т. 4.

Адекватне тлумачення, буквальне тлумачення — роз'яснення норм права, за якого реальний зміст норм права відповідає його буквальному зовн. вираженню. Ця правова норма ідентична її текстовій формі, тобто «дух» і «буква» закону збігаються. А. т. зазвичай застосовують до норм права, з чітким однозначним змістом, а також норм-дефініцій (напр., поняття злочину в Кримінальному кодексі України). Під час А. т. зміст правової норми залишається незмінюваним, незважаючи на використані способи тлумачення (функціональний, системний, цільовий та ін.). За поділом норм права відповідно до обсягів тлумачення виділяють обмежувальне та розширювальне тлумачення правових норм.

Літ.: Власов Ю. Л. Проблемы тлумачения норм права. Київ, 2001; Рабінович П. М. Офіційно-нормативне тлумачення законодавства як інструмент адаптації правового регулювання до соціальних змін // Вісник Академії пра-

Аддісон Томас

вових наук України. 2002. № 1 (28); Заєць А. Г. Тлумачення правових норм у сучасних умовах: функції та методи // Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2007. Вип. 37; Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права. Харків, 2008.

Адекватний подразник — звичайний фізіол. подразник, який спричинює вибіркове збудження рецепторів, спеціально призначених для сприйняття саме цього подразника. Вибіркова подразливість виникає в ході еволюції. Приклади А. п.: рецептори ока сприймають світло, рецептори смаку — хім. подразники, рецептори слуху — звукові). Крім того, А. п. наз. подразник, який діє в нормальних умовах і не спричинює травмування рецепторів (напр., денне світло для ока).

Адекватність (від лат. *adaequatus* — прирівняний, з *adaequare* — прирівнювати, уподібнювати) — 1) У психології — відповідність моделі поведінки індивіда відомим моделям поведінки. Адекватна поведінка — це уміння передбачити дії ін. людей та робити свої дії зрозумілими і зручними для них, розуміння очікувань оточення, знання й використання соц. шаблонів, правил тощо. 2) У психології пізнання — відповідність суб'єктивного образу сприйняття об'єкту, тобто точність і повнота пізнання псих. реальності. Адекватне пізнання — таке, що правильно відображає суттєві властивості й відношення предметів і явищ об'єктивного світу. Питання про ступінь адекватності пізнання, тобто про точність і повноту відображення, пов'язане насамперед з практикою, яка є критерієм істини. А. психол. пізнання людських почуттів, думок тощо досягається шляхом зусиль дослідника в розробці і використанні надійних методик, експерим. процедур, правильного описання та інтерпретації результатів дослідження. 3) У філософії — відповідність реальності, що існує, очікуваному. 4) У переказознавстві — відтворення єдності змісту і форми оригіналу засобами іншої мови. До цього поняття входить передання стилістичних та експресивних відтінків, правильний переклад термінів, зрозумілість перекладу. Переклад (насамперед художній) може бути загалом адекватним і за відсутності формальної точності передачі окремих слів і словосполучень, дрібних елементів тексту, якщо він відповідає ідейно-худ. задуму автора. 5) У теорії ймовірності — відповідність фактичних результатів (наприклад, результатів досліду) результатам, отриманим шляхом розрахунків. 6) А. моделі — відповідність осн. характеристик моделі характеристикам об'єкта, який модулюється.

Аделаїда (англ. *Adelaide*) — місто на Пд. Австралії, адм. ц. шт. Південна Австралія. Мор. порт на березі зат. Сент-Вінсент. Тер. — 3257,7 км². Нас. — 1316,8 тис. осіб (2015, оцінка), густота нас. — 404 осіб/км². А. — 5-е за нас. місто країни. Клімат середземноморський, сухий. А. — найсухіше місто з усіх великих міст Австралії, більшість опадів випадає взимку, зокрема в червні — до 80 мм. Літом опадів незначні та нечасті. Середні т-ри січня — -22,8 °С, липня — +11,4 °С. До брит. колонізації район А. населяло плем'я аборигенів каурни. Місто засноване 28.12.1836 як столиця нової колонії Південна Австралія.

План містобудування складений полковником В. Лайтом. Перший губернатор — Дж. Шайндмарш. Основу економіки міста спочатку становило вівчарство та продаж вовни. З 1860-х розвивається вирощування пшениці. З кін. 19 ст. зростає кількість банків і комерційних установ. Після Другої світової війни — розвиток автомобільної пром-сті зробив А. одним з найбільших індустріальних центрів А. У 1960–1970-х місто розвивається як культ. центр. Осн. галузі пром-сті: нафтопереробна, кораблебудівництво, маш.-буд., розвинуті також електронна, електротехнічна, трубопрокатна, текстильна і взуттєва галузі. А. — один з основних центрів автомобілебудування та оборонної пром-сті Австралії. Вир-во в основному зосереджене в передмісті Солсбері та технол. парку А.

Аделаїда. Кафедральний собор св. Петра

Аделаїда

А. — важливий транспортний вузол країни, що сполучає сх. і зх. частини країни. Міжнар. аеропорт А. — найбільший та найсучасніший аеропорт країни, який здатен приймати до 6,3 млн пасажирів в рік, або до 3 тис. за годину. Значна частина експорту Австралії проходить через мор. порт А.

А. позиціонується як «Місто освіти»: Ун-т А. (1874), Ун-т ім. Фліндерса (1966), Ун-т Південної Австралії (1991), Торренс ун-т Австралії (2012). Головні пам'ятки міста — Кафедральний собор св. Петра (1848), Кафедральний собор св. Франциска Хав'єра (1856–1996), Музей Південної Австралії (1856), Ратуша (1863–1866), Галерея мист-в Південної Австралії (1881), Ботанічний сад (1875), заповідник Холлет Ков (1976), Парк дикої природи Клілдан (1945), японський сад Хімедзі (1982), Нац. центр виноробства Австралії (2001).

Аделі Земля — див. *Земля Аделі*.

Адель [англ. *Adele*; справжнє повне прізвище та ім'я — Едкінс, Адель Лорі Блу (англ. *Adkins, Adele Laurie Blue*); 05.05.1988, м. Лондон, Велика Британія] — співачка, композитор, автор і виконавиця пісень (джаз, соул, блюз). А. зростала з матір'ю, батько залишив сім'ю, коли дівчинці виповнилося 2 роки. 1997 родина переїхала до м. Брайтона (пд. узбережжя Англії), а вже за два роки повернулася до Лондона. Спочатку А. з матір'ю жили у р-ні Лондона Брікстоні, а згодом у р-ні Вест Норвуд, якому 16-річна А. присвятила свою пісню «Hometown Glory» («Слава рідного міста»). У травні 2006 А. закінчила Лондон. школу виконав. мист-ва і технологій у р-ні Лондона Кройдоні. Після випуску підписала контракт з

фірмою звукозапису XL Recordings. 2007 А. отримала нагороду Brit Awards у категорії «Вибір критиків». 2008 здобула нагороду BBC Sound.

Адель на сцені арени Джентін (Genting Arena), м. Бірмінгем, 2016

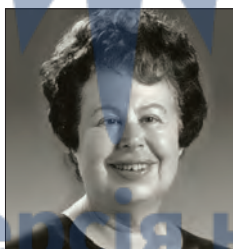
Цього ж року А. випустила свій дебютний альбом «19», який сім разів став платиновим у Великій Британії і двічі — у США. На 51-й церемонії вручення щорічної премії «Греммі» (2009) А. отримала нагороди Best New Artist (кращий новий артист) та Best Female Pop Vocal Performance (краще жіноче вокальне поп-виконання). 2011 А. випустила свій другий студійний альбом «21», який перевершив успіх її дебютного альбому. 2012 одержала 6 «Греммі» (серед них — «Альбом року»), 2 нагороди Brit Awards і 3 Music Awards. Альбом «21» 16 разів був платиновим у Великій Британії і посідав 4-е місце як кращий за продажем альбом усіх часів у цій країні. У США альбом став діамантовим (посідав 1-е місце більше разів, ніж будь-який ін. альбом від 1985). Загалом альбом «21» був проданий у кількості 30 млн копій по всьому світу, його успіх зафіксовано у Книзі рекордів Гіннеса. У 2011–2012 амер. муз. журн. «Білборд» назвав А. артисткою року, а журн. «Тайм» — однією з найвпливовіших осіб у світі. 2013 А. отримала «Оскар», «Греммі» і «Золотий глобус» за пісню «Skyfall», яку написала для худ. фільму про Дж. Бонда. У листопаді 2015 А. випустила свій третій студійний альбом — «25». Його перший сингл «Hello» дебютував під номером один у багатьох країнах світу, включно з Великою Британією та США, і став першим за кількістю продажів. Альбом «25» лише у Великій Британії за перші 10 днів з моменту випуску був розпроданий тиражем понад 1 млн цифрових копій. Загалом станом на лютий 2016 світовий тираж «25» перевищив 18 млн копій і одержав нагороду в категорії «Британський альбом року». Станом на поч. 2016 А. отримала понад 90 нагород у понад 180 номінаціях. 2016 А. перемогла у трьох номінаціях Brit Awards, а також отримала спец. нагороду за світовий успіх.

І. П. Волинець

Адельгейм, Євген Георгійович (14.09.1907, м. Київ, тепер Україна — 13.01.1982, м. Київ, тепер Україна) — літературознавець і літ. критик. Закінчив Київ. ін-т нар. освіти (тепер Київський національний університет ім. Тараса Шевченка; 1931). З 1940 — зав. відділу рад. л-ри Ін-ту укр. л-ри ім. Т. Шевченка (тепер — Інститут літератури імені Тараса Шевченка НАН України), виконувач обов'язків старшого наук. співробітника (1946–1948). Учасник Другої світової війни (1941–1945). Працював редактором на Київській

Адельгейм Євген Георгійович

Адельман Ірма

кіностудії худ. фільмів ім. О. Довженка, головним редактором журн. «Вітчизна» (1949), викладав у Київ. пед. ін-ті (тепер Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова). Зазнав переслідувань під час спрямованої проти євреїв кампанії з «боротьби з космополітизмом» (1948–1953). Почав друкуватися 1929. Вивчав проблеми психології творчості й поетичної майстерності. Окремі ранні праці присвячено кон'юнктурним темам, зокрема т. з. теорії соціалістичного реалізму. Автор численних книжок і брошур, присвячених л-рі 1920–1930-х. З передмовою А. видано першу після півстолітнього замовчування збірку М. Семенка «Поетії» (1985).

Тв.: Поетичний «молодняк». Харків, Київ, 1931; Василь Еллан. Київ, 1959; Остаються стихи. Очерк творчества Н. Ушакова. Москва, 1979.

Літ.: Макаров А. Здатність самовдосконалюватися: 3 приводу вибраних праць Є. Г. Адельгейма // Літературна Україна. 1987. 19 лист.

О. В. Боронь

Адельман, Ірма (англ. Adelman, Irma; 14.03.1930, м. Чернівці, тепер Україна) — економіст, фахівець з моделей екон. зростання та розвитку. Навчалася у Каліфорнійському ун-ті в Берклі (США) — бакалавр (1950), магістр (1951), доктор філософії (1955). Викладала в цьому ж ун-ті, а також у Стенфордському, Джона Гопкінса та Північно-Західному ун-тах (усі у США). У Північно-Західному ун-ті отримала звання професора (1966). Працювала у Світовому банку, в Мерілендському (США) та Лейденському (Нідерланди) ун-тах. 1979 повернулася до Каліфорнійського ун-ту в Берклі, де працює й сьогодні як професор економіки с.-г. ресурсів. Обиралася віце-президентом Американської економічної асоціації (1979–1980). Наук. інтереси — проблеми бідності, розподілу доходів, індустріалізації та агр. політики в країнах, що розвиваються; питання екон. розвитку, екон. планування, міжнар. торгівлі та інституційних змін. Зробила значний внесок у створення обчислюваних моделей загальної рівноваги, що використовуються в плануванні; застосовувала нову техніку багатовимірного аналізу при дослідженні взаємодії між екон., соц. і політ. чинниками в процесі екон. розвитку. Зробила спробу кількісної оцінки залежності між екон. зростанням і нерівністю у розподілі доходів у деяких країнах. З'ясувала, що екон. зростання не забезпечує автоматичного зростання частки доходу бідних, що суперечило гіпотезі С. Кузнеця. Входить до списку «2000 видатних жінок Америки», «2000 інтелектуалів 20 ст.», «100 видатних економістів після Кейнса», «5000 особистостей світу».

Пр.: Theories of Economic Growth and Development. Stanford, 1961; The Theory and Design of Economic Development. Baltimore, 1966; Adelman I., Morris C. T. Economic Growth and Social Equity in Developing Countries. Stanford, 1973; Planning for Social Equity. Amsterdam, 1973; Redistribution Before Growth: A Strategy for Developing Countries. Hague, 1979; Adelman I., Morris C. T. Comparative Patterns of Economic Development, 1850–1914. Baltimore, 1988; The Genesis of the Current Global Economic System. Cheltenham, 1998; Global Institutions and Economic Development: What have we learned? London, 2003.

Літ.: Szenberg M., Ramrattan L. B. Reflections of Eminent Economists. Cheltenham, 2004; 100 великих економістів после Кейнса. Санкт-Петербург, 2009.

Адема́р Шабанський (франц. Adhemar de Chabannais, Adémar de Chabannes; лат. Ademarus Chabaneſis; бл. 988–1034, Єрусалим) — хронікер, чернець. Походив зі шляхетної родини з франц. провінції Лімузен. Більшість дослідників називало місцем народження с. Шабане, дехто с. Шампаньяк; сучас. вчені певні, що це село, яке називається Шабанн, сусіднє з с. Шатопонсак (тепер деп. Верхня В'єнна, рег. Нова Аквітанія). Провів усе життя у монастирях. У дитинстві батьки відправили його до монастиря Сен-Сібар в Ангулемі, 1007–1013 навчався у монастирі Сен-Марсаль у Ліможі, де два його дядьки були деканом і півчим, а потім повернувся у Сен-Сібар, там прийняв духовний сан. Був найвпливовішою особою монастиря, керував інтелектуальним життям у ньому. Займався переписуванням рукописів, а також написав там численні твори. Помер під час паломництва на Святу землю. Багато творів А. Ш. ушляхетнюють святого Марсала. Але його основна праця — «Хроніка», або «Хроніка Аквітанії» (лат. «Cronicum aquitanicum»; 3 кн., 1028–1034), що розповідає історію від часів міфічного короля франків Фарамонда до 1028. Ця праця, особливо її остання частина, — важливе джерело знань про історію Ангуму, Перигора та Лімузена. Писав також віршовані п'єси, акровірші, поезії, присвячені святому Марсально.

Пр.: Chronique. Paris, 1897.

Лит.: Dictionnaire du Moyen Âge. Paris, 2004.

С. В. Глухова

А́ден — місто на Пд. Зх. Ємену та Аравійського п-ова, на пн. узбережжі *Аденської затоки* Аравійського м. Індійського ок., неподалік від сх. входу в *Баб-ель-Мандебську протоку*, розташоване на двох півостровах, що закривають природну гавань в жерлі згаслого вулкану. Адм. ц. мухафазі Аден, колишня столиця Народної Республіки Південного Ємену (30.11.1967–30.11.1970) і Народної Демократичної Республіки Ємен (30.11.1970–22.05.1990). Після об'єднання в єдиний Ємен статус столиці був втрачений, місто лишається гол. портом та екон. центром країни. Тер. міста — 760 км², нас. — 760,9 тис. осіб, густина нас. — 1001 особа/км², висота центру — 6 м над рів. м. Клімат тропічний пустельний, відрізняється високими температурами (середньомісячні т-ри змінюються від +25 °С в січні до +32 °С в червні) і вологістю (середньорічна відносна вологість повітря — 70 %) протягом усього року; середньорічний рівень опадів становить бл. 40 мм. Поселення на місті Адена відоме з 7 ст. до н. е., згодом воно було кінцевим пунктом шляху прянощів в Зх. Аравії, важливим портом на шляху між Індією, Європою і Пн. Африкою, зберігаючи значення важливого торгового центру за різних правителів. Деякий час Аден належав Португалії (1513–1538, 1547–1548) та Османській імперії (1538–1547, 1548–1645). Захоплений Британією (1839), перетворився на військ.-мор. (а потім військ.-повітр.) базу — форпост для розширення брит. володінь в Пд.-Зх. Аравії і поширення впливу імперії на Близькому і Середньому Сході. Особливого значення Аденський порт набув із відкриттям Суецького каналу (1869), коли перетворився на важливий мор. перевалочний порт на одному з найжвавіших мор. шляхів світу між Атлантичним (Середземномор'я) та Індійським ок. (Червоне м., Пер-

ська зат.) 1967 місто стало частиною незалежного Пд. Ємену. Сучас. економіка Адена заснована на: переробці нафти і нафтопродуктів (район.

Аден. Старе місто, розташоване в кратері згаслого вулкану

Перської зат.), торгівлі продукцією с. г. (зерновими, тютюном, бавовною і шкірами), рибальстві і мореплавстві. У місті функціонують судноремонтне, текстильне, консервне підприємства, соляні промисли. Серед гол. пам'яток міста: Форт Сіра (11 ст.); Цистерни Тавіла (антична

Аден. Порт

система водяного постачання), вирубана в вулканічних породах; Церква Св. Франциска Ассізького (1863); Біг-Бен Адена (1890); Палац султанату Лахедж — Нац. музей; Військ. музей Адена та ін.

Лит.: Густерин П. В. Йеменская Республика и её города. Москва, 2006; Густерин П. В. Города Арабского Востока. Москва, 2007.

А. С. Івченко

Аденауер, Конрад (Герман Йозеф, нім. Adenauer, Konrad Hermann Joseph; 05.01.1876, м. Кельн, тепер Німеччина — 19.04.1967, м. Бад-Гоннеф, тепер Німеччина) — політ. і держ. діяч, перший федер. канцлер ФРН (1949–1963). Нар. у катол. сім'ї секретаря міського суду м. Кельна і дочки дрібного банк. службовця. Навесні 1894 закінчив навчання в гімназії Святих апостолів у м. Кельні; упродовж 1894–1897 здобував фах юриста на юрид. ф-тах ун-тів м. Фрайбурга, Мюнхена та Бонна. Після здачі держ. іспитів у 1903 працював суд. асесором у *прокуратурі* м. Кельна, а потім — у конторі адвоката Г. Кауцена. Упродовж 1906–1917 А. зробив кар'єру від помічника *бургомистра*, у віданні якого були муніцип. податки, до бургомистра м. Кельна. 1917 імп. *Вільгельм II* присвоїв йому звання

обер-бургомистра. Після поразки Німеччини у *Першій світовій війні* 1914–1918 А. став одним із керівників катол. партії «Центру». 1921–1932 — президент прус. Держ. ради (дорадчого органу з представників провінцій), яка засідала у м. Берліні. Був членом спостереж. рад акціонер. компаній енерг. і вугіл. пром-сті та Нім. банку. 1926 відмовився від пропозиції зайняти пост канцлера Веймарської республіки (тепер ФРН). Після приходу А. Гітлера до влади А. демонстративно відмовився зустріти рейхсканцлера в аеропорту 17.02.1933. У листопаді був усунутий з посади бургомистра м. Кельна. А. поселився з сім'єю в м-ку Рендорф, де побудував віллу за гроші (230 тис. марок), отримані від влади за два конфіск. будинки у м. Кельні. Не належав до жодної антинацист. групи, хоча й був на чотири місяці заарештований після невдалого замаху на А. Гітлера 20.07.1944. Незадовго до завершення *Другої світової війни* 1939–1945 потрапив до концтабору поблизу м. Кельна, але був звільнений завдяки старанням старшого сина, який служив у *вермахті*. У березні 1945 А. погодився на пропозицію амер. коменданта м. Кельна виконувати обов'язки бургомистра, але у жовтні того ж року був звільнений за розпорядженням англ. адміністрації, яка замінила амер. А. — президент Парламентської Ради, яка засідала в м. Бонні у 1948–1949 з метою вироблення та прийняття Конституції майбутньої ФРН. Став одним із засновників і лідером Християнсько-демократичного союзу (ХДС) у 1950–1966. Після прийняття Конституції та проголошення ФРН був обраний (з перевагою в один голос) федер. канцлером 15.09.1949, а упродовж 1951–1955 одночасно займав пост міністра закорд. справ. Був прихильником економіки соціально-ринкового типу; відбудови нової Німеччини у новій Європі; виплат великих компенсацій Ізраїлю, що загалом посилило його міжнар. авторитет. А. відродив екон. позиції та домігся політ. визнання ФРН: вона стала засновницею і провід. д-вою трьох *Європейських спільнот* — вугілля та сталі (1951), атом. енергії (1957) й екон. об'єднання (1957). 1955 ФРН обрано членом НАТО; у цьому ж році відбувся офіц. візит А. у м. Москву, результатом чого стало встановлення диплом. відносин між ФРН і СРСР. 22.01.1963 під час візиту до Франції був підписаний франко-нім. *Єлисейський договір* про співробітництво. Саме А. належать слова: «Наша мета, щоб у майбутньому Європа стала єдиним домом для всіх європейців». А. добровільно пішов у відставку з посади федер. канцлера 15.10.1963 під час засідання бундестагу (парламент у Німеччині). Останні понад три з половиною роки життя провів у колі сім'ї, хоча майже увесь цей час залишався на чолі ХДС. Писав мемуари та доглядав за садом; був відомим не лише як політик, але й автор низки агрон. нововведень. Уміле керівництво внутрішньою та зовнішньою політикою ФРН в умовах *холодної війни* та поділу Німеччини на дві д-ви (ФРН і НДР) поставило А. в один ряд із видат. політ. і держ. діячами сучасності. Брит. прем'єр В. Черчілль називав федер. канцлера найрозумнішим нім. держ. діячем з часів рейхсканцлера О. Бісмарка.

Тв.: Воспоминания: В 2 т. Москва, 1966–1968.

Лит.: Уильямс Ч. Аденауэр. Отец новой Германии / Перекл. с англ. Москва, 2002; Ежов В. Д. Конрад Аденауэр —

Аденауер Конрад

немец четырёх эпох. Москва, 2003; Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. 2-е вид. Київ, 2011.

С. С. Троян

Адéндум (лат. addendum, букв. — те, що має бути додане) — 1) Додаток до двосторонньої угоди чи договору, який уточнює, роз'яснює, доповнює, конкретизує чи змінює осн. умови договору. 2) Письмове доповнення до договору страхування чи перестрахування зі змінами раніше затверджених умов. 3) У морському праві — а) доповнення до договору *чартеру* чи *фрахту* з новими умовами чи правками; б) письмове доповнення до розрахунку збитків від аварії судна (диспаші), складене диспашером. Оформлюють, напр., за наявності помилок у первинних розрахунках збитків від аварії.

Адене́ ле Руа́ (Adenet le Roi; 1240, Брабант, Фландрія, тепер Бельгія — 1300, ?) — *менестрель* і *трувер*, поет. До 1261 був менестрелем у герцога Брабанта Генріха III, згодом (з 1268 чи 1269) — у графа Гі де Данп'єрра. Від 1270 брав участь у хрестових походах у Тунісі. Вважався «королем менестрелів», звідки прізвисько «Руа», яке означає «король». А. л. Р. перебував на ролі двору і творив на замовлення вузького кола осіб, зокрема для королеви Франції Марі де Брабант, дружини Філіппа Сміливого. Написав кілька епічних поем — «Юність Ож'є» («Les enfances Ogier»), «Берта з великими ступнями» («Berte as grans piés»). Головний твір — роман «Клеомаде» («Cleomades») — мав великий успіх до сер. 15 ст. У романі 19 тис. восьмиладкових віршів, що розповідають про різні дива. На створення цього твору автора надихнули легенди «Тисячі та одної ночі».

Тв.: Berte as grans piés. Genève, 1982.

Лит.: Henry A. Les Oeuvres d'Adenet le Roi. Bruxelles, Bruges, 1951–1971; Adres A. Adenet, le dernier trouveur. Paris, 1971; Berthelot A. Histoire de la littérature française du Moyen Age. Paris, 1989.

С. В. Глухова

Аденілаткіна́за — фермент класу *трансфераз*, у молекулі якого роль акцептора виконує фосфатна група. Каталізує реакцію перенесення кінцевої фосфорильної групи з молекули АТФ на аденілову кислоту, або АМФ. В результаті реакції утворюються 2 молекули АДФ: АТФ + АМФ = АДФ + АДФ А. — високотермостабільний білок (при 100° С і рН = 1 не втрачає активності). Молекулярна маса становить 21 000. А. є в клітинах усіх орг-мів. Це ключовий фермент, який бере участь у підтриманні рівноваги між АТФ, АМФ і АДФ, тобто в клітинному обміні енергії.

Аденілатцикла́за — фермент з класу *ліаз*. Каталізує (при наявності Mg^{2+}) реакцію відщеплення *пірофосфату* (ПФ) від АТФ. В результаті реакції утворюються циклічний 3', 5'-аденозинмонофосфат (цАМФ) і ПФ. Молекула А., одержана з кори головного мозку, має 8 ідентичних субодиниць. Молекулярна маса кожної субодиниці становить 16 000 А. міститься головним чином на плазматичній мембрані клітин. Бере участь в контролюванні метаболізму: увесь ефект дії *гормонів* (напр., глюкагону або адренокортикотропного гормону) можна пояснити активациєю А. й утворенням «другого посередни-

ка» клітин — цАМФ, який переносить сигнали, доставлені клітині «першим посередником» — гормоном.

Аденілова кислота — інша назва аденозинмонофосфорної кислоти (АМФ). Див. *Аденозинфосфорні кислоти*.

Аденіловий нуклеотид — один із нуклеотидів, які є мономерами нуклеїнових кислот сполук, що складаються з залишків трьох речовин: моносахариду (дезоксирибози в молекулі ДНК, рибози в молекулі РНК), нітрогеновмісної основи та фосфатної кислоти. Нітрогеновмісні основи є похідними пурину (аденін і гуанін) та піримідину (цитозин, урацил, тимін). Див. *Нуклеотиди*.

Аденін (6-амінопурин) — азотиста основа, похідна пурину, що входить до складу молекул нуклеїнових кислот, де за принципом компліментарності з'єднується з урацилом або тиміном, а також є складовою кофакторів ферментів, циклічних нуклеотидів тощо. До складу транспортних РНК можуть входити метильовані похідні аденіну — 1-метиладенін, N6,6-диметил-аденін. У старій л-рі А. іноді називається вітаміном В4. Проте на сьогодні він більше не розглядається як вітамін групи В. А. — безколірні кристали, які плавляться при t-рі 360–365 °С. Коефіцієнт молекулярної екстензії 13500. Хім. формула C₅H₅N₅, молярна маса 135,14 г/моль. А. проявляє основні властивості (pKa₁ = 4,15; pKa₂ = 9,8). Вважається, що при зародженні життя на Землі перший А. був сформований полімеризацією п'яти молекул ціаніду водню (HCN).

Лит.: Біологічний словник / За ред. К. М. Ситника і В. О. Топачевського. Київ, 1986; Боечко Ф. Ф., Боечко Л. О. Основні біохімічні поняття, визначення і терміни. Київ, 1993.

Аденіт (від грец. ἀδην — залоза) — запалення залози чи лімфатичного вузла. Термін зазвичай використовується не самостійно, а як частина складних назв захворювань (напр., мезаденіт, лімфаденіт, гідраденіт).

Аденовіруси (від грец. ἀδην — залоза та *віруси*) — родина ДНК-вмісних вірусів хребетних тварин і людини. Віріони А. — ікосаедричного типу симетрії, без оболонки, мають 12 поліпептидів, з яких 3 асоційовані з ДНК, ін. — з капсидом. ДНК А. — двонитчаста, лінійної структури, мол. м. — 20–30 × 10⁶. Капсид А. (діаметр 70–90 нм) складається з 252 капсомерів. Реплікація вірусної ДНК і формування віріонів відбувається в ядрах клітини. А. зберігають інфекційність в ліофілізованому стані. Руйнуються при 56 °С через кілька хвилин. В орг-мі звичайно перебувають в латентному (бездіяльному) стані. За певних умов викликають інфекційні захворювання (дихальних шляхів, очей, шлунково-кишкового тракту тощо). Спалахи захворювань частіше зумовлені типами 3, 4, 7, 14 та 21. Типи 1, 2, 5, 6 викликають гострі респіраторні захворювання без значних проявів. Тип 8 є причиною епідемічного кератокон'юнктивіту. Для всіх типів А. характерна наявність загального комплемент-зв'язуючого антигену. Деякі А. є онкогенними. Вперше виділені 1953 з аденоїдів (звідси

назва). Від людини виділено 32 типи А., які відрізняються в антигенному аспекті.

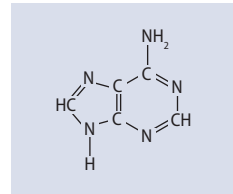
П. І. Червяк

Адено́з — одна з форм *мастопатії*, доброякісна дисплазія *молочної залози*, являє собою розростання залозистої тканини, найчастіше кістозно-фіброзного характеру. При А. морфологічно тканини молочної залози зберігають свою будову. Розрізняють А. локальний (уражена одна ділянка грудей) і дифузний (нерівномірно розташовані патологічні зміни поширюються на всю молочну залозу). Клінічні прояви А. залежать від конкретної форми захворювання, але, як правило, для всіх форм А. симптомами є біль (який посилюється при дотику) і нагубання молочних залоз перед початком *менструального циклу*. При пальпації виявляються еластичні ущільнення. Напруга тканин залози і сила болю залежать від фази менструального циклу. Виникнення А. пов'язують із порушеннями гормонального фону, спричиненими природними змінами в жіночому організмі. А. дуже часто зустрічається у дівчат наприкінці періоду статевого дозрівання, у вагітних жінок. До причин А. відносять також стреси, емоційні потрясіння, порушення роботи ендокринної системи, ослаблений імунітет та ін., однак конкретної відповіді на питання, що спричинює розвиток А., досі не знайдено.

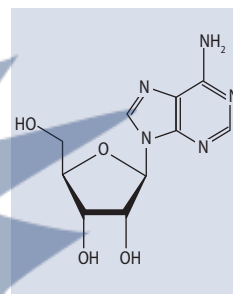
Аденозін, C₁₀H₁₃N₅O₄ — нуклеозид, сполучення пуринової основи — *аденіну* з сахаридом — *рибозою*. Молярна маса 267,43 г/моль. Входить до складу *аденозинфосфорних кислот*, нуклеїнових кислот і деяких ферментів. Введення препаратів А. в орг-м підсилює серцеву діяльність.

Аденозинтрифосфатази — група ферментів з класу *гідролаз* (АТФази), що каталізують відщеплення одного чи двох залишків фосфорної кислоти від молекули аденозинтрифосфорної кислоти (АТФ). Беруть участь у процесах, що відбуваються з використанням енергії АТФ (м'язове скорочення, активний транспорт іонів та метаболітів, біосинтез макромолекул).

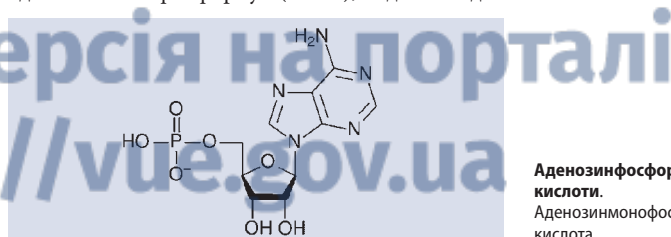
Аденозинфосфорні кислоти — складні органічні сполуки, що належать до *нуклеотидів* і є фосфорними ефірами *аденозину*. До складу А. к. входять: пуринова основа — *аденін*, вуглевод *рибоза* та залишки фосфорної кислоти. Залежно від кількості фосфорних залишків розрізняють аденозинмонофосфору (АМФ), аденозинди-

Аденін

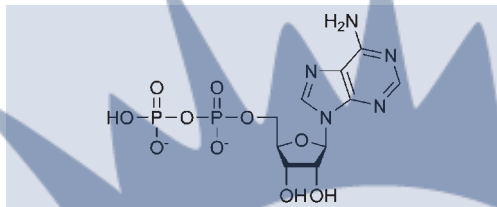
Аденозін

Аденозинфосфорні кислоти.
Аденозинмонофосфорна кислота

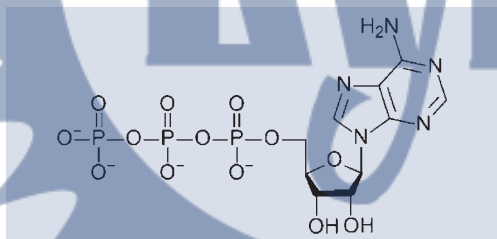
фосфору (АДФ) та аденозинтрифосфору (АТФ) кислоти. Містяться у тканинах усіх орг-мів і беруть участь в обміні речовин та енергії. Приєднання фосфорних груп до АМФ супроводжується акумуляцією енергії в макроергічних (багатих енергією) сполуках — АДФ і АТФ, а

відщеплення їх від АДФ і АТФ — виділенням енергії, необхідної для різних процесів життєдіяльності орг-му. Аденозинмонофосфорна кислота, АМФ, аденолова кислота, $C_{10}H_{14}N_5O_7P$. Молярна маса 347,23 г/моль. Існує у вигляді 3 ізомерів, які різняться місцем приєднання залишку фосфорної кислоти до рибози: аденозин-5'-фосфату (м'язова АМФ); аденозин-3'-фосфату

Аденозинфосфорні кислоти.
Аденозиндифосфорна кислота

(дріжджова АМФ) і аденозин-2'-фосфату. Залишки АМФ входять до складу нуклеїнових кислот, багатьох ферментів. Гол. похідні АМФ: циклічна АМФ, що активує фермент *фосфорилазу*, і АТФ. Аденозиндифосфорна кислота, АДФ, $C_{10}H_{15}N_5O_8P_2$. Молярна маса — 427,22 г/моль. В орг-мі утворюється з АТФ при ферментативному відщепленні залишку фосфорної кислоти. Бере участь в енергетичному обміні як первинний акцептор макроергічних фосфатів у процесах *фосфорилування*. Аденозинтрифосфорна кислота, АТФ, $C_{10}H_{16}N_5O_{13}P_3$. Молярна маса — 507,21 г/моль. Від АТФ під дією ферментів *адено-*

Аденозинфосфорні кислоти.
Аденозинтрифосфорна кислота

зинтрифосфатаз легко відщеплюються одна або дві кінцеві фосфатні групи. В результаті утворюється АДФ або АМФ і вивільнюється енергія (30–40 кДж з розрахунку на один фосфат). При перенесенні макроергічних фосфатних залишків АТФ на ін. речовини їм передається енергія, яка використовується на м'язове скорочення, нервеве збудження, секрецію залоз, біосинтез білків та ін. речовин. АТФ є одним із субстратів при ферментативному утворенні нуклеїнових кислот в орг-мі. Препарати АТФ, АДФ, АМФ широко використовують у мед. практиці при м'язовій дистрофії та спазмі серцевих і периферичних судин.

Лит.: Ленинджер А. Біохімія / Пер. с англ. Москва, 1976; Губський Ю. І. Біологічна хімія. Київ, Вінниця, 2007.

Аденоїди (від грец. *ἀδής* — залоза і *είδος* — вигляд) — патологічна гіпертрофія глоткового (носоглоткового) мигдалика, який міститься на задньоверхній стінці *носоглотки*. Спостерігається переважно у дітей віком 3–10 років. Причинами виникнення А. можуть бути: а) спадковість; б) респіраторні вірусні інфекції, ангіни, скарлатина, кір та ін. інфекційні захворювання, які вражають верхні дихальні шляхи; в) порушення харчування (перегодовування і надмір солодкого); г) недостатність імунітету (вроджена або набута); д) порушення оптимального ста-

ну повітря, яким дихає дитина (висока температура, сухість, запиленість, наявність шкідливих речовин). Розрізняють три ступені розростання глоткових мигдаликів: 1-й ступінь — А. прикривають верхню частину *леміша*, 2-й ступінь — А. прикривають верхні дві частини *леміша* і 3-й ступінь — великі А., які повністю або майже повністю прикривають *леміш*. Осн. симптоми А.: утруднене носове дихання, гугнявий голос, хронічний нежить, часті захворювання ЛОР-органів. При великих А., особливо під час гострого нежитю, можливе зниження слуху. У дітей з А. сон неспокійний, часто супроводжується хрипінням, спостерігається головний біль, зниження уваги й пам'яті. А. можуть супроводжуватися аденоїдитом — запаленням гіпертрофованого глоткового мигдалика, яке проявляється підвищенням температури і різким порушенням носового дихання. Для лікування А. застосовують консервативні методи — *кліматотерапію*, загальнозміцнювальні засоби (вітаміни, імуностимулятори), промивання носа спец. розчинами, *ароматерапію*, *фітотерапію*, дихальну гімнастику, закапування протизапальних, антиалергічних і антимікробних засобів і *глюкокортикоїдів*, ультразвукову та озono-ультрафіолетову санацію. А. 2-го і 3-го ступенів здебільшого потребують хірургічного лікування (аденотомії). Крім того, сучас. медицина пропонує такі методи деструкції гіпертрофованої тканини як *кріодеструкція*, лазерна деструкція або поєднання традиційного хірургічного методу видалення А. з іншими.

Аденокарцинома (від грец. *ἀδην* — залоза і *καρκινομα*), залозистий рак — злоякісна пухлина, що виникає з епітелію залозистих тканин. Найчастіше виникає у шлунково-кишковому тракті, молочній залозі, матці. Може проростати в сусідні здорові тканини і метастазувати в лімфатичні вузли та віддалені органи. Важливу роль у діагностиці А. відіграють рентгенологічні та цитологічні методи дослідження, *біопсія*. Лікування: *променева терапія*, *гормонотерапія*, *хіміотерапія* та хірургічний метод.

Аденологія (від грец. *ἀδην* — залоза і *λόγος* — слово, вчення) — розділ анатомії, наука, що вивчає залози, їхню будову і функціонування.

Адено́ма (грец. *ἀδής* — залоза і *δῶμα* — пухлина) — доброякісна пухлина, яка розвивається із залозистого епітелію. Відповідно можлива А. будь-якого органу, де представлений залозистий епітелій: простати, слинних залоз, щитоподібної залози, молочної залози, надниркових залоз, *гіпофіза*, епітелію бронхів, слизової оболонки шлунково-кишкового тракту. А. має органοїдну будову і складається з клітин призматичного або кубічного епітелію. Механізм розвитку А. відомий недостатньо; вважається, що найчастіше причиною стають гормональні порушення регуляції функції залозистого епітелію (напр., А. простати спричинюється порушенням балансу *тестостерону*, А. молочної залози — порушенням балансу *естрогенів*). Клінічно сама по собі А. не викликає будь-яких неприємних відчуттів, але може стискати сусідні анатомічні утворення — судини, нерви, сечовивідні шляхи. Діагностика А. здійснюється пальпаторно (А. має вигляд щільного кулястого утворення) і підтверджується УЗД-дослідженням, під час якого

добре візуалізується. Лікування переважно хірургічне, веде до повного одужання. У разі гормон-залежної А. застосовується також гормональна терапія. Прогноз сприятливий.

Аденомер (від грец. *ἀδην* — железа і *μέρος* — частина) — кінцевий відділ багатоклітинних залоз тварин і людини, де утворюється секрет, який надходить у вивідну протоку. А. бувають у вигляді трубочок (трубчасті залози), міхурців або ацинусів, *альвеол* (альвеолярні залози).

Аденофора (*Adenophora*) — рід рослин род. дзвоникових. Об'єднує бл. 60 видів. Євразійський рід, більша частина видів якого зростає в Сх. Азії (Корея, Китай, частково Індія (Гімалаї) і Японія). Багаторічні трави до 1,5 м заввишки з потовщеним стрижневим коренем і численними прямими стеблами. Листки різноманітної форми (довгастої, яйцевидної, еліптичної тощо), розміщення їх чергове або кільчасте. Прикоренева розетка листків округло-серцеподібної форми. Рослини цвітуть на другий рік життя. Квітки дзвоноподібної або лійчастої форми, часто запавні, білого, блакитного, синього або синьо-фіолетового забарвлення, віночок розділений на п'ять лопатей. Квітки зібрані в суцвіття-волоть або китицю. Плід — коробочка, яка містить яйцеподібні сплюснуті насінини, які висипаються через три пори або стулки в нижній частині коробочки.

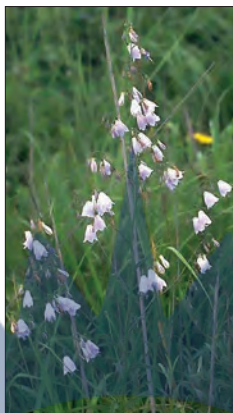
Тичинки квіток з перетинчастими прямими, сильно війчастими нитками, віддаленими пильовиками — вільні. Стовпчик може бути рівний віночку або помітно виставляється на початку цвітіння дрібно опушеними тонкими волосками, пізніше стає голим.

Коріння деяких видів А. містять сапоніни, алкалоїди, що застосовуються в східній медицині при лікуванні легеневих захворювань, для зміцнення імунітету як протигрибкові, антибактеріальні, противиразкові, протизапальні засоби. А. широко використовуються як декоративні садові рослини, виведено багато культ. сортів різних видів А. В Україні на місцевому рівні охороняється Аденофора лілієлиста (*Adenophora lilifolia*), яка росте в лісах, узліссях, серед чагарників.

Лит.: Синица Г. Аденофора лілієлиста. Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / Редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль, 2004; Андреева И. З., Баширова Р. М., Абрамова Л. М. Биохимическая характеристика растений бубенчика лилиелистного *Adenophora lilifolia* (L.) A.DC. в связи с перспективой введения в культуру // Сельскохозяйственная биология. 2008. № 5; Баширова Р. М. и др. Вторичные метаболиты корней бубенчика лилиелистного *Adenophora lilifolia* (L.) A.DC // Аграрная Россия. 2012. № 10.

Аденофори (*Adenophorea*) — за сучасними уявленнями — нетаксономічне угруповання нематод (круглих червів), яких об'єднує морфологічна схожість, напр., наявність шийної залози з коротким видільним каналом без бічних видільних каналів, наявність трьох термінальних хвостових залоз, відсутність шийних сосочків, сильний розвиток шкірних залоз та ін. Раніше розглядалося як клас.

Аденофталмія (від грец. *ἀδην* — залоза і *ὀφθαλμός* — око) — заст. термін, яким позначали захворювання залоз на повіках очей. Див. *Блефарит*.

Аденофора лілієлиста
(*Adenophora lilifolia*)

Аденофора трилиста
(*Adenophora triphylla*)

Аденофори

Адер

Аденська затока — затока на Зх. Аравійського моря між Аравійським півостровом і п-овом Сомалі. На Пн. Зх. сполучається з Червоним морем через Баб-ель-Мандебську протоку, а сх. кордоном вважається меридіан мису Івардафуй, Сомалі (51°16' сх. д.). Гол. порти: м. Бербер, м. Сомалі; м. Джібуті, (Джібуті) м. Аден, (Ємен). Пл. — 259 тис. км², довжина — бл. 900 км, ширина — до 300 км, найбільша глибина — 4525 м. Т-ра води влітку — бл. +25 °С, взимку — бл. +29 °С, солоність — 35–36‰. Припливи неправильні півдобові, величиною 2,9 м; характерне інтенсивне свічення води на поверхні. Течії мають мусонний характер. Акваторія А. з. перебуває в тропічному клімат. поясі, над нею цілодобово панують тропічні повітр. маси. Є жаркою посушливою зоною з великими добовими амплітудами температури повітря. Переважають пасатні вітри, у теплий сезон утворюються тропічні циклони. Акваторія утворює окремих мор. екол. регіон А. з. західної індо-тихоокеанської зоогеографічної провінції. Зоогеографічно донна фауна континент. шельфу й острівних мілин (до глибини 200 м) відноситься до індозахідно-тихоокеанської області тропічної зони. Рибальство: сардинела, тунець, окунь, ставрида). Затока має екон. значення як водний шлях для транспортування нафти з Перської затоки в Європу. На поч. 21 ст. тут загострилася проблема піратства — захоплення сучасними збройними угрупованнями мор. суден біля берегів Сомалі з метою викупу.

Лит.: Mark D. Spalding et al. Marine Ecoregions of the World // Bioregionalization of Coastal and Shelf Areas. BioScience. 2007. Vol. 57. No. 7; Географія материків і океанів. Київ, 2008.

А. С. Івченко

Адер, Адар, Адаре — скелястий мис і високий вкритий льодом півострів (завдовжки до 60 км) на Пн. Сх. регіону Земля Вікторії у Сх. Антарктиді. Умовно відділяє море Росса (на Сх.) від Південного океану (на Зх.). Вглиб півострова над мисом підносяться Адміралтейські гори з найвищою точкою — г. Мінто (4166 м). Мис відкритий 1841 брит. поляр. дослідником Дж. К. Россом (1800–1862) і названий на честь його друга В. Адера (1812–1871), який походив з м-ка Адер (Ірландія). Пізніше мис А. відіграв важливу роль як місце висадки (1895) і зимівлі (1899–1900) перших дослідників Антарктики під

керівництвом норвезького полярного дослідника Карстена Борхгревінка (1864–1934). Мис А. є місцем найбільшої популяції пінгвінів Аделі в світі.

Лит.: Adare Peninsula. Global Volcanism Program. Smithsonian Institution, 2016.

А. С. Івченко

Адер Клеман Агнес.
Літальний апарат «Авіон 3»
(Avion III)

Адер, Клеман Агнес (франц. Ader, Clément Agnès; 02.04.1841, м. Мюре, тепер рег. Окситанія, Франція — 03.03.1925, м. Тулуза, тепер рег. Окситанія, Франція) — інженер-винахідник. 1861 закінчив Вищу індустріальну школу (м. Тулуза), здобувши диплом інженера. 1867 запропонував використовувати у виготовленні велосипедів шини із каучуку і з 1868 розпочав у Парижі їх вир-во, яке припинилося 1870 через франко-прусську війну. 1875–1876 працював інженером в Адміністрації мостів і доріг (м. Париж), винайшов машину для укладання рейок. Згодом залишив роботу в адміністрації й цілком присвятив себе винахідницькій діяльності. 1877 одержав патент на винахід гусеничної стрічки, що використовувалася у військ. транспорті. Автор винаходів у галузі електрозв'язку, серед яких театрофон — система стереотрансляції театр. спектаклів за допомогою телефонів і встановлених на сцені мікрофонів, яка дозволяла слухачам на відстані 3 км у себе вдома слухати вистави; застосовувалася 1881–1932, спочатку у театрах Парижа («Гранд-Опера», «Опера-Комік», «Комеді-Франсез»), згодом — у багатьох країнах Європи. З 1882 працював у Парижі над створенням літальних апаратів, «механізмів з мотором», важчих за повітря, на відміну від аеростатів, що використовували газ, легший за повітря. Такі апарати він назвав «авіон» (франц. avion — літак, неологізм А.). 1890 сконструював моноплан, виготовлений з дерев'яної арматури, обтягнутої шовком, за формою схожий на летючу мишу, який рухався за допомогою парової енергії (довжина 4,6 м, розмах крил — 14 м, 4 колеса, пропелер з 4 лопатями, потужність мотору — 20 кіньських сил, 4 циліндри, загальна вага — 300 кг), та назвав його «Авіон 1», або «Еол» (за ім'ям грец. бога вітру). 09.10.1890 у парку замку Арменвільє (департамент Сена і Марна) здійснив на ньому політ на дистанцію близько 50 м на висоті близько 20 см, що увійшов в історію як перший політ аероплана. Удосконалений апарат «Авіон 2», або «Зефір» під час випробувань був віднесений вітром і пошкоджений (1891). З 1892 працював над створенням нового апарата «Авіон 3», або «Аквілон», який мав 2 парових двигуни загальною потужністю 40 кіньських сил. 14.10.1897 А. здійснив на ньому політ на відстані 300 м на тер. військ. табору Саторі неподалік м. Версая. За відсутності фінансування не зміг далі продовжувати розробки. Апарат існує до сьогодні, представлений у музеї париз. Консерваторії мист-в і ремесел. Автор праць: «Перший етап військової авіації у Франції» (1907), «Військова авіація» (1909), «Військова авіаційна промисловість» (1912), «Правда про застосування військової авіації до і під час війни» (1919). Вважається «батьком авіації».

Пр.: La premier etape de l'aviation militaire en France. Paris, 1907; Aviation militaire. Paris, Nancy, 1909; Avionnerie militaire. Paris, Nancy, 1912; La verités en utilisation de l'aviation militaire avant et pendant la guerre. Toulouse, 1919.

Лит.: Castex L. Clement Ader. L'homme qui donne des ailes au monde. Paris, 1947; Albert E., Elleberger M. Les Avions de Clement Ader. Paris, 1992; Lissarag P. Clement Ader, inventeur d'aviation. Toulouse, 1995; Giscard d'Estaing V. A. Le livre mondial des inventions 2000. Paris, 1999.

С. В. Глухова

Адермін — див. Піридоксин.

Адефагія (грец. ἀδρφαγία — ненажерливість) — ненаситний голод. А. виникає при порушенні природних фізіол. механізмів насичення, напр., при функціональних порушення взаємин між розташованими в *гіпоталамусі* структурами, які називають «центром голоду» і «центром насичення», напр., якщо гальмування «центру голоду» настає з запізненням або не відбувається зовсім. А. характеризується постійним відчуттям голоду у хворого.

Ад'єктивація (від лат. adjectivum — прикметник) — мовне явище, що полягає в переході слів з ін. частин мови в *прикметник*. Найбільше охоплює *дієприкметники*, значно менше — *займенники* й *числівники* (підкреслена увага; дивись — який!; такий собі; співати другі партії). Як і прикметники, ад'єктивовані одиниці виступають у ролі означення або частини складеного присудка. Функц. тотожність ад'єктивованих і неад'єктивованих значень дієприкметника ускладнює їх розмежування. В укр. мові найчастіше ад'єктивуються пасивні дієприкметники на -ний (-ений), -тий. Ад'єктивовані активні дієприкметники на -чий і -лий трапляються здебільшого в термінах: спляче очко, задернута площа. Не ад'єктивуються зазвичай дієприкметники з суфіксами -ува- (-юва-), -овува- (тріщали розгризувані кістки) та одиничні дієприкметники при сильно вираженій процесуальності або результативності (дивиться на осідаючий пил; покинув перон; виє вовчиця; лежать парик і одклеєні вуса). В основі А. дієприкметників — втрата процесуального або результативного і набуття якісного характеру ознаки, яку він виражає. Дехто з мовознавців вважає, що ад'єктивовані дієприкметники можуть мати ще й відносні значення (гартований меч). До ад'єктивованих відносять також дієприкметники з лексикалізованими значеннями, тобто такими, яких немає у співвідносному дієслові, але які з'явилися за асоціативно образними поняттями (натягнуті стосунки, зім'яте обличчя). Значення ад'єктивованих дієприкметників по-різному співвідносяться з семантикою вихідних дієслів: одні утворюються на основі ояснення ознаки і повторюють пряме значення дієслова (валяне сукно, мурований дім, квашена капуста); ін. утворюються через розвиток переносних значень, а також поза значеннями дієслова за асоціацією (розгнущана сваволя, рафінований фальсифікатор, підсинені білки очей). У кожному конкретному випадку А. відбувається по-різному, захоплюючи то прямі (озброєний загін), то переносні (підтоптаний парубок) значення дієслова. А. дієприкметників певною мірою залежить від їхнього стану, виду, часу та синтаксичних зв'язків. Найбільше стримує А. здатність дієприкметників до дієслівного керування — наявність залежних слів (пропахлий воском, вирізьблений майстром, виставлений напоказ, прочитаний уголос, правильно розв'язаний), хоч відсутність

залежних слів ще не означає А. дієприкметників (напр., відбита атака — неад'єктивоване значення). Найзагальніші критерії виявлення ад'єктивованих значень у дієприкметників такі: 1) неможливість трансформації дієприкметника з іменником у конструкцію з особовим дієсловом, співвідносним з дієприкметником (награна увага, латані ниви); 2) неможливість сполучення дієприкметника із залежними словами (з іменниками в орудному відмінку на означення суб'єкта, знаряддя, матеріалу, дії та ін. та придієслівними прислівниками — вигнутий ніс, розгойдана хода). Ці два чинники стосуються всіх ад'єктивованих значень дієприкметників.

Лит.: Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ, 1969; Гнатюк Г. М. Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. Київ, 1982; Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. Київ, 1993.

Г. М. Гнатюк

Аджалицький лиман — Див. *Дофінівський (Великий Аджалицький) лиман, Григорівський (Малий Аджалицький) лиман.*

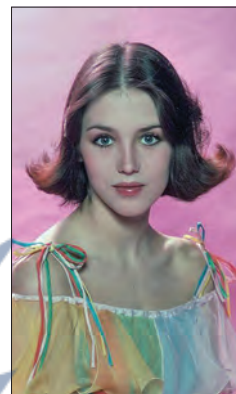
Аджані, Ізабел Ясмін (франц. Adjani, Isabelle Jasmine; 27.06.1955, м. Париж, Франція) — актриса. У дитинстві жила у м. Жаннавільє неподалік Парижа. Батько походив з Кабії (Алжир) і під час Другої світової війни був солдатом франц. армії, а мати походила з Баварії (Німеччина). Навчалася у коледжі П. Лані у м. Курбевуа, згодом у ліцеї Ж. Жореса у м. Реймсі. З 12 років відвідувала драм. курси. 1970 отримала свою першу роль у дит. фільмі «Маленький овернець». Її гра сподобалася актору і режисеру Р. Оссейну, і він запросив її до своєї трупи, з якою 1972–1973 вона грала у п'єсі Ф. Гарсія Лорки «Дім Бернарди Альби». 1972–1975 грала у театрі «Комеді Франсез». У різних театрах зіграла ролі у спектаклях: «Скупий» Ж. Б. Мольєра, «Пор-Руайяль» А. де Монтерлана (обидві — 1973), «Школа жінок» Ж. Б. Мольєра (1973–1974), «Ундіна» Ж. Жіроду (1974), «Мадемуазель Жюлі» А. Стріндберга (1983), «Дама з камеліями» А. Дюма (2000–2001), «Остання ніч Марії Стюарт» В. Гільдешеймера, «Спорідненість» К. Перлова (2014–2015). Знімається у кіно, зокрема, ролі у фільмах: «Фостін і чудове літо» (1972), «Ляпас» (1974), «Історія Адель Г.» (1975; премія за кращу роль Асоціації кінокритиків Нью-Йорка, Нац. асоціації кінокритиків, номінація на «Оскар»), «Барокко» (1976), «Віолетта і Франсуа» (1977), «Одержимість» (1981; приз за кращу роль Канського кінофестивалю; премія «Сезар» франц. Академії кіномист-ва), «Увесь вогонь, усе полум'я» (1982), «Вбивче літо» (1983; приз «Сезар» франц. Академії кіномист-ва), «Каміль Клодель» (1988; приз «Сезар» франц. Академії кіномист-ва; приз Берлінського кінофестивалю, номінація на «Оскар»), «Королева Марго» (1994; приз «Сезар» франц. Академії кіномист-ва), «Адольф» (2002), «Щасливої дороги» (2003), «День жінки у спідниці» (2009; премія «Сезар» франц. Академії кіномист-ва), «Мамонт» (2010), «Давид і пані Ансен» (2012), «Під спідницями дівчат» (2014). Ролі у телефільмах: «Школа жінок» (1973), «Секрет фламандця» (1974), «Фігаро» (2008), «Айша, робота будь-якою ціною» (2011). Записала кілька дисків пісень, зокрема, разом з С. Гензбуром і

П. Обіспо. З 1996 живе у Швейцарії. 1997 очолювала журі Канського кінофестивалю.

Лит.: David M. Isabelle Adjani : la tentation sublime. Paris, 2008; Duprat A. Isabelle Adjani : Un mythe de l'incarnation. Lormont, 2013; Choulant D. Isabelle Adjani. La Manifique. Chaton, 2014.

С. В. Глухова

Аджанта (англ. Ajanta) — печерний реліг. комплекс в Індії (шт. Махараштра), об'єкт Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (з 1983). Комплекс відомий своїми стінописами та скульптурами, які мають надзвичайну худ. цінність. Нині тут функціонує музей буддистського мист-ва. Найраніші пам'ятки в печерах А. відносять до 2–1 ст. до н. е. З часом комплекс було розбудовано. У 5–6 ст. н. е. створено багато нових храмів. Печерний комплекс А. складається з двох частин. Це низка печер, вирубаних у скелі протягом 2 ст. до н. е. — 7 ст. н. е. Загалом 29 печер, з них 5 — храми, 24 — монастирі. Всі печери поєднує стежина. Храми (чайт'я) краще освітлені (мають додаткове вік-

Аджані Ізабель Ясмін

Аджанта. Печерний храмово-монастирський комплекс

но). Тривалий час храми не функціонували. Виявлені у 1819 і стали відомі завдяки унікальному живопису на стінах храмів. 1843 англ. Дж. Фергюссон детально обстежив А. З 1920-х мист. оздоблення печер відреставровано й охороняється. Зображення у монастирях та храмах мають реліг. спрямування; водночас широко висвітлюють і особливості побуту свого часу, міфол. сюжети.

Лит.: Spink W. M. Ajanta: History and Development. Leiden, 2006. Vol. 5: Cave by Cave; Spink W. M. Ajanta: History and Development. Leiden, 2009. Vol. 4: Painting, Sculpture, Architecture. Year by Year.

Аджарія (Аджарська Автономна Республіка) — Див. *Грузія.*

Аджарці [груз. აჭარლები (ачарлебі)] — корінне населення Аджарії, що походить від картів — одного з племен, що відіграли основну роль у етногенезі *грузинів*. Більшість етнологів вважає А. етнічною групою грузинів. Належать до кавкасіонського типу *європеоїдної раси*. Розмовляють на аджарському діалекті *грузинської мови*. У переписах населення А. не виділяються у окре-

Аджарці. Аджарець

му групу, а записуються грузинами, через що визначити точну їхню кількість неможливо. Складають переважну більшість нас. Аджарії, що становить 376 тис. осіб, 93 % з яких (351 тис.) назвали себе грузинами (2002, перепис).

Нац. чоловіче вбрання аджарців складається з сорочки (перанги) і шаровар (дзігва), які шили з вовняної тканини або сатину. Над сорочкою надягали зубуни (зимові або літні жилети). Чоха або чакура — верхній суконний одяг на кшталт черкески, з рукавами до ліктів і стоячим коміром. Чоху підперезували широким шкіряним поясом. Голову покривали башликом з тонкої шерсті. Жіноче вбрання складалося з перанги (довгої сорочки), шароварів, поверх них надягали зубун парагі (довге плаття), шерстяний фартух. На голову пов'язували лечакі (ситцеву хустку), один край якої закидали за плече. Аджарки закривали обличчя тонкою хусткою, на неї надягали білу чадру (дівчата носили чадру з 12 років). З 4 ст. до 2-ї пол. 16 ст. найпоширенішою релігією серед А. було християнство (після розколу на західне й східне християнство — православ'я). Після входження тер. Аджарії до складу Османської імперії християнство поступилося ісламу (сунізм), проте багато А. змішували дві релігії на рівні побуту й обрядів. У 1990–2000-х у Аджарії активізувалася діяльність Грузинської православної церкви, багато А.-мусульман на вернулися у православ'я. Станом на 2002 60 % нас. Аджарії — православні, 30 % — мусульмани-суніти, бл. 10 % — інші. Аджарія — район традиційного вирощування чаю й citrusових, значна частина А. зайнята в с. г. У зв'язку з розвитком Аджарії як курортної зони багато А. працюють у туристичній сфері.

Лит.: Алексеев М. Происхождение народов Кавказа. Москва, 1974; Sanikidze G., Walker E. Islam and Islamic Practices in Georgia. Berkeley, 2004.

Н. В. Терес

Аджівіка [санскрит आजीविकी (ājīva) — образ життя], аджвікізм — реліг. рух, що виник в Індії у 6–5 ст. до н. е. в середовищі численних аскетичних угруповань шаманської епохи. Ймовірно, регіоном виникнення А. була Магадха (Сх. Індія). Як система поглядів відноситься до настіка (реліг.-філософ. системи, що заперечує авторитет Вед). Тривалий час А. конкурувала з ін. системами настіка, — джайнізмом і буддизмом. Свідчення про А. можна почерпнути у тексті «Саманнапхала-сутти», «Махасаччака-сутти» і в коментарях філософів Шиланки та Гунаратни (15 ст.). Традиційно основоположником А. вважається шраман Маккхалі Госала. Буддійські тексти повідомляють про таких учителів А. як Нанда Ваччха, Кіса Санкічча, Пандупутта, Упака, Пурана Кассапа і Пакудха Каччана. Священні тексти А. до нашого часу не дійшли. В основі вчення А. був жорсткий детермінізм, який виявлявся в утвердженні тези про кармічну приреченість, що мала сприйматися як універсальний закон. За цим вченням усі живі істоти підпорядковуються законам, які змушують їх, попри недоліки чи позитивні якості, перебувати у сансарі й звільнитися через кожні 8400000 світових періодів. Прихильники А. не відкидали посмертного існування, але рішуче заперечували значущість для якості такого існування будь-яких людських діянь. Отже, А. припускала дотримування ніятівади (вчення про фаталізм).

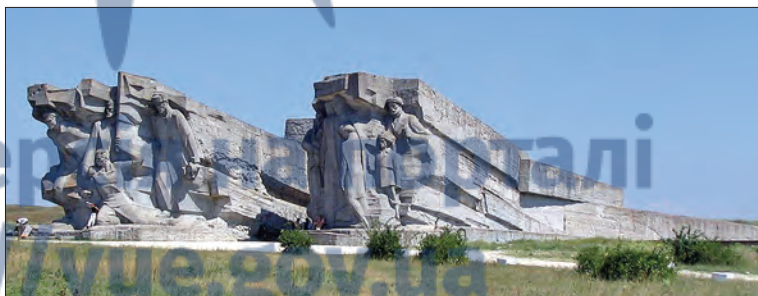
Одна з Барабарських печер, в яких перебували аскети секти **Аджівіка**

Кармічна приреченість прихильників А. мала наслідком цілковиту бездіяльність у соц. світі та сповідування ними аморалізму. Проповідь А. передбачала відверту неповагу до людей ін. поглядів. Послідовники А. культивували аскетичний стиль життя, дотримувались обітниць оголеності, вегетаріанства, регламентацій у прийманні певної їжі тощо. Вирізнялись схильністю до пророкувань та мантики. Суперечності доктринології А. та радикалізм у практичній діяльності його послідовників посприяли поступовому занепаду цього антибрахманського руху (після 3 ст. до н. е.). А. як маргінальна учительська традиція проіснував до 14 ст. у Сх. Майсурі (регіон Пд. Індії). У подальшому прихильники А. примкнули до різних напрямків *махаяни*.

Лит.: Basham A. L. History and doktrines of the Ajivika. Delhi, 2002.

О. В. Саранін

Аджимушкайські катакомби (каменоломні) — штучні печери в р-ні с-ща Аджим-Ушкай (з 1948 с. Партизани, нині в межах м. Керч, Автономна Республіка Крим, Україна). Складаються із Малих і Великих (Центр.) каменоломень. Виникли в результаті тривалих розробок (упродовж багатьох століть) каменя-черепашника. Під час Другої світової війни в листопаді–грудні 1941 Малі каменоломні стали місцем базування партизан. загону. 15.05–31.10.1942 у Великих і

Аджимушкайські катакомби. Архітектурна композиція біля входу в меморіальний комплекс «Героям Аджимушкаю»

Малих каменоломнях тримали оборону проти гітлерівських загарбників частини Крим. фронту, які не встигли евакуюватися на Таманський п-ів під час проведення Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941–1942 (бл. 15 тис. осіб). Оборона продовжувалася 170 днів. У жовтні–листопаді 1943 в каменоломнях було розташовано партизан. загін П. Шерстюка. 1982 у А. к.

споруджено меморіальний комплекс «Героям Аджимушкай», до складу якого входить підземний Музей оборони (1966) і комплекс пам'яток на поверхні. Автори — скульптори Є. Горбань, Б. Клімушко, архітектори — С. Миргородський, В. Сенцов.

Лит.: В катакомбах Аджимушкай: Документи. Воспоминания. Статьи. Симферополь, 1982; Абрамов В. Героическая оборона аджимушкайских каменоломен. Москва, 1983; Ефремов Н. Солдаты подземелья. Ташкент, 1983; Князев Г., Проценко И. Доблесть бессмертна: О подвиге защитников Аджимушкай. Москва, 1987; Щербак С. Легендарный Аджимушкай. Симферополь, 1989.

Г. Г. Денисенко

Аджі́, Рустам Іванович (03.03.1973, м. Жданов, тепер м. Маріуполь Донец. обл. Україна) — спортсмен, борець греко-римського стилю, засл. майстер спорту (з 1995). Боротьбою почав займатися з 9 років у м. Жданові. Перший тренер — М. Пустовалов; згодом тренувався у Г. Узуна. Закінчив Донец. держ. ін-т здоров'я, фіз. виховання і спорту (1994). У 1992 став віце-чемпіоном Європи серед молоді. Виступав за борцівські клуби «Азовмаш» та «Гелікон» (обидва — м. Маріуполь). Чемпіон України (1993–1994, 1998) та володар Кубка України (1998–2000). Брав участь у XXVI і XXVII Олімпійських іграх (1996 і 2000). Чемпіон світу (1995) у ваговій категорії до 69 кг, бронзовий призер чемпіонату світу (2001), бронзовий призер чемпіонату Європи (1997).

Після завершення кар'єри 2004 спортсмен перейшов на тренерську роботу, став тренером спорт. клубу «Азовмаш» (м. Маріуполь). З 2005 очолив молодіжну збірну України з греко-римської боротьби. За 5 років вона виборола 27 медалей різного ґатунку на чемпіонатах Європи та світу. За тренерську роботу (підготовку бронзового призера з греко-римської боротьби на літній Універсіаді 2013 Д. Пишкова) нагороджений медаллю «За працю і звитягу» (2013).

В. І. Костюченко

Аджме́р (англ. Ajmer) — місто на Пн. Зх. Індії, в центр. частині штату Раджастхан, розташоване у міжгірній улоговині Тарагарх (на висоті 470–490 м над рів. м.) у районі гірського хребта Араваллі, адм. ц. однойменного округу. Нас. — 551,4 тис. осіб (2011). Клімат посушливий, зі спекотним літом (середньомісячна т-ра травня–червня — + 33 °С) і м'якою зимою (середньомісячна т-ра грудня–січня — +15 +16 °С). Річна норма опадів становить бл. 530 мм, майже всі випадають в сезон мусонів (червень–вересень). В пн. частині міста розташоване велике штучне оз. Анасагар (площею понад 5 км²), створене (1135–1150) за наказом магараджі Анаджі в верхів'ях р. Луні. Місто засноване Аджаяраджою (на початку 12 ст.), правителем держави Чауханів з Сакамбхари. Правитель А. Прітхвірадж III (1166–1192) став героєм переказів про опір індусів завойовникам-мусульманам. Афганський полководець Мухаммед Горі (1162–1206) захопив і розграбував місто (1192), побудувавши тут мечеті і медресе. Пізніше А. підпав під владу Делійського султанату, входив у володіння раджів Марвару (14–16 ст.) і був захоплений Великими Моголами (1556). 1817 А. приєднаний до колоніальних володінь Британії в Індії, де місто дало назву району і провінції Британської Ін-

дії — А.-Мервара. З проголошення Індією незалежності (1947), провінція була перетворена на шт. А., згодом включений (1.11.1956) до складу штату Раджастхан. Сучасний А. — транспортний (залізничний та автомобільний) вузол, центр с.-г. району. В місті розвинені текстильна (бавовняна, шовкова, трикотажна), фармацевтична, машинобудівна пром-сть, традиційне ремісниче вир-во тканин; на околицях видобувається та переробляється мармур. А. є одним з основних реліг. центрів Індії: мавзолей святого суфія Муїнуddіна Хасана Чішті (1141–1236) — постійний центр паломництва мусульман (семиразове відвідування могили видатного суфія прирівнюється до паломництва у Мекку); оз. Пушкар за 11 км на Пн. Зх. від міста з рідкісним для Індії храмом Брахи — священне для індусів. Серед архіт. пам'яток А. також виділяються храм джайнів (1153, пізніше перетворений на мечеть), прикрашений скульптурними

Аджі Рустам Іванович

Аджмер. Джайнський храм

рельєфами і 40 колонами; міська фортеця (заснована бл. 1100), оточена 3-кілометровим муром; мармуровий палац Акбара (1570, нині музей) та ін. палаци та реліг. споруди.

Лит.: Begg W. D. The Holy Biography of Hazrat Khwaja Muinuddin Chishti. Delhi, 1999; Abram D. The Rough guide to India. New York, 2003; Clammer P., Blasi A., Raub K. et al. Rajasthan, Delhi & Agra. Melbourne, 2015.

А. С. Івченко

Аджорнаме́нто (італ. aggiornamento — оновлення, поповнення, удосконалення) — санкціонована II Ватиканським собором (1962–1965) політика модернізації Католицької церкви і перетворення її на активну силу сусп. прогресу. Термін А. виник у період понтифікату папи Іоанна XXIII (1958–1963). Вперше програма А. була сформульована у папському документі «motu proprio» (лат. — з власної волі; тобто не узгодженому з кардиналами) від 05.06.1959, де стверджувалось про приєднання до сучас. світу через модернізацію церкви. Термін набув широкого вжитку в енцикліках та ін. документах II Ватиканського собору. Зокрема, Іоанн XXIII у промові на відкритті собору 11.10.1962 закликав отців до «доречного осучаснення» церкви. Політика А. полягає в необхідності діалогу між церквою та сучас. світом з метою усунення суперечностей між католицьким віровченням, нормами, цінностями, культом і реаліями сусп.-ва. А. став си-

нонімом радикального оновлення Католицької церкви, позначенням різних форм її адаптації до мінливих умов світу. Зокрема, політика А. виявилася у сфері догматики (реінтерпретація віроповідальних положень) і церк.-практичний (реформи літургійного життя, канонічного права, адм. структур, соц. служіння, взаємин з ін. христ. та нехрист. конфесіями). У сучас. дослідницькій л-рі термін А. зазвичай вживається як синонім катол. модернізму.

Джж.: Документи II Ватиканського собора. Москва, 2004.

Лит.: Жилина Е. В. Философские аспекты «аджорнаменто» на современном этапе // Религии мира: Ежегодник. Москва, 1982; Гергей Е. История папства. Москва, 1996; Абетка християнської науки і обряду. Івано-Франківськ, 2002.

О. В. Саранін

Адивар, Галіде Едіб (тур. Adıvar, Halide Edib; 1884, м. Стамбул, тепер Туреччина — 09.01.1964, м. Стамбул, тепер Туреччина) — письменниця, класик турецької л-ри 20 ст. Творчість А., письменниці аристократ. походження, вирізняє неодноразова зміна ідейно-темат., естет. і стильових уподобань. У ранніх романах «Севіє Таліб» («Seviye Talip»; 1909), «Хандан» («Handan»; 1910) та ін. порушує проблему емансипації, зображуючи цілісні жіночі натури. Всі її героїні — з вищого світу, їм притаманні не тільки врода й чарівливість, а й яскраві індивід. риси характеру, розум, інтелект, талант. На противагу їм А. виводить образи обмежених, нерішучих, безвольних чоловіків. Авторка надає перевагу сюжету любовного трикутника, через що історія подружнього життя завжди закінчується трагічно, хоч героїні романів мужньо захищають своє кохання від умовностей світу. Визвольну боротьбу тур. народу під проводом *Аматюрка* (1920–1922), учасницею якої була А., відображено в романі «Вогняна сорочка» («Ateşten gömlek»; 1922). Це твір про «вогняну сорочку» любові до батьківщини, яка спалює і полковника Ігсана, і виплеканого в комфорті юного аристократа Пейямі, що приєднався до лави захисників вітчизни, але їх спопелює й нерозділене кохання до нар. героїні Айше, яка втратила у вогні війни чоловіка та сина. Трагічно закінчується життя героїні роману «Вбийте шльондру» («Vurun kahpeye»; 1926), сільської вчительки, закатованої фанатичною юрбою, що її нацькували окупанти. За мотивами обох романів знято фільми. У низці творів тур. письменників 1920-х, присвячених героїці нац.-визв. боротьби, помітне місце посіла тема особливості іст. місії великого тюрк. етносу. У зб. оповідань «Вовк, що дістався верховини» («Dağa çıkan kurt»; 1926) А., використавши давньотюрк. тотемістичний міф про походження тюрків від «сірого вовка», розвиває цей мотив як алегорію щодо своєї доби; це дало підставу рос. тюркологам назвати письменницю трубадуром *пантюркізму*. Подібну характеристику одержав і роман «Татарочка» («Tatarcık»; 6 видань упродовж 1939–1968), у якому А. порушує питання самобутності тюрк. етносу. Події роману «Сінеклі Баккал» («Sinekli bakkal»), відбуваються в епоху кривавого султана *Абдул-Гаміда II* (1876–1909). У цьому творі окреслено проблему самоідентифікації тур. нації. 1935 цей твір видано англ. мовою в Лондоні, а 1936 — у Туреччині, згодом його перекладено португал., фінською та франц. мовами. Упродовж життя А. опікувалася сирот-

тинцями та працювала в царині нар. освіти. Духовний світ дитини став темою низки оповідань. В останні десятиріччя А., крім худ. прози, писала публіцист. праці, а також видавала мемуари.

Тв.: Vurun Kahpeye. İstanbul, 1943; Dağa çıkan kurt. İstanbul, 1963. У к р . п е р е к л . — Діти, яких я знала; Продавець гарбузового насіння // Що там, за горами?: Оповідання турецьких письменників. Київ, 1982.

Лит.: Айзенштейн Н. А. Из истории турецкого реализма. Москва, 1968; Enginün İnci. Halide Edib Adıvar'ın eserlerinde Doğu ve Batı meselesi. İstanbul, 1995.

Г. І. Халимоненко

Адигейська література — Див. Адигея

Адигейська мова (адиг. Адыгабзэ) — мова абхазо-адигейської групи *абхазо-адигейської* сім'ї мов (за іншою класифікацією — абхазо-адигейської групи північнокавказької сім'ї мов). А. м. також наз. західно-адиг., кяхська і західно-черкеська. Поширена переважно в Республіці Адигея у складі РФ (первісний ареал), де має держ. статус поряд із російською, і в Туреччині. Заг. кількість носіїв — близько 580 тис. (2014, оцінка). Більшість носіїв А. м. — представники переселенських громад, що утворилися в середині 19 ст. унаслідок масового виселення адигів до Осман. імперії: у Туреччині (за оцінкою 2014 — 316 тис.), Йорданії (за даними 2014 — 8 тис.), Сирії (за оцінкою 2014 — 35 тис.), Іраку (за даними 2014 — 34 тис.), Ізраїлі (за оцінкою 2005 — 3 тис.). 1998 невелику громаду носіїв А. м. із Сербії (бл. 200 осіб) репатрійовано до Республіки Адигея. Кількість носіїв А. м. у Республіці Адигея — 117 тис. осіб (2010, перепис). А. м. є близькосторідненою з *кабардино-черкеською* (східно-адиг.) мовою, частина лінгвістів класифікує ці дві мови як літ. варіанти однієї (адиг.) мови, сформовані на базі її наріч. А. м. має чотири діалекти: бжедзький, теміргоевський, шапсузький і абадзеський (зберігся лише в діаспорі). Основа літ. А. м. — теміргоевський діалект.

Фонологія А. м. типова для абхазо-адиг. мов: має просту вокалічну (три голосні фонем) і складну консонантну (до 67 приголосних фонем у діалектах) системи. В А. м. є чотири відмінки: абсолютний, ергативний, орудний і трансформативний; десяткова система числення; кілька форм часу: дві форми мин., теп., майб., майб. у мин. Як окремий час функціонує форма дієслів док. виду в умовному способі. Типологічно А. м. належить до *ергативних* і *полісинтетичних* мов. Порядок слів у реченні умовно вільний. Писемність А. м. у Республіці Адигея ґрунтується на кириличній графіці, у Туреччині — на лат., у Йорданії, Сирії, Іраку та Ізраїлі — на араб. Для А. м. на тер. сучас. Республіки Адигея з сер. 19 ст. до 1927 використовували араб. письмо, у 1927–1938 — латиницю. У сучасному адиг. кириличному алфавіті 64 літери, більшість із них позначають приголосні — *диграфи* та *триграфи*. Системи письма на основі араб. і лат. графіки, які використовують переселенські громади адигейців, не мають офіц. статусу.

Лит.: Яковлев Н., Ашхамаф Д. Грамматика адыгейского литературного языка. Майкоп, 1941; Рогова Г., Керашева З. Грамматика адыгейского языка. Краснодар, Майкоп, 1966; Тхаркахо Ю. Адыгейско-русский словарь / Адыгэурыс гуыццалъ. Майкоп, 1991.

С. І. Гірик

Адивар Галіде Едіб

Адигейці (самоназва — адыгэ) — народ. А. мешкають переважно в Республіці Адыгея, що входить до складу Південного федерального округу РФ. Крім того, А. живуть у Краснодарському краї РФ, Туреччині, на Близькому Сході. Разом із *кабардинцями* й *черкесами* А. складають споріднену групу *адыгів*. За даними Всеросійського перепису нас. 2010 в Росії мешкало 124,8 тис. А.

У складі А. виділяються кілька субетносів: абадзе, бесленевці, бжедуги, жаневці, егерухевці, мамхеги, махоші, натухайці, теміргоевці, хатукаєвці, шапсуги. А. є нащадками автохтонних адизьких племен Пн.-Зх. Кавказу, виокремилися як самостійний етнос в 13–14 ст. *Адыгея* завойована царською Росією у 1820-х. Після Кавказької війни значна частина А. переселилася до Туреччини.

Основна госп. діяльність А. — плужне землеробство (просо, ячмінь, з 19 ст. — кукурудза й пшениця), садівництво, виноградарство, скотарство (вівці, кози, корови, коні), птахівництво (кури, качки, гуси, індики). Ремесла: ковальство, плетіння, ткацтво, кушнірство, різьблення каменя й дерева, золоте і срібне шиття. Мова — *адигейська*, більшість А. — білінгви, що володіють також російською. Релігія — *іслам* (сунізм).

Лит.: Народы Кавказа. Москва, 1960. Т. 1; История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. — 1917 г.). Москва, 1988; Народы России: Атлас культур и религий. Москва, 2008.

Н. О. Громова

Адыгея, Республіка Адыгея (рос. Адыгея, Республіка Адыгея; адиг. Адыгеир, Адыгэ Республік) — суб'єкт РФ, входить до складу Південного федерального округу. Тер. — 7792 км². Нас. — 451,5 тис. осіб (2016, оцінка), густота нас. — 58 осіб/км². Адм. ц. — м. Майкоп. Утворена 27.07.1922 як Адыгейська (Черкеська) авт. обл. на тер. Майкопського і Катеринодарського відділів Кубано-Чорноморської обл. Перейменована на Адыгейську авт. обл. (1928), перетворена на республіку (03.07.1991), сучас. назва — з 1992. Розташована на Пд. європ. частині країни, з усіх боків оточена тер. Краснодарського краю. Пн. частина республіки — рівнина, пд. — передгір'я і гори Великого Кавказу.

Клімат А. помірно теплий, з середніми т-рами січня — -2 °С і липня — +28 °С, опадів бл. 700 мм/рік. Основні річки: Кубань та її притоки Лаба і Біла. До 40 % тер. (бл. 2,8 тис. км²) займають ліси, в основному широколистяні (бук, дуб, граб, клен). Різноманітна рослинність рівнинної, лісостепової і гірсько-лісової зон, альпійських лугів в поєднанні зі сприятливим кліматом зумовлюють розмаїття рослинного і тваринного світу А. — 87 видів ссавців, 91 — риб, 275 — птахів, 11 — земноводних, 19 — плазунів і кілька тисяч видів безхребетних тварин. З корисних копалин є невеликі запаси природного газу, значні запаси будівельних матеріалів (гравій, пісок, глина, вапняк), в гірській частині А. — невеликі родовища золота і рудних матеріалів.

Предками корінного населення республіки *адыгів* вважаються давні зихи (меоти, сінди, *черкеси*). В результаті російсько-кавказької війни (1763–1864) більшість *адыгів* було вигнано в Осман. імперію, а решту поселено на рівнинних землях лівого берегу Кубані. Міське населення

Адыгейці. Франц Рубо.
Черкес зі списом

Адыгея. Прапор Республіки Адыгея

Адыгея. Герб Республіки Адыгея

А. становить 47,3 % (2016), найбільші міські поселення (2016): міста Майкоп (144,1 тис. осіб) і Адыгейськ (12,7 тис. осіб), смт Яблоновський (32,0 тис. осіб), Енем (19,1 тис. осіб), Гіагінська (13,8 тис. осіб) та ін. А. — індустр.-агр. республіка з харчовою, деревообробною, целюлозно-паперовою, машинобудівельною і металообробною галузями пром-сті. Основу агропромислового вир-ва становлять рослинництво, свиновир-ство, вівчарство, промислове птахівництво та племінне конярство. У республіці розвинуте автомобільне і повітр. сполучення. Судноплавство по Кубані. Розвивається туристична галузь.

В А. — 2 федеральні держ. вищі навч. заклади: Адыгейський держ. ун-т (засн. 1940) і Майкопський держ. технол. ун-т (засн. 1993), 9 серед. спец. навч. закладів, 149 загальноосвітніх шкіл (2016), 8 держ. музеїв (серед них Нац. музей А., засн. 1926), низка театрів (серед них — Нац. театр А., засн. 1937) тощо.

З давніх часів в А. поширений фольклор (*нартський епос*, героїчні пісні). Лі-ра зародилась на межі 19–20 ст. (пісні Ц. Теучежа, складені ним в усній формі й записані пізніше). У 1920–1930-х з'являються перші поет. твори великого обсягу (іст. поеми Ц. Теучежа), зароджуються прозові жанри (твори Т. Керашева). Лі-ра 1930-х мала обмежений жанровий діапазон, зосереджуючись на окремих іст. сюжетах і сучас. для авторів подіях (революційні події 1917, Громадянська війна, колективізація), осмислених відповідно до канонів *соціалістичного реалізму*. У 1940–1950-х вийшли численні поет. й прозові твори, присвячені подіям Другої світової війни й післявоєнного часу (Ю. Тлюстен, Д. Костанов, А. Євтих). У 1960-х зароджується адыгейська драматургія (Г. Схоплук). У 1970–1980-х працюють прозаїки І. Машбаш, Х. Ашинов, П. Кошубаєв. Основні літ. видання: альманах (пізніше журн.) «Зэкхъныгъ» («Дружба») *адигейською мовою* (видається з 1924) й «Литературная Адыгея» *російською мовою* (видається з 1994). Укр. мовою перекладено твори А. Євтиха, Т. Керашева, І. Цей та ін., адыгейською — Т. Шевченка, М. Трублаїні та ін. Серед відомих митців А. — основоположник адыгейського професійного муз. мист-ва, нар. артист РФ і А., засл. діяч мист-в Росії, лауреат Держ. премії А. композитор, співак У. Тхабісімов.

Лит.: Бормотов И. В. Адыгея туристская (история, состояние и перспективы развития). Майкоп, 2003.

Адыги (самоназва адыга, адыгэ) — етнічна спільнота, що об'єднує *адыгейців*, *кабардинців*, *черкесів*, *убихів* та ін. У світі (РФ, Туреччина, Йорданія, Сирія, Лівія, Німеччина, США та ін.) проживає бл. 3,5 млн А. (2014, оцінка), з них близько 1,5 млн у Туреччині (2014, оцінка). У РФ мешкає 718 тис. А. (2010, перепис). У РФ А. живуть переважно на тер. *Адыгеї* (адигейці), Кабардино-Балкарії (*кабардинці*), Карачаєво-Черкесії (*черкеси*), Краснодарського краю (*адыгейці*), Північної Осетії, Ставропольського краю. Більшість реліг. А. — *мусульмани* (*суніти*). Існують дві літ. мови А. — *адигейська* і *кабардино-черкеська*. Абсолютна більшість А. двомовні, А. Туреччини володіють турецькою, А. Росії — російською. Предки А. (зихи, керкети, меоти та ін.) відомі в Пн.-Сх. Причорномор'ї з 1 тис. до н. е. У давньоруських джерелах їх згадано під назвою касогів. У 13 ст. поширюється тюркська назва *черкеси*. Процес формування давньоадизької спільності

Адыги.
Сім'я кабардинців

охоплював переважно кін. 1 тис. до н.е. — сер. 1 тис. н.е. Внаслідок Кавказької війни у 1864 р. Росія повністю взяла під контроль тер. проживання А. Після завершення бойових дій більшість представників адизьких народів були змушені переселитися на тер. Османської імперії. А. на Північному Кавказі й у переселенських громадах значною мірою зберігають традиційну культуру.

Лит.: Аутлев М. Адыги. Историко-этнографический очерк. Майкоп, 1957; Гарданов В. К. Общественный строй адыгских народов (XVIII–первая половина XIX в.). Москва, 1967; Анфимов Н., Джимов Б., Емтыль Р. История Адыгеи (с древнейших времен до конца XIX в.). Майкоп, 1993; Бетров Р. Этническая история адыгов. Нальчик, 1996; Хотко С. Очерки истории черкесов. Санкт-Петербург, 2001.

В. В. Пилипенко

Адиктивна поведінка (від лат. *addictio* — сліпо відданий, той, що потрапив у рабську залежність) — одна з форм девіантної поведінки, особливий тип деструктивної поведінки, який виражається у прагненні до відходу від реальності через зміну свого псих. стану. Термін «А. п.» ввів до наук. обігу амер. дослідник В. Міллер для визначення зловживання різними речовинами, які змінюють псих. стан, включаючи алкоголь, наркотики й тютюн, до того як від них сформується фіз. залежність. Виокремлюють такі форми А. п.: хім. залежність — куріння, алкоголь, залежність від ліків, наркоманія, токсикоманія; порушення харчової поведінки — переїдання, голодування; гемблінг — ігрова залежність від азартних ігор, комп'ютерна залежність; сексуальні адикції — зоофілія, фетишизм, пігмаліонізм, трансвестизм, ексібіціонізм, вуайеризм, некрофілія, садомазохізм; реліг. деструктивна поведінка — реліг. фанатизм, залученість до секти (Є. Змановська).

Однією з осн. рис у поведінці адиктивної особистості є прагнення до втечі від реальності. «Втеча» полягає в тому, що замість гармонійного життя відбувається активація в якомусь одному напрямі; при цьому людина зосереджується на вузько спрямованій сфері діяльності (часто негармонійній і такій, що руйнує особистість), ігноруючи решту. Виділяють чотири види «втечі» від реальності: «втечу в тіло» — переорієнтація на діяльність, спрямовану лише на власне фіз. чи псих. удосконалення; гіпер-компенсаторним стає захоплення оздоровчими заходами («параноя здоров'я»), сексуальними взаємодіями, власною зовнішністю, якістю відпочинку і спо-

собами розслаблення; «втечу в роботу» — дисгармонійна фіксація на службових справах; «втечу в контакти чи самотність» — спілкування стає або єдиною бажаним способом задоволення потреб, заміщуючи інші, або кількість контактів зводиться до мінімуму; «втечу у фантазії» — схильність до роздумів і відсутність бажання щось утілювати в життя (Н. Пезешкіан).

На утворення поведінкових порушень, включно з адиктивними розладами, може впливати досить велике коло культ., екон., соц., мед., педагогічних чинників. А. п. не є наслідком спадкової схильності, а є результатом відходу від вирішення складних соц. проблем, стресових ситуацій, життєвих перешкод, невдач. Відмінною особливістю А. п. є її циклічність. Різні форми А. п. мають тенденцію поєднуватися або переходити одна в одну, що доводить спільність механізмів їх функціонування.

Лит.: Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студентов вузов. Москва, 2008; Егоров А. Ю., Игумнов С. А. Клиника и психология девиантного поведения. Санкт-Петербург, 2010; Аймедов К. В. Особенности личности подлітків, які страждають на комп'ютерну залежність // Наука і освіта: журн. Півд. наук. Центру НАПН України. 2012. № 6 (Психологія).

І. В. Шліхта

Адикція (від лат. *addictus* — сліпо відданий; той, що потрапив у рабську залежність) — непереборний (компульсивний) потяг до вживання певної природної або штучної речовини (нікотин, алкоголь, наркотики та ін.), що супроводжується тенденцією до збільшення доз, підвищенням толерантності та формуванням синдрому відміни; нав'язливе бажання виконувати певну діяльність. Формує т. з. адиктивну поведінку — поведінку, зумовлену бажанням людини «втекти» від реального життя шляхом зміни стану своєї свідомості. А. буває хімічною (субстанціональною, фізичною) та поведінковою (несубстанціональною, психологічною).

Хімічна (субстанціональна, фізична) А. пов'язана з використанням т. з. психоактивних речовин — субстанцій, які при введенні в орг-м людини можуть змінювати її сприйняття оточення, пізнавальні процеси, настрій, поведінку, рухові функції. Осн. видами хімічної А. є *алкоголізм* (зловживання алкогольними напоями) та *наркоманія* (вживання психотропних і токсичних речовин). Тютюнопаління також є різновидом наркоманії. Найнебезпечнішою з наркоманій є токсикоманія, оскільки залежність (не лише фізична, а й психічна) може виникнути вже після першого вживання токсичної речовини. Хімічна А. здатна значною мірою зменшувати контроль людини за власною поведінкою, що підвищує ризик сусп. небезпечних дій. Особи, які вчинили такі дії, перебуваючи в адиктивному стані (без супроводу психогічних розладів), визнаються осудними. Поведінкова (несубстанціональна, психологічна) А. характеризується нав'язливою схильністю до певної діяльності, а також нездатністю або слабкою здатністю самостійно її припинити. Найчастіше виникає через бажання людини втекти від реальності і потрапити до штучно створеного ілюзорного світу. Лікування А. будь-якої природи передбачає психотерапію, психофармакотерапію, тривалу соц.-псих. реабілітацію.

Лит.: Marlatt G. A., Baer J. S., Donovan D. M., Kivlahan D. R. Addictive behaviors: Etiology and treatment // Annual Review of Psychology. 1988. Vol. 39; Сідак Л. М. Адикція як форма руйнації духовного буття особистості // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. № 4.

О. С. Чабан

Адикція влади (від лат. addictus — сліпо відданий, той, що потрапив у рабську залежність) — поведінка з яскравими проявами невротичного прагнення влади, жадоба до постійного владарювання. Спонукає до А. в. комплекс психол., соціоекон., та політ. чинників. Посилення негативних тенденцій у сусп-ві, соц. нестабільність зумовлюють певні зміни у реакціях на них, зростає тяга до реліг. фанатизму, сектантства. Найсприятливіші умови для розвитку А. в. існують в умовах тривалої монополії на владу. З погляду політ. психології, це негативно впливає на всі структури суспільства: на тих, хто владарює, і тих, хто підкорюється, що призводить до зміни всієї системи цінностей. Якщо на перших етапах реалізації владних повноважень суб'єктом влади переважають ідеали розвитку д-ви, створення справедливішого сусп-ва, то поступово жага влади набуває самодостатності. У випадку загрози позбавлення влади в суб'єкта з адиктивними схильностями виникає фрустрація. Це проявляється у різних формах девіантної поведінки, що спрямована на збереження всіх важелів та ресурсів влади. У такому випадку сусп-во може очікувати соц. та політ. нестабільність. *Адиктивна поведінка* була притаманна багатьом диктаторам (Наполеон, В. Ленін, А. Гітлер, Б. Муссоліні).

Лит.: Канетти Э. Масса и власть. Москва, 1997; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Пер. П. С. Гуревич. Москва, 2007.

М. В. Шаповаленко

Адинамія (грец. αδυναμία — безсилля, слабкість) — зменшення або повне припинення рухової активності. Може виникати через безсилля, слабкість при важких тривалих виснажливих хворобах, при голодуванні. Фізiol. причинами А. можуть бути також ураження мозочка і надниркових залоз. Інша причина А. — порушення біохім. і біофіз. процесів, що лежать в основі скорочення м'язових волокон або порушення іннервації м'язів. Інколи А. є проявом невротичного розладу. Розрізняють А. загальну (припинення рухливості в цілому) і органну (напр., А. серця при переродженні міокарда, А. кінцівок при переломі). Лікування А. полягає в лікуванні захворювання, що зумовило її виникнення.

Адипсія (від а... — заперечний префікс і грец. δίψα — спрага) — нездатність відчувати спрагу. Найчастіше є проявом патології гіпоталамуса, де розташований центр спраги, а також гіпоталамо-гіпофізарних розладів. Захворювання може бути вродженим або набути. А. часто призводить до порушень балансу електролітів у сироватці крові, до гіпернатріємії, підвищення рівня креатиніну. Фармакотерапія А. не існує, а мед. допомога полягає в тому, щоб навчити пацієнта регулярно і адекватно споживати рідину попри відсутність спраги. Лікування спрямоване на чинники, які спричинили А.:

напр., хірургічне видалення пухлини, гематоми або кісти, які пригнічують діяльність центру спраги. Іноді термін А. застосовують також до нав'язливого стану, для якого характерний острах спорожнення сечового міхура поза межами дому.

Адитивна величина (від лат. additivus — додатковий, доданий) — числова функція $f(x)$, для якої значення, що відповідає цілому об'єкту, дорівнює сумі значень, що відповідають частинам об'єкту за будь-якого його розбиття:

$$f(x + y) = f(x) + f(y).$$

А. в. є, напр., об'єм тіла, площа поверхні, довжина відрізка, маса, вага тощо.

Адитивна група — група, в якій дія називається додаванням. В А. г. групова дія позначається символом +, для позначення нейтрального елемента використовується символ 0, а елемент, обернений до елемента а, називається протилежним до а і позначається -а. А. г. є, як правило, абелевою групою. Найчастіше А. г. називають групою, для яких на осн. множині також визначено іншу бінарну дію. А. г. є довільне кільце (зокрема, поле), а також довільний модуль над кільцем (зокрема, векторний простір) відносно дії додавання, визначеного в ньому. Приклади: А. г. цілих, раціональних, дійсних та комплексних чисел, лишків тощо.

Лит.: Калужнін Л. А., Вишенський В. А., Шуб Ц. О. Лінійні простори. Київ, 1971.

А. С. Олійник

Адитивний синтез кольору — один із двох принципово різних методів кольорового синтезу (другий — субтрактивний синтез кольору). А. с. к. — відтворення необхідного кольору шляхом оптичного змішування кольорів у випромінювальних об'єктах. А. с. к. співвіднесений з особливостями функціонування зорового аналізатора людського ока — здатністю сприймати світло у фіолетово-синій, зелено-жовтій та жовто-червоній частинах спектра. Є три базові (первинні) адитивні кольори: червоний (Red); зелений (Green) і синій (Blue), тож стандарт для А. с. к. — модель кольорового простору RGB. Адитивне змішування кольорів. Поеднуючи червоний (Red), зелений (Green) і синій (Blue) у різних пропорціях, отримують практично весь спектр видимих кольорів. При парному їх додаванні в рівних частках постають т. з. додаткові кольори (див. СМЯК у Колірний простір):

Адитивний синтез кольору

зелений	+	синій	→	блакитний (Cyan)
синій	+	червоний	→	пурпуровий (Magenta)
зелений	+	червоний	→	жовтий (Yellow)

Інші формули отримання кольорів із трьох первинних шляхом адитивного змішування:

100 % синього	+	100 % червоного	+	100 % зеленого	→	білий
0 % синього	+	0 % червоного	+	0 % зеленого	→	чорний

Якщо відсотки базових кольорів однакові (напр., по 20 % синього, червоного і зеленого), то піксель передає світлий відтінок сірого.

А. с. к. використовується для відтворення кольорових зображень на екранах телевізорів і комп'ютерів, цифрових фотоапаратів тощо.

Див. також: *Колористика, Кольороподіл.*

Т. С. Крайнікова

Адитивні гени — одиниці спадковості, фенотиповий прояв яких становить сумарний ефект дій алельних (напівдомінування, кодомінування) і неалельних (полімерія, успадкування кількісних ознак) генів. Хрестоматійний приклад адитивності в біології.

Лит.: Гершензон С. М. Основы современной генетики. Киев, 1979; Кунах В. А. Мобільні генетичні елементи і пластичність геному рослин. Київ, 2013.

Адитивність (від лат. *additivus* — придатковий, доданий) — поняття, що відображає один із типів співвідношень між цілим і його складовими частинами (протилежністю А. є неадитивність, у межах якої розрізняють субадитивність і суперадитивність). Відношення А. реалізується у формулюванні «ціле дорівнює сумі частин». Поділивши об'єкт, що має адитивну властивість, на скінченну кількість частин, виявимо: значення показника цієї властивості цілого об'єкта дорівнює сумі значень показників складових частин. Напр., адитивними є довжина відрізка, площа плоскої фігури, об'єм тривимірного тіла; в механіці класичний маса тіла є величиною адитивною. А. є формальним мат. поняттям і залежить від гіпотез, які використовуються під час побудови відповідної моделі.

Лит.: Глосарій термінів з хімії. Донецьк, 2008.

Г. М. Зражевський

Аді Ендре

Аді, Ендре (угор. *Ady, Endre*; 22.11.1877, с. Ерміндсент, тепер с. Аді Ендре, повіт Сату-Маре, Румунія — 27.01.1919, м. Будапешт, Угорщина) — поет, публіцист, основоположник нової угор. поезії. Навчався в Дебрецен. ун-ті (не закінчив). Перша зб. — «Вірші» («*Versek*»; 1899). З 1900 займався журналістикою, зокрема описував події Російсько-японської війни. Поет. зб. «Нові вірші» («*Új versek*»; 1906), «Кров і золото» («*Vér és arany*; 1907), «На колісниці Іллі-пророка» («*Illés szekerén*; 1908), «Хто мене бачив?» («*Ki látott engem?*; 1914) та ін. пройняті гуманіст. пафосом. А. закликає до зміни соц. ладу. У публіцист. статтях і поезіях періоду Першої світової війни звучать антивоєнні мотиви. В окремих публіцист. виступах висловлювався з приводу умов життя укр. населення Закарпаття. А. брав участь у виданні впливового літ. журн. «*Nyugat*» («Захід»), довкола якого групувалися інтелектуали ліберал. та лівого спрямування. Укр. мовою вірші А. перекладали М. Бажан, М. Лукаш, Д. Павличко, І. Драч та ін.

Тв.: *Osszes versei*. 2 kot. Budapest, 1955. Укр. перекл. — Вибране. Ужгород, 1949; Вибрані поезії. Київ, 1977.

Лит.: Россиянов О. К. Творчество Эндры Ади. Москва, 1967; Мегела І. Провісник революції // Дніпро. 1977. № 4; Те: Страницы одного журнала. In memoriam Nyugat. 1908–1919. Москва, 2009.

В. Ю. Васовчик

Адіабата (від грец. *ἀδιάβατος* — неперехідний) — лінія на термодинамічній діаграмі стану, що відтворює рівноважний адіабатичний процес, тобто процес, який відбувається без теплообмі-

ну з навколишнім середовищем. Оскільки в таких процесах сталою є ентропія, то А. іноді називають ізентропією. У випадку ідеального газу А. описується Пуассона рівнянням $PV^\gamma = \text{const}$, P — тиск, V — об'єм, $\gamma = C_p/C_v$ — відношення теплоємності за сталого тиску до теплоємності за сталого об'єму (для одноатомового газу $\gamma = 1,67$ за звичайних температур, для двоатомового газу — 1,4). Для реальних газів А. описується Ван-дер-Ваальса рівнянням $(P + a/V^2)(V - b)^\gamma = \text{const}$, де V — властивий (питомий) об'єм, a і b — сталі. Зазначимо, що у випадку ультрарелятивістського фермі-газу й фотонного газу А. описується Пуассона рівнянням, в якому $\gamma = 4/3$. За раптових різких адіабатичних стисненнях газу виникають ударні хвилі, які описуються А. Гюгоніо.

Лит.: Самойлович А. Г. Термодинамика и статистическая физика. Москва, 1955.

В. А. Шендеровський

Адiабатичне наближення — метод наближ. обчислення задач квант. механіки, що застосовується для описання квант. систем, у яких можна виокремити підсистеми легких і важких частинок, напр., електронів і атомних ядер у молекулах та твердих тілах. Уперше метод запропонований 1927 М. Борном і Р. Опенгеймером. Важкі частинки в серед. рухаються значно повільніше, ніж легкі. Тому виникає можливість наближ. дослідження властивостей молекул та твердих тіл, якщо вважати, що важкі частинки в нульовому наближенні перебувають у стані спокою, а в подальших наближеннях враховувати їх рух методом теорії збурень. У теорії спектрів молекул згідно М. Борна та Р. Опенгеймера вводять параметр неадіабатичності, який характеризує відношення середньоквадратичного відхилення ядер від положення рівноваги до розміру молекули, що визначається протяжністю електронної хмари. А. н. ефективно використовують також у квантовій хімії для побудови хвильових функцій багатоелектронних молекул, в атомній фізиці під час описування повільних зіткнень атомів і молекул, а також — у теорії твердих тіл.

Лит.: Сивухин Д. В. Общий курс физики. Москва, 1975. Т. II: Термодинамика и молекулярная физика; Лубченко А. Ф. Квантовые переходы в примесных центрах твердых тел. Киев, 1978.

І. І. Фицуку

Адiабатичний градієнт (температури) — вертикальний градієнт температури в ідеальному газі, що перебуває в стані гідростатичної рівноваги в адіабатичних умовах. Для рідини чи газу, що перебуває в стані мех. рівноваги, справедливе рівняння гідростатики:

$$\frac{dp}{dz} = -\rho g, \quad (1)$$

де p — тиск, ρ — густина, g — пришвидшення вільного падіння, z — вертикальна координата. Ідеальний газ описується рівнянням стану Менделєєва—Клапейрона

$$p = \rho RT, \quad (2)$$

де R — газова стала, T — абсолютна температура. Якщо в газі відбувається адіабатичний процес, то для нього справедливе також і Пуассона рівняння, яке в диференц. формі має вигляд

$$\frac{dp}{p} = \kappa \frac{dp}{p} = \frac{\kappa}{(1-\kappa)} \frac{dT}{T}, \quad (3)$$

де $\kappa = C_p/C_v$ — показник *адиабати*, C_p і C_v — питомі теплоємності газу відповідно в *ізобарично-*му та *ізохоричному процесі*х. Об'єднавши (1), (2), (3) та врахувавши співвідношення Майєра, отримуємо, що

$$\frac{dT}{dz} = -\frac{g}{C_p}. \quad (4)$$

Отримане значення вертикального градієнта температури і є «А. г. (т.)». В метеорології напрямком вертик. градієнта прийнято протилежним відносно напрямку градієнта, визнач. в математиці. Відповідно величину $\gamma_a = \frac{g}{C_p} \approx 9,8$ К/км називають сухоадіабатичним градієнтом (температури).

Уважають: якщо вертик. градієнт температури в сухій атмосфері дорівнює адиабатичному (4), то атмосфера перебуває в гідростатичній рівновазі.

У випадку, якщо $\frac{dT}{dz} < -\gamma_a$, то атмосфера стратифікована нестійко — у ній розвивається конвекція, а у випадку, якщо $\frac{dT}{dz} > -\gamma_a$, то атмосфера стратифікована стійко — у ній конвекція пригнічується. Цей критерій є одним з фундамент. принципів метеорології. Якщо використати поняття потенціальної температури θ і врахувати, що

$$\frac{1}{\theta} \frac{d\theta}{dz} = \frac{1}{T} \left(\frac{dT}{dz} + \gamma_a \right), \quad (5)$$

то умова виникнення конвекції в атмосфері зведеться також до вигляду — якщо $\frac{d\theta}{dz} < 0$, то атмосфера стратифікована нестійко, якщо $\frac{d\theta}{dz} > 0$, то атмосфера стратифікована стійко.

Лит.: Матвеев Л. Т. Курс общей метеорологии. Физика атмосферы. Ленинград, 1984; Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика. Москва, 1988. Т. 6: Гидродинамика.

Адіабатичний процес, адиабатний процес — термодинамічний процес, за якого фіз. система не отримує теплоти ззовні та не віддає її, тобто без теплообміну з навколишнім середовищем ($\delta Q = 0$). А. п. відбуваються в теплоізолювальних (адиабатних) системах, однак їх можна реалізувати й у випадку, коли ізолювальної оболонки немає. Для цього процес має проходити настільки швидко, щоб за час його перебігу не відбувся теплообмін з навколишнім середовищем. Поняття адиабатичної ізоляції є ідеалізацією теплоізолювальних оболонок або посудин Дюара (адиабатні оболонки). Простим прикладом А. п. є стиснення (чи розширення) газу в теплоізолювальному циліндрі з теплоізолювальним поршнем: за стиснення температура зростає, за розширення — спадає. Адиабатичне розширення газу за здійсненням роботи проти зовн. сил і сил взаємного притягання молекул приводить до його охолодження, такий процес лежить в основі процесу зрідження газів. А. п. розмагнічування парамагнітних солей дає змогу отримувати температури, близькі до абсолютного нуля, що використовують у методі магнітного охолодження. А. п. може проходити оборотно й необоротно. У випадку оборотного А. п. ентропія системи залишається незмінною, у необоротних — зростає. Тому оборотний А. п. наз. також ізоентропійним процесом, його зображають на діаграмі стану *адиабатою* (ізоентропою).

Адіант (*Adiantum*) — рід папоротей родини багатоніжкових. Багаторічні невеликі наземні папороті з тонкими повзучими кореневищами, вкритими матовими коричневими або чорними лусками. Листки тонкі, перисті, черешки до 20 см завдовжки. З нижнього боку крайових лопатей містяться купки спорангіїв, прикриті видозміненим краєм листка. Рід налічує бл. 200 видів, поширених по всій земній кулі, здебільшого в тропіках Пд. Америки. В Україні (в Криму) зростає один вид *Адіант венерин волос* (*Adiantum capillus-veneris*). Переважно тропічний рід. Рослини зростають переважно на багатих, вологих і водночас добре дренажованих ґрунтах; характерні для скель по берегах водоспадів. Мають лікарські властивості, напр., водний екстракт виявляє антибактеріальну дію. Порошок, настій, відвар, сироп з листків деяких представників роду використовують як пом'якшувальний, відхаркувальний засіб при захворюванні дихальних шляхів, як жарознижувальне. Через схожість ажурних листків папоротей з кучерями стародавні медики рекомендували ці рослини для лікування волосся. У деяких культурах для додавання блиску волосся миють настоем папоротей роду А.

Лит.: Sunset Western Garden Book, Menlo Park, 1995; Еленевский А. Ботаника. Систематика высших или наземных растений. Изд. 3-е. Москва, 2004.

Адіант венерин волос (*Adiantum capillus-veneris*) — вид судинних рослин род. адіантових (за ін. систематикою — птерисових). Багаторічна папороть заввишки 20–30 см, з довгим повзучим кореневищем. Листки світло-зелені, тонкі, яйцеподібні або яйцеподібно видовжені, двічі-, тричіперисті; зимують. Черешки чорно-бурі, тонкі, блискучі. Спороносить у червні-серпні. Розмножується спорами та вегетативно. Місця зростання — вологі скелі (переважно вапнякові) та розколини, біля водоспадів, по берегах гірських річок і струмків. Вид поширений в Атлантичній Європі, Сх. і Зх. Середземномор'ї, на Кавказі, у Середній Азії. В Україні зростає на Пд. березі Криму. Популяції нечисленні. Причини зміни чисельності: зниження вологості повітря, порушення місць зростання, збирання як декоративної рослини.

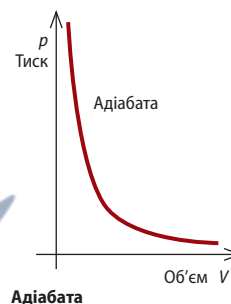
Вид А. в. в. занесено до Червоної Книги України. Природоохоронний статус — зникаючий. А. в. в. охороняється у природних заповідниках — Ялтинському гірсько-лісовому та Мис Март'яна. З метою збереження виду слід створити заказники в місцях його зростання.

Лит.: Червона книга України. Рослинний світ. Київ, 2009.

Адіантові (*Adenophorea*) — монотипна родина папоротей, яку часто включають до родини птерисових (Pteridaceae). Містить єдиний рід *Адіант*, до якого входить близько двохсот видів папоротей, в тому числі внесений до Червоної книги України *Адіант венерин волос*.

Адіафора (грец. *адіафорос* — байдужий) — поняття давньогрецької філософії, що тлумачиться в працях стоїків, кініків, кіренаїків, скептиків.

1) Принцип байдужості (нейтральності, інертності), якого слід дотримуватися в ставленні до всього, що є поза людськими силами або що є

Адіабата

Адіант венерин волос

між чеснотою і вадою, істиною і хибою. Відстороненість, утримання від полярних оцінок — безсумнівна чеснота мислителя.

2) Річ (явище), що не має жодного значення — ані позитивного, ані негативного, тому й немає сенсу про це сперечатися. Згідно зі вченням стоїка *Зенона*, А. — онтологічна індиферентність речей, адже в усього, що існує, одна частина — Благо, друга — Зло, а третя — Адіафора. А. — це життя і смерть, честь і безчестя, задоволення і біль, бідність і багатство, здоров'я і хвороба. За Егезієм (одним із кіренайків), А. — спосіб нейтралізації зла.

Лит.: Краткий очерк истории философии / Под ред. М. Т. Иовчука и др. Москва, 1975; Лосев А. Ф. История античной философии в конспективном изложении. 2-е изд., исправл. Москва, 1998.

В. Е. Туренко

Адіафоризація свідомості — процес, у ході якого значна частина людської діяльності виходить зі сфери моральних суджень, а отже, позбавляється моральної значущості. Теорію А. с. розробив у 1990-х соціолог і філософ З. Бауман, спираючись на античне поняття *адіафора*. Згідно з теорією А. с., в умовах постмодерну, насамперед у зламні періоди (повстання, революції, війни тощо), індивід діє в обставинах «невизначеності». Водночас він не має можливості чинити моральний вибір і обстоювати власне цілепокладання через «знеособлення» і «консервування людяності» громад. структур (бюрократична адіафоризація). Унаслідок цього відбувається масовий відхід зі сфери моральної оцінки — у сусп-ва розвивається «моральна сліпота». Люди почасти втрачають чутливість і здатність оцінювати інших за принципами етики. Ті, хто не поділяє їхніх поглядів, не обов'язково перетворюються на ворогів — вони можуть сприйматися як чужорідні, емоційно далекі. Втягнуті (зазвичай не з власної волі) в процес адіафоризації, люди втрачають здатність до *емпатії*, відмовляються від моральних зобов'язань, вважаючи їх «недоречними» в площині реалізації своїх життєвих стратегій.

Т. С. Крайнікова

Аділь Герай (кримськотатар. Adil Geray), Адиль Герай, Гірей, Чобан-Герай, Чул-Болду; 1617–1672) — кримський хан у 1666–1671; єдиний із ханів Криму, який належав до бокової гілки роду Гераїв — Чобан-Гераїв. Ім'я Аділь (справедливий, вірний, благородний) вживалося в якості *епітета* правителя. Батько А. Г., Мустафа, був позашлюбним сином крим. хана *Фетіха I Герая*, який перебував при владі кілька місяців у 1596. Хан Криму *Мехмед III Герай* (1623–1628) визнав Мустафу членом хан. роду; дав йому нове ім'я *Девлет Герай* і титул нуреддіна (третьої після хана і *калги* особи в ієрархії *Кримського ханства*, другого спадкоємця хана). Відповідно його син, названий при нар. Чул-Болду [у юності пас овець у степу під м. Акмесджидом (м. Симферополь)], був названий А. Г. Законність зайняття ним хан. престолу визнавалася не всіма членами правлячого роду. Ставши ханом Криму, А. Г. вступив у конфлікт зі знаттю, невдоволеною високими податками. Збройне повстання було придушене тільки за допомогою *турків*. Вів переговори з правобереж. запорозьким *гетьманом* П. Суховієм (1668–1669; у крим.

Адиль Герай

колах був відомий під іменем Ашпат-мурзи) щодо укладення союзу проти *Речі Посполитої* й *Османської імперії*. Хан мав допомогти гетьману в боротьбі проти Польщі, а той — надати допомогу Криму в ліквідації тур. залежності. Цей зовн.-політ. проект провалився. У 1671 тур. султан *Мехмед IV* (1648–1687) усунув А. Г. від влади та відправив у м. Карин-Абад (тепер м. Карнобат, Болгарія), де той і помер. Після А. Г. влада перейшла до Селіма I Герая. Нашадків «хана-пастуха» А. Г. називали Чобан-Гераями.

Лит.: Бантыш-Каменский Н. Н. Реестр делам крымского двора с 1474 по 1779 год. Симферополь, 1893; История Криму. Крымское ханство: Навч. посібник. Київ, 2000; Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2001; Гайворонский О. Созвездие Гераев. Симферополь, 2003; Kolodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). Brill, 2011.

С. С. Троян

Адирондак — гірський масив на Пн. Сх. США і шт. Нью-Йорк, іноді включається до гірської системи Аппалачів, хоча має інше геол. походження. Найвища точка — г. Марсі (1629 м). Назву («Адирондак» мовою племені північно-амер. індіанців-могавків означає «дикобраз») гірський масив отримав (1837) завдяки амер. геологу Е. Еммонсу (1799–1863), який здійснив перше сходження на г. Марсі. Масив А. утворює майже круглий купол (довжина — 293 км, шири-

Адирондак

на — 261 км). Пл. 48,4 тис. км², понад 100 вершин. На Пн. відділений від Лаврентійських гір (з якими геологічно і біологічно має багато спільного) долиною р. Св. Лаврентія, на Сх. межу з оз. Шамплейн і Джордж, які відокремлюють масив від Зелених гір Вермонту, на Зх. й Пд. — пагорби заввишки бл. 450 м. Масив складений переважно давніми кристалічними протерозойськими породами віком бл. 1 млрд років. Рельєф льодовиковий з великою кількістю (бл. 10 тис.) залишкових озер, боліт і заболочених ділянок. Ґрунти, що утворилися після відступу льодовика, зазвичай тонкі, піщані, кислі й безплідні. Масив А. утворює ділянку Пд. кордону поширення тайги в Північній Америці. Схили вкриті переважно змішаними та хвойними лісами. Вся площа гірського масиву А. була проголошена (1884) лісовим заповідником — одним із найдавніших у США.

Лит.: Cherniak, D. J. Ebenezer Emmons (1799–1863). New York, 2005; Sulavik S. B. Adirondack : of Indians and mountains, 1535–1838. New York, 2007; History of the Adirondack Park. New York, 2015.

А. С. Івченко

Адлеман, Леонард Макс (англ. Adleman, Leonard Max; 31.12.1945, м. Сан-Франциско, шт. Каліфорнія, США) — вчений-теоретик у галузі комп'ютерних наук, професор комп'ютерних наук (з 1983), засл. професор Ун-ту Південної Каліфорнії (з 2000), член Нац. інженерної академії США (з 1996), член Амер. академії мист-в і наук (з 2006). Закінчив 1968 Каліфорнійський ун-т у м. Берклі, здобувши ступінь бакалавра з математики, а 1976 у тому ж ун-ті здобув ступінь доктора філософії з електротехніки і комп'ютерних наук. Відтоді працював у Массачусетському технол. ін-ті (м. Кембрідж) інструктором, помічником професора, ад'юнкт-професором. З 1980 працював в Ун-ті Південної Каліфорнії (м. Лос-Анджелес), з 1983 — професор. Дослідження А. в галузі теор. комп'ютерної науки стали основою його праць із криптографії. Спільно з Р. Ривестом і А. Шаміром А. є одним із розробників криптосистеми, названої за першими літерами їх прізвищ — RSA. Даний алгоритм шифрування, розроблений ними 1976 в Массачусетському технол. ін-ті, спирався на математичний принцип розкладання натуральних чисел на прості множники і згодом став використовуватися в електронних підписах для захисту електронної пошти та ін. цифрових транзакцій. 1994 у праці «Молекулярне обчислення рішень до комбінаторних завдань» А. вперше продемонстрував успішне експериментальне застосування ДНК як обчислювальної системи і показав, що ДНК-обчислення мають потенціал для вирішення широкомасштабних комбінаторних задач пошуку. В галузі молекулярної біології А. створив математичну модель імунної недостатності, викликаной вірусом СНІДу. Ця модель наочно показала, як працює вірус, і відкрила різні напрямки дослідження для пошуку шляхів лікування. А. описав новий метод визначення, чи є число простим; першим використав термін «вірус» для опису шкідливих програм. Праці А. дали поштовх новим дослідженням в ДНК-обчисленнях, зокрема, — створенню логічних елементів «І», «АБО», «НЕ» з ензимів (т. з. DNA Enzymes), а також винаходу мови програмування DSD (DNA Strand Displacement), яка використовується для управління нитками ДНК. За свій внесок у винахід RSA-криптосистеми А. став володарем нагороди П. Канеллакиса (1996) і премії Тюрінга (2002). А. нагороджений також премією в галузі комп'ютерів і комунікацій ім. Кодзі Кобаяси (2000).

Пр.: Molecular Computation of Solutions to Combinatorial Problems // Science. 1994. № 266; Computing with DNA // Scientific American. 1998. August.

Лит.: Cohen F. Computer Viruses — Theory and Experiments // Computers and Security. 1987. Vol. 6. № 1; Паун Г. і др. ДНК-комп'ютер. Новая парадигма вычислений. Москва, 2004; Богуш В. М., Мухачов В. А. Криптографічне застосування елементарної теорії чисел. Київ, 2006.

Адлер, Альфред (нім. Adler, Alfred; 07.02.1870, м. Відень, Австрія — 28.05.1937, м. Абердін, Шотландія, Велика Британія) — психіатр і психолог, засновник індивідуальної психології — одного з напрямів психоаналізу. Закінчив 1895 Віден. ун-т. У 1902–1911 А. — член заснованого З. Фрейдом гуртка («Товариства психологічних серед»), потім (з 1908) — Віден. психоаналіт. т-ва. 1911 через розбіжності у поглядах із З. Фрейдом, які стосувалися насамперед питань

сексуальної етіології неврозів, місця й ролі сексуальності у житті людини, склав з себе обов'язки президента Віден. психоаналіт. т-ва й заснував з групою однодумців Т-во вільного психоаналізу, яке потім (1912) було перейменовано у Т-во індивід. психології. З 1915 — доцент Віден. ін-ту педагогіки. 1924 заснував Міжнар. асоціацію індивід. психології. Засновник Виховних консультативних центрів (в Австрії та Німеччині), суттєвою рисою яких була паралельна терапія дітей, батьків та вчителів, а також публічний характер психотерапевт. процесу. 1935 емігрував до США, де отримав посаду практикуючого професора мед. психології у мед. коледжі в Лонг-Айленді (м. Нью-Йорк) та продовжував приватну психотерапевт. практику. Помер під час лекційного турне.

Автор бл. 300 книг та статей, серед яких «Теорія і практика індивідуальної психології» (1920), «Осягнення людської природи» (1927), «Наука життя» (1929), «Соціальний інтерес: виклик людству» (1939). На відміну від З. Фрейда, А. заперечував наявність жорсткої межі між свідомим та несвідомим, хоч і визнавав основоположну роль останнього у житті людини. Вважав провідними рушійними силами розвитку особистості прагнення до переваги (успіху, досконалості), яке породжується вродженим відчуттям недостатності, та соц. інтерес як готовність до співробітництва з ін. людьми. Найбільшу популярність отримав у зв'язку з обґрунтуванням умов виникнення в особистості комплексу неповноцінності, а також принципу компенсації та надкомпенсації справжніх та уявних недоліків. Ідеї А. справили вплив на гуманістичну психологію, деякі напрями неофрейдизму, дитячу та клінічну психологію.

Пр.: Über den nervösen Charakter. Wiesbaden, 1912; Individualpsychologie in der Schule. Leipzig, 1929; Praxis und Theorie der Individual psychologie. München, 1930; Р о с с и й с ь к и й т р а н л . — Индивидуальная психология: теория и практика. Санкт-Петербург, 1993; Наука жить. Киев, 1997.

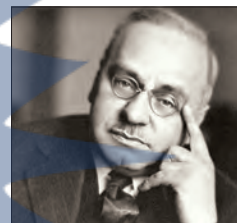
Лит.: Сидоренко Е. В. Комплекс «неполноценности» и анализ ранних воспоминаний в концепции Альфреда Адлера. Санкт-Петербург, 1993; Роменец В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття. Київ, 1998; Сидоренко Е. В. Терапія і тренінг в концепції Альфреда Адлера. Санкт-Петербург, 2002.

Н. В. Чепелева

Адлер, Віктор (нім. Adler, Viktor; 24.06.1852, м. Прага, тепер Чехія — 11.11.1918, м. Відень, тепер Австрія) — політ. діяч, публіцист, один із лідерів Австрійської соціал-демократичної робітничої партії. Батько Ф. Адлера. Народився в єврейській купецькій родині. Родина А. переїхала до м. Відня, коли йому було три роки. Вищу освіту здобув у Віденському університеті (хімія і медицина). З 1881 працював у психіатричному відділенні Віденської загальної лікарні. Політичну діяльність розпочав як активіст пангерманського руху Г. Шенерера (див. Пангерманізм), однак розійшовся з ним через прояви антисемітизму у поглядах останнього. З сер. 1880-х зближується з марксистськими колами. 1886 здійснив подорож до Швейцарії, де познайомився з Ф. Енгельсом, К. Лібкнехтом і А. Бебелем. 1888 став першим головою новозаснованої Австрійської соціал-демократичної партії. З 1905 неодноразово обирався до парламенту Австрії і Імперської ради (Рейхсрат) Австро-Угорщини.

Адлеман Леонард Макс

Адлер Альфред

Адлер Віктор

Адлер Гвідо

Адлер Герман Петер

Адлер Курт

Був прихильником збереження єдності Австро-Угорщини у формі Сполучених Штатів Великої Австрії. Після початку Першої світової війни виступив із підтримкою дій уряду Австро-Угорщини. 30.10.1918 обійняв посаду міністра закорд. справ у першому уряді Австрійської республіки. Помер 11.11.1918 від серцевого нападу.

Пр.: Victor Adlers Aufsätze, Reden und Briefe. In 11 Bänden. Wien, 1922–1929.

Лит.: Meysels L. Victor Adler. Die Biographie. Wien, 1997.

Адлер, Гвідо (нім. Adler, Guido; 01.11.1855, м. Айбеншюц, тепер Іванчице, Чехія — 15.02.1941, м. Відень, Австрія) — музичний критик і педагог, один із основоположників сучасного європейського музикознавства. Закінчив Академічну гімназію у Відні; 1868–1874 навчався у Віден. консерваторії по класу фортепіано й теорії музики і композиції у А. Брукнера. 1878 отримав диплом юриста у Віден. ун-ті, 1880 — звання доктора філософії. 1884 опублікував статтю «Сфера, метод і мета музикознавства», яка була першою спробою комплексного дослідження муз. європ. мист-ва. Упровадив до наук. обігу термін «музикознавство» та обґрунтував це поняття. Організатор секції «Міжнародна виставка музики і театру» (1892, м. Відень), засновник Ін-ту музикознавства Віден. ун-ту (1898), один із засновників Міжнар. т-ва музикознавства (1927). Професор історії та теорії музики у Німецькому ун-ті у Празі та у Віден. ун-ті (серед учнів — А. Веберн, К. Навратіл, К. Адлер). Автор низки праць із методології та історії музики, теорії муз. стилів та естетики.

Пр.: Derv Stil in der Musik. Leipzig, 1911; Methode Der Musikgeschichte. Leipzig, 1919.

Лит.: Musica: geistliche und weltliche Musik des Mittelalters, hrsg. v. Vera Minazzi u. Cesarino Ruini. Freiburg; Basel; Wien, 2011.

С. А. Целюх

Адлер, Герман Пётр (нім. Adler, Herman Peter; Герман Бертольдович; 02.12.1899 м-ко Яблонець-над-Нисою, тепер Чехія — 02.10.1990, м. Рідж-філд, шт. Коннектикут, США) — диригент, педагог. Після закінчення у 1924 Німецької академії музики і виконавського мист-ва у Празі удосконалював свою майстерність під керівництвом професора В. Новака, диригента і композитора О. фон Землінського та Ф. Фінке. 1923–1929 був оперним диригентом в м. Брно (Чехія), де оперні вистави проходили у приміщенні Німецького театру. 1929–1932 А. — диригент Держ. театру в м. Бремені (Німеччина); 1932–1935 — гол. диригент симф. оркестру Укр. держ. філармонії в м. Харкові. За сумісництвом у 1932–1934 — викладач вищих диригент. курсів в Муз.-драм. ін-ті (тепер — Харків. нац. ун-т мист-в ім. І. П. Котляревського). А. працював з групами по 2–3 студенти за зразком школи майстерності (нім. Meisterschule), приділяючи значну увагу поглибленню теор. підготовки молодих музикантів. Серед харків. вихованців А. — П. Я. Баленко, М. П. Будянський, І. І. Вимер, Ф. М. Долгова, К. Л. Дорошенко, Д. Л. Клебанов, Б. Т. Кожевников, В. М. Нахабін, Н. Г. Рахлін, В. С. Тольба та ін. 1935–1937 А. — гол. диригент симф. оркестру Укрградіо в м. Києві. На думку В. С. Тольби, він був «чудовим музикантом і справжнім вихователем оркестру». Поряд із творами світової класики А. виконував

муз. твори укр. авторів: 1935 — «Українську симфонію» М. М. Калачевського, 1936 вперше — Другу симфонію Б. М. Лятошинського та Другий фортеп. концерт Л. М. Ревуцького. 19.06.1937 на базі оркестру був створений Держ. симф. оркестр УРСР (тепер — Нац. симф. оркестр України), підпорядкований Управлінню у справах мист-в Ради Народних Комісарів УРСР. До кінця сезону муз. колектив очолював А. Влітку 1937 він повернувся до Праги, не побажавши прийняти рад. громадянство. Восени 1939 А. емігрував до США. 25.01.1940 він вперше виступив у м. Нью-Йорку у благодійному концерті на користь окупованій Чехії. В 1940-і роки А. виступав з кількома амер. оркестрами. 1950–1964 він був муз. і худ. керівником Оперного театру амер. Нац. телерадіомовної компанії («Ен-бі-сі») та Нац. освітнього телебачення. А. — один із перших диригентів, що брали участь у проєктах телетрансляції оперних вистав. Серед його праць у цьому жанрі — «Амаль і нічні гості» («Amahl and the Night Visitors») і «Марія Головіна» («Maria Golovina») Дж.-К. Менотті, «Тріумф Святого Іоанна» («The Triumph of St. Joan») Н. дель Джойо, «Одруження» («The Marriage») Б. Мартіну, «Мое серце — в горах» («My Heart's in the Highlands») Дж. Бісона, «Суд над Мері Лінкольн» («The Trial of Mary Lincoln») Т. Пасат'єрі, «Кубинка, або Життя для мистецтва» («La Cubana oder Ein Leben für die Kunst») Х. В. Хенце та ін. За роботу над звуковою дорожкою в худ. фільмі «Великий Карузо» («The Great Caruso») 1952 А. був номінований на премію «Оскар». 1959–1968 А. — диригент Балтимор. симф. оркестру. З 1972 виступав у *Метрополітен-опера*; у травні 1973 диригував прем'єрною виставою «Макбет» («Macbeth») Е. Блоха в Джульєрській школі (м. Нью-Йорк). З вересня 1973 по 1981 А. — директор Амер. оперного центру Джульєрської школи. Він у значній мірі сприяв успіху Л. Прайс — першої афроамериканки, яка стала однією з провідних солісток Метрополітен-опера, Маріо Ланца, Джорджа Лондона та ін. співаків.

Лит.: Тольба В. С. Статті. Воспоминания. Киев, 1986; Barnes J. Television opera. Woodbridge, 2003.

В. М. Плужніков

Адлер, Курт (нім. Adler, Kurt; 01.03.1907, м. Йіндржих-Градец, Чехія — 21.09.1977, м-ко Батлер, шт. Нью Джерсі, США) — диригент, хормейстер та піаніст. Закінчив Віден. класичну гімназію та 1927 Віден. ун-т (каф. музикознавства). Муз. освіту по класу фортепіано здобув у професорів К. Вайля та Р. Роберта, теорії музики — у В. Фішера, диригування — у Г. Вайнера та Е. Клайбера (м. Відень). Організовував і диригував оркестрами Австрії, Німеччини, Росії, Чехословаччини, України, Канади, Мексики, Югославії, Румунії, Болгарії, Угорщини. 1929–1932 — організатор і диригент студент. оркестру Нім. академії музики (м. Прага). 1933–1935 — перший диригент Київ. держ. академ. укр. опери (з 1934 — Академ. театр опери і балету УРСР). 1934–1935 — диригент оркестру Київ. консерваторії. 1935–1937 — професор по класу опери у Сталінград. консерваторії. 1938–1941 — учитель по класу теорії музики, ф-но, камерної музики (м. Нью Йорк). 1943–1973 — гол. диригент і хормейстер *Метрополітен-опера* в Нью-Йорку.

Пр.: The Art of Accompanying and Coaching. New York, 1985.

Лит.: Holmes J. L. Conductors on Record. London, 1982.

С. А. Целюх

Адлер, Фрідріх (нім. Adler, Friedrich; 09.07.1879, Відень, тепер Австрія — 02.01.1960, Цюріх, Швейцарія) — австрійський політ. діяч, представник *австромарксизму*, син В. Адлера. З 1897 брав участь у соціал-демократичному русі, з 1907 — член Австрійської соціал-демократичної робітничої партії, у якій належав до лівого крила. 1897 закінчив Цюріхський ун-т, 1902 здобув у ньому ступінь доктора філософії з фізики. 1907–1911 — приват-доцент Цюріхського ун-ту. 1909 обраний професором німецькомовного Ун-ту Карла-Фердинанда у Празі (тепер — *Карлів університет у Празі*), однак відмовився від посади на користь А. Айніштайна. 1911 відмовився від наук. кар'єри, займався виключно політ. діяльністю, був співредактором теор. журн. Австрійської соціал-демократичної робітничої партії «Der Kampf» («Боротьба»). Виступив проти підтримки керівництвом партії уряду Австро-Угорщини у *Першій світовій війні*. 1916 на знак протесту проти війни застрелив міністра-президента (аналог посади прем'єр-міністра) Цислейтанії К. фон Штюрґка. Засуджений до страти, вирок змінено на 18-річний термін ув'язнення. Звільнений із в'язниці восени 1918 внаслідок революційних подій. Брав активну участь у орг-ції робітничих рад, обраний депутатом Національної ради Австрії (тимчасового парламенту). 1921 був одним із ініціаторів створення *Віденського інтернаціоналу*, після його злиття з *Другим інтернаціоналом* (1923) — секретар виконкому останнього. У зв'язку з окупацією Бельгії нацистською Німеччиною 1940 діяльність секретаріату Другого інтернаціоналу у Брюсселі було припинено. 1940–1946 А. перебував у США, 1942 заснував Австрійський робітничий комітет у Нью-Йорку. З 1946 — у Швейцарії. Після 1946 відійшов від політ. діяльності.

Лит.: Alder D. Friedrich Adler: Evolution of a Revolutionary // German Studies Review. 1978. Vol. 1. No. 3; Bauer M. Friedrich Adler: Rebelle der Einheit. Wien, 2004.

Адлерська срібляста — порода курей м'ясо-яєчного напрямку продуктивності. Виведена на Адлер. птахофабриці Краснодар. краю схрещуванням порід російської білої, нью-гемпшир, плімутрок білий, первомайської та юрлівської голосистої з подальшим добором високопродуктивних гібридів і розведенням їх «у собі». Добір здійснювали за типом будови тіла, несучості, швидкості росту та оперення. Екстер'єрні особливості: птиця має широкий і глибокий тулуб із добре розвинутими грудними м'язами; голова середньої величини, достатньо широка; дзьоб жовтий; гребінь листкоподібний; вушні мочки невеликі, червоного кольору; шия коротка і товста; спина пряма, широка; крила добре розвинуті; ноги міцні, жовті, середньої довжини. Хвіст невеликий. Колір оперення колумбійський: біле оперення тулубу із чорним пір'ям на гриві, хвості і крилах (*SS bb ii ee CC*). Кури породи А. с. добре пристосовані до утримання на підлозі, невибагливі до кормів. Добові курчата активні, швидко ростуть і рано оперюються. Показники продуктивності: несучість — 180–200 яєць; маса яйця — 56–58 г; жива маса ку-

рей — 2,5–2,7 кг, півнів — 3,2–3,5 кг; птиця відрізняється високою життєздатністю молодняку (98 %) та дорослих особин (92–94 %), високим виводом молодняку (80–82 %). Колір шкаралупи яєць кремовий. Нині цілеспрямованої селекційної роботи з породою в умовах племінного заводу не проводиться. Широко розповсюджена в Україні. Понад 25 років розводиться без «прилиття крові», тому деякі госп. ознаки (маса яєць) мають невисокі показники.

Лит.: Йоцус Г. П., Старчинов Н. И. Птицеводство. Москва, 1979; Пабат В. О., Микитюк Д. М., Фролов В. В. та ін. Каталог племінних ресурсів сільськогосподарської птиці України. Київ, 2006.

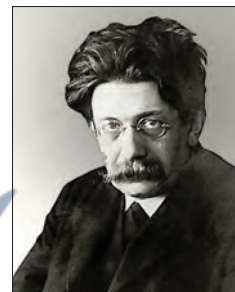
Адлерфелд, Густав (швед. Adlerfelt, Gustaf; 1671, неподалік від Стокгольма, Швеція — 08.07.1709, поле Полтавської битви, тепер Україна) — історик, камергер короля Карла XII. Походив із родини співробітника королівського суду. Закінчив Упсальський ун-т. 1697 здійснив подорож до Англії, Данії, Голландії, Німеччини та Франції. З 1701 — камергер Карла XII. За дорученням короля вів щоденник, де, зокрема, ретельно фіксував усі події *Північної війни*, які видавалися йому важливими. За вказівкою Карла XII всі відомства надавали А. інформацію, потрібну для щоденника. Події у творі доведено до дня *Полтавської битви*, під час якої А. загинув. Папери А. зберіг герцог Максиміліан-Емануель Вюртемберзький. Згодом їх передали родині загиблого. Його син Карл-Максиміліан Адлерфелд відредагував записи батька, переклав їх французькою й опублікував 1740, доповнивши важливими документами під назвою «Військова історія Карла XII» («Histoire militaire de Charles XII», т. 1–3 — авторський текст, т. 4 — додатки). Цей документ є важливим джерелом із історії Північної війни, місця в ній України й діяльності І. Мазепи. Він привернув велику увагу європ. істориків. Щоденник А. містить подробиці взяття Львова шведами 1704, опис зустрічі Карла XII з Мазепою 1708 й згадки про вплив останнього на короля, інформацію про перебіг військ. кампанії в Україні у 1708–1709. Особливу цінність для істориків України має 3 том, який майже повністю присвячено подіям в Україні.

Тв.: Adlerfeld G. Histoire militaire de Charles XII. Amsterdam, 1740. Т. 1–3.

Лит.: Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен, 1988; Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі. Київ, 1998; Луняк Є. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ, Ніжин, 2012.

Є. М. Луняк

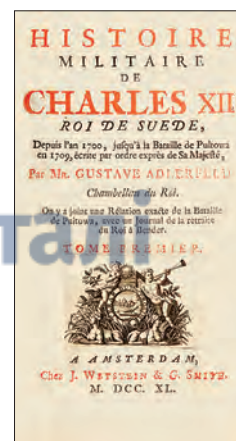
Адміністративна відповідальність — вид юрид. відповідальності, яка настає внаслідок вчинення особами адм. правопорушень. Є два підходи до розуміння А. в.: вузький і широкий. У вузькому розумінні А. в. настає лише за наслідки вчинених фіз. особами правопорушень, передбачених Кодексом України про адм. правопорушення. Для фіз. осіб передбачено А. в. за умови досягнення ними на момент вчинення правопорушення 16-річного віку. Юрид. особи не можуть нести А. в. За кожне правопорушення в Кодексі про адм. правопорушення встановлено відповідний вид *стягнення*. Органами, що можуть здійснювати притягнення до А. в. і на-

Адлер Фрідріх

Адлерська срібляста

Адлерфелд Густав.

Титул книги «Військова історія Карла XII»

кладати стягнення, є виконавчі комітети сільських, селищних, міських рад та їхні посадові особи; адм. комісії при виконавчих комітетах

Види адміністративних стягнень	
1) попередження;	2) штраф чи штрафні бали;
3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;	4) конфіскація: коштів чи предмета, який став знаряддям вчинення адміністративного правопорушення;
5) позбавлення спеціального права (керування транспортними засобами, полювання);	6) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
7) громадські роботи;	8) виправні роботи;
9) адміністративний арешт;	10) адміністративне видворення за межі України іноземців і осіб без громадянства.

сільських, селищних, міських радах; суди; органи держ. інспекцій. У широкому розумінні А. в. передбачає відповідальність суб'єктів владних повноважень (органів держ. влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових та службових осіб) за порушення норм права. Порядок притягнення до цього різновиду А. в. визначено в Кодексі адм. судочинства України, а суб'єктом притягнення є адм. суд.

Дж.: Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.02.1984.

Лит.: Колпаков В. К. Адм.-деліктний правовий феномен. Київ, 2004; Коліушко І., Банчук О. Поняття адміністративної відповідальності та адміністративного правопорушення в сучасному українському праві // Право України. 2008. № 4.

О. А. Банчук

Адміністративна діяльність — фактичне здійснення органами держ. влади своїх цілей та завдань, функцій та методів, що виявляються в різноманітних діях, поведінці держ. службовців, їх взаємозв'язках з ін. учасниками управлінських відносин. Для реалізації А. д. органи держ. влади наділені повноваженнями держ.-владного характеру, тобто одержали від д-ви право здійснювати розпорядчу функцію. Виконавчо-розпорядчу діяльність органів держ. влади спостерігаємо, зокрема, у процесі держ. впорядкування різних сфер сусп. життя; у наданні фіз. та юрид. особам різноманітних адм. послуг; у забезпеченні реалізації та захисту прав і свобод особи в адм. порядку (процес та/або процедура); в оргції і функціонуванні системи органів виконавчої влади; у врегулюванні держ.-службових правовідносин. А. д. — це врегульована нормами адм. права діяльність органів держ. влади, реалізована в адм.-правових формах із використанням адм.-правових методів владно-публічного регулювання для реалізації своєї компетенції.

М. П. Грай

Центр надання адміністративних послуг (м. Чернівці)

Адміністративна послуга — результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адм. послуг за заявою фіз. або юрид. особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону. Гол. ознаки А. п.: 1) надання за заявою фіз. або юрид. особи; 2) надання органами виконавчої влади, органами влади АР Крим, органами місцевого самоврядування; 3) визначення повноважень і порядку відповідно до закону; 4) результат у формі адміністративного акта або адміністративного договору. Прикладами А. п. є реєстрація шлюбу, видача паспорта, ліцензії, дозволу, укладення договору на місцеві перевезення тощо. До А. п. зараховують надання витягів та виписок із реєстрів, довідок, копій, дублікатів документів та ін. передбачені законом дії.

Дж.: Закон України «Про адміністративні послуги» від 06.09.2012 № 5203-VI // Відомості Верховної Ради. 2013. № 32.

Лит.: Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративні послуги» / За заг. ред. В. П. Тимощука. Київ, 2013.

В. П. Тимоощук

Адміністративна процедура — офіційно встановлений порядок розгляду та вирішення органами публічної адміністрації справ фіз. та юрид. осіб, спрямований на прийняття адм. акта або укладання адм. договору. За характером ініціювання розрізняють заявну (починає особа) та втручальну (починає адм. орган) А. п. Обов'язковим учасником процедури є фіз. або юрид. особа. Крім очевидних адресатів адм. актів (зокрема, заявника чи скаржника), виокремлюють ще «зацікавлених осіб», тобто осіб, які вступають в адм. провадження за власною ініціативою або їх залучають за ініціативою адм. органу, оскільки рішення у справі може вплинути на їхні законні інтереси. У більшості розвинених країн питання заг. А. п. врегульоване окремим законом, де зафіксовано такі стандарти, як право особи бути вислуханою перед прийняттям негативного адм. акта, обов'язки адм. органу мотивувати свої рішення й зазначати порядок їх оскарження тощо. У законі також визначено інти адм. оскарження, перегляду (скасування) адм. актів тощо. За таких умов у спец. (тематичних) законах зберігають, за потреби, лише особливості окремих проваджень. Перші систематизовані закони про загальну А. п. ухвалили в Австрії (1925), Польщі та Чехословаччині (1928). Найкращими сучас. законами в Європі вважають такі закони у ФРН (1976), Нідерландах (1992) тощо.

Лит.: Зілдер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Перекл. з франц. В. Ховхуна. Київ, 1996; Тимоощук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії. Київ, 2010.

В. П. Тимоощук

Адміністративна реформа — вид державно-управлінської реформи, щодо змісту якої існує три основні тлумачення. Перше, вузьке, тлумачення зводить А. р. виключно до перетворень виконавчої влади, зокрема її орг. структури, функцій, форм і методів діяльності, кадрового забезпечення, а також взаємовідносин із місцевим самоврядуванням. Напр., за одним із визначень, А. р. є комплексом узгоджених заходів,

спрямованих на системну перебудову органів виконавчої влади, запровадження досконаліших форм і методів їх діяльності. Згідно з другим тлумаченням, А. р. розглядається дещо ширше, як комплекс реформаторських заходів, що охоплює зміни за такими напрямками: структура системи органів виконавчої влади та розподіл функцій у ній; форми і методи діяльності органів виконавчої влади; держ. служба; внутр. контроль у системі виконавчої влади; адм. юстиція як поєднання діяльності адм. судів та спец. органів виконавчої влади; адм. зак-во. Отже, з погляду другого тлумачення проблематика А. р. включає питання змін у орг-ції та діяльності не тільки системи органів виконавчої влади, але й певною мірою судової гілки влади. Третє тлумачення базується на розгляді системи органів виконавчої влади та системи органів місцевого самоврядування як єдиного цілого — системи публічної адміністрації. Згідно з цим, А. р. передбачає реформування публічної адміністрації, зокрема зміни системи виконавчої влади, перетворення системи місцевого самоврядування, модернізацію адм.-тер. устрою, удосконалення співвідношення централізації та децентралізації, реформування держ. служби та служби в органах місцевого самоврядування, розвиток системи зовн., передусім судового, контролю за органами виконавчої влади та місцевого самоврядування, перегляд взаємовідносин цих органів з громадянами, перетворення адм. зак-ва.

З розглянутих тлумачень найзагальнішим є розуміння А. р. як реформування публічної адміністрації. Воно включає в себе вуужі тлумачення А. р., а також найбільше відповідає світовій практиці, у якій такий комплекс перетворень позначають поняттями «public administration reform» або «administrative reform». На підставі положення про служіння д-ви сусп-ву, за будь-якого тлумачення А. р. за цільовим спрямуванням має бути підпорядкована завданням створення таких систем держ. управління і місцевого самоврядування, які сприяють підвищенню якості життя громадян країни, зокрема прогноують сусп. проблеми і запобігають їх виникненню, ефективно служать громадянам, забезпечують вироблення і реалізацію стратегії сусп. розвитку.

Аналіз досвіду адм. реформ, що здійснювалися упродовж 1970-х — на поч. 2000-х у країнах Зх., Центр. і Сх. Європи, Пн. й Пд. Америки, Азії, Австралії та Нової Зеландії дає підстави констатувати відмінності у цілях і діях проведення А. р. у різних країнах. Водночас виокремлюються типові напрями таких реформ: підвищення ступеня децентралізації управління д-вою; упровадження менеджерських підходів у держ. управління і місцеве самоврядування; розвиток співпраці органів держ. управління і місцевого самоврядування з неурядовими орг-ціями та громадянами у процесах управління; упровадження технологій електронного уряду. Однак стандартного набору моделей, технологій, практик тощо, які можна успішно перенести з одних країн в інші, не існує. Таке копіювання часто завдає шкоди країнам, що розвиваються. Вагомим є уникнення небезпечної спокуси скопіювати реформи. Необхідно дотримуватися принципу відповідності умовам, що полягає у розробці для кожної країни власного комплексу змістовних моделей А. р., що відповідають умовам цієї країни.

Лит.: Мескон М. Х. Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / Пер. с англ. Москва, 1994; Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні: Монографія. Київ, 2002; Бакуменко В. Д. та ін. Європейські орієнтири адміністративного реформування в Україні: Монографія / Ред. В. Д. Бакуменка, В. М. Князева. Київ, 2005; Кравченко С. О. Державно-управлінські реформи: теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження: Монографія. Київ, 2008; Бакуменко В. Д. та ін. Державне управління: основи теорії, історія і практика: Навчальний посібник / Ред. Надолішнього П. І., Бакуменка В. Д. Одеса, 2009; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні: Навчальний посібник. У 2 ч. Київ, 2010. Ч. 2: Науково-прикладні аспекти.

С. О. Кравченко

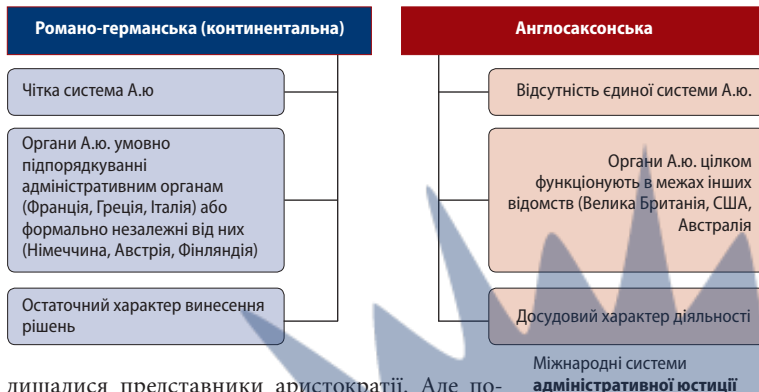
Адміністративна юрисдикція — компетенція судів щодо розгляду та вирішення публічно-правових спорів за правилами *адміністративного судочинства*. Предметом А. ю. зазвичай є спори з адм. органами, де приватна особа оскаржує їхні рішення, дії чи бездіяльність. У деяких країнах (напр., Франція) предмет А. ю. може бути ширшим і передбачати публічно-правові спори не лише з адм. органами, а також з держ. чи комунальними установами (лікарнями, школами, ун-тами тощо). В Україні до А. ю. закон зараховує вирішення таких публічно-правових спорів: спори приватної особи із адм. органом щодо оскарження його рішень, дій чи бездіяльності; спори між адм. органами щодо їхньої компетенції; спори з адм. договорів; спори за зверненням адм. органу до суду у випадках, встановлених законом; спори з правовідносин, пов'язаних із виборами чи референдумом; спори приватної особи з розпорядником публічної інформації (не обов'язково адм. органом) щодо доступу до публічної інформації; деякі категорії спорів щодо держ. закупівель. Водночас вирішення справ про адм. провини та накладання адм. стягнень не стосується А. ю. Інколи це поняття визначають ширше — як компетенцію уповноважених органів (не лише судів, але й адм. органів) вирішувати індивід. адм. спори. У рад. і пострад. л-рі термін А. ю. часто звужують до компетенції органів влади вирішувати справи про адм. провини.

Дж.: Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005.

Лит.: Основы административного судочинства та административного права. / Заг. ред. Р. О. Куйбіди, В. І. Шишкіна. Київ, 2006.

Р. О. Куйбіда

Адміністративна юстиція — судовий механізм захисту прав особи від порушень із боку адм. органів, зокрема, суди і особливі правила судочинства. У більшості європ. країн запроваджено спеціаліз. (адм.) суди, або ж існують спеціаліз. підрозділи з розгляду адм. спорів у межах звичайних судів. Найчастіше такі спори суди вирішують за правилами *адміністративного судочинства*, за якими суд активніше сприяє захисту прав особи, ніж у класичному змагальному цивільному процесі, де спір вирішують між приватними особами. А. ю. зародилася на поч. 19 ст. у Франції як механізм захисту нової адміністрації, що виникла внаслідок Великої бурж. революції, від можливих контрреволюційних заходів із боку звичайних судів, де суддями за-

лишалися представники аристократії. Але поступово її завдання еволюціонувало до захисту прав приватних осіб у публічно-правових спорах. У ній. д-вах А. ю. виникла в 19 ст. як результат самообмеження монаршої влади та розвитку конституційної монархії. Поступово А. ю. поширилася на теренах Європи та в низці афр. та азійських країн. Наприк. 20 — поч. 21 ст. А. ю. набула поширення у Сх. Європі. В Україні з 2005 А. ю. представлена адм. судами та адм. судочинством, яке врегульоване Кодексом адм. судочинства. 2016 А. ю. закріплена на рівні Конституції: з метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адм. суди.

Лит.: Адміністративна юстиція: європейський досвід та пропозиції для України / Авт.-упоряд. І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда, наук. ред. В. Шишкін. Київ, 2003; Вігге Ж. Адміністративна юстиція / Пер. з франц. А. Корнійчука. Київ, 2008; Муза О. В. Адміністративна юстиція в Україні: стан та перспективи розвитку. Київ, 2011.

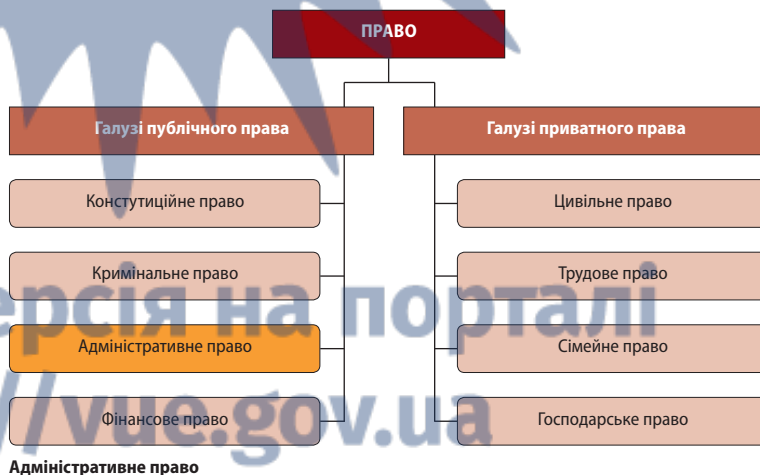
Р. О. Куйбіда

Адміністративне законодавство — галузь зак-ва України, акти якого регулюють сусп. відносини, що виникають у сфері функціонування публічної адміністрації (виконавчої влади й місцевого самоврядування) та адм. юстиції. Норми А. з. встановлюють і закріплюють: правила формування (створення, реорганізації, ліквідації) органів публічної адміністрації, повноваження цих органів та їхніх посадових осіб; зміст виконавчої та розпорядчої діяльності таких органів; права та обов'язки підприємств, установ і орг-цій, а також гр-н у сфері публічного (держ.) управління; надання адм. послуг; адм.-правові санкції до порушників відповідних правил; порядок адм. судочинства тощо. А. з. ґрунтується на таких принципах, як *верховенство права*, демократизм, *гласність*, *людиноцентризм*, науковість моделювання сусп. відносин, перевага міжнар. права над нац., прогнозування і планування тощо. Основу системи А. з. становлять: Кодекс України про адм. правопорушення (КУпАП); Кодекс адм. судочинства (КАС) України; закони України «Про звернення громадян» (1996), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), «Про місцеві державні адміністрації» (1999), «Про доступ до публічної інформації» (2011), «Про центральні органи виконавчої влади» (2011), «Про адміністративні послуги» (2012), «Про Кабінет Міністрів України» (2014), «Про Національну поліцію» (2015), «Про державну службу» (2015) та ін.; підзаконні акти (укази Президента України, постанови й розпорядження КМ України, нормативно-правові акти центр. органів виконавчої влади тощо).

Лит.: Адміністративне право України. Академічний курс: У 2 т. Київ, 2007–2009; Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / Заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ, 2009; Науково-практичний коментар Кодексу України про адміністративні правопорушення. Київ, 2013.

В. П. Нагребельний, В. А. Дерещ

Адміністративне право — одна з галузей публічного права, яка регулює сусп. відносини, що виникають у сфері орг-ції, а також діяльності органів публічної адміністрації, спрямованої на забезпечення та захист прав і свобод гр-н. Норми А. п. регулюють значне коло сусп. відносин, особливістю яких є те, що вони виникають у результаті владної діяльності органів публічної адміністрації, які діють від імені д-ви, і однією зі сторін цих відносин є орган виконавчої влади або виконавчий орган місцевого самоврядування чи ін. орган, наділений д-вою владними повноваженнями у відповідній сфері. Метою адм.-правового регулювання є встановлення і регламентація таких взаємовідносин, якими кожному гр-нину має бути гарантовано реальне забезпечення прав і свобод у разі їх порушення. Об'єктом А. п. є адм.-правові відносини, що формуються під час: 1) держ. регулювання екон., соц.-культ., адм.-політ. сферою, реалізації повноважень органів держ. виконавчої влади та виконавчих органів місцевого самоврядування, громад. орг-цій та ін. недерж. інституцій; 2) внутр. орг-ції та діяльності органів публічної адміністрації у зв'язку з проходженням держ. служби та служби в органах місцевого самоврядування; діяльності органів публічної адміністрації та їхніх посадових осіб щодо забезпечення реалізації та захисту в А. п. прав і свобод гр-н; 3) застосування заходів адм. примусу, зокрема, адм. відповідальності фіз. і юрид. осіб; 4) у зв'язку з реалізацією *юрисдикції* адм. судів щодо поновлення порушених прав гр-н та ін. суб'єктів А. п. Основними видами нормативно-правових актів як джерел А. п. за їхньою юрид. силою є за-

Адміністративне право

кони. Конституція України як осн. закон має вирішальне значення у встановленні основ правового регулювання адм. відносин, є засадничим джерелом А. п. Деякі конституційні норми передбачають видання окремих законів із метою конкретизації та укладання конституційних положень, на яких ґрунтуватиметься поточне адм.-правове регулювання сусп. відносин. А. п.

має декілька кодифікованих законів: Кодекс України про адм. правопорушення (КУпАП), Кодекс адм. судочинства України (КАСУ), Митний Кодекс України. Джерелами А. п. є постанови ВР України, Укази Президента України, акти КМ України, накази мін-в та ін. центр. органів виконавчої влади, розпорядження голів місцевих держ. адміністрацій, рішення органів місцевого самоврядування, накази керівників держ. підприємств, установ, орг-цій. А. п. як галузь права має свою систему, яка характеризує внутр. побудову галузі права, що складається з підгалузей, ін-тів та правових норм. Адм.-процесуальний складник А. п. — комплекс процесуальних норм А. п., які регулюють порядок діяльності органів публічної адміністрації, а також адм. судів щодо розгляду та вирішення індивідуальних справ адм. характеру. А. п. як галузь права, тобто система адм.-правових норм, що регулює відповідні сусп. відносини, відрізняють від А. п. як галузі науки — системи наук. поглядів, знань і теор. положень про А. п. і предмет його регулювання.

Лит.: Адміністративне право України. Академічний курс / За ред. В. Б. Авєр'янова. Київ, 2007. Т. 1: Загальна частина; Стеценко С. Г. Адміністративне право України: 2-е вид., перероб. і доп. Київ, 2009; Курс адміністративного права України. Київ, 2012.

О. Ф. Андрійко

Адміністративне правопорушення, проступок — протиправне, винне діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачена адм. відповідальність. Існує два підходи до визначення А. п.: вузький і широкий. Відповідно до першого підходу, А. п. вчиняється лише фіз. особами, а їх виключний перелік визначений Кодексом України про А. п. Фіз. особи несуть адм. відповідальність за умови досягнення ними на момент вчинення А. п. 16-річного віку. Спеціальним суб'єктом вчинення А. п. визнаються: неповнолітні особи віком від 16 до 18 років; посадові особи; власники (співвласники) транспортних засобів; військовослужбовці; особи, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів (поліцейські тощо). Юрид. особи не можуть вчиняти А. п. Відповідно до широкого підходу, А. п. можуть також вчинятися суб'єктами владних повноважень (органами держ. влади, органами місцевого самоврядування, їхніми посадовими та службовими особами, ін. суб'єктами при здійсненні ними владних управлінських функцій) у разі порушень ними норм права. Вказані суб'єкти вчиняють А. п. у вигляді незаконного ухвалення рішення, вчинення дії чи бездіяльності. В зак-ві відсутній вичерпний перелік А.п., які вчиняються суб'єктами владних повноважень. Адм. суд, вирішуючи відповідну адм. справу в порядку, передбаченому Кодексом адм. судочинства України, в кожному конкретному випадку встановлює факт вчинення чи невчинення суб'єктом владних повноважень А. п.

Дж.: Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1994.

Лит.: Колпаков В. К. Адміністративно-деліктний правовий феномен. Київ, 2004; Колюшко І., Банчук О. Поняття адміністративної відповідальності та адміністративного правопорушення в сучасному українському праві // Право України. 2008. № 4.

О. А. Банчук

Адміністративне регулювання — система адм.-орг. заходів, які забезпечують держ. регулювання екон. сфери сусп-ва. Адм. методи держ. регулювання ефективно застосовують у таких осн. сферах: безпосередній контроль д-ви над монополіями ринками; А. р. ринків товарів нееластичного попиту, які належать до монополії д-ви, із застосуванням планування цін, введенням твердих ставок акцизних податків; забезпечення екон. безпеки вир-ва; розробка стандартів, необхідних для здійснення всіх видів виробничої та екон. діяльності й контролю за їх виконанням; визначення й підтримка мінімальних припустимих параметрів і норм життєдіяльності людини; захист нац. інтересів у сфері міжнар. екон. відносин. Сфера застосування адм. регуляторів ринкових відносин значна. У країнах з розвинутою економікою вони успішно сприяють підвищенню ефективності екон. відносин. Однак вплив д-ви на економіку не може бути доволіним. Ринковий механізм диктує екон. діям д-ви свої вимоги. Застосування А. р. не повинне призводити до послаблення ринкових стимулів, бо сусп-во може зіштовхнутися з такими явищами, як дестабілізація кредитно-грошової системи й держ. фінансів, зростання безробіття та інфляції тощо.

В. П. Бех, Н. А. Липовська

Адміністративне судочинство — діяльність суду щодо розгляду й вирішення публічно-правових спорів, що віднесені до адміністративної юрисдикції. Передусім за правилами А. с. суди вирішують спори приватних осіб щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності адм. органів. В Україні правила А. с. містить Кодекс адм. судочинства (чинний з 2005). До того суди вирішували спори з адм. органами залежно від суб'єктного складу — за правилами цивільного або госп. судочинства. Завданням А. с. є захист прав приватних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку адм. органів. Правила А. с. озброюють суд спец. критеріями, за яки-

Принципи здійснення адміністративного судочинства

1) верховенство права;	2) законність;
3) рівність перед законом учасників адміністративного процесу;	4) незалежність і безсторонність суду;
5) змагальність сторін та офіційне з'ясування всіх обставин у справі;	6) гласність і відкритість судового процесу;
7) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішень адміністративного суду;	8) обов'язковість судових рішень.

ми він повинен надати оцінку оскарженим рішенням, діям чи бездіяльності — обґрунтованість, неупередженість, розсудливість, пропорційність, своєчасність та ін. Для А. с. характерний принцип офіційності, який уповноважує суд під час розгляду публічно-правового спору діяти активно, зокрема, витребувати докази з власної ініціативи, ініціювати забезпечення адміністративного позову, виходити за межі вимог позову, якщо це необхідно для повного захисту прав особи. Правила А. с. покладають на відповідача — адм. орган, який зобов'язаний довести відповідність праву свого рішення, дій чи бездіяльності (презумпція вини відповідача). Тобто А. с. є більш сприятливим для приватної особи-позивача в захисті її прав, ніж для адм. органу.

Дж.: Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005.

Лит.: Основи адміністративного судочинства та адміністративного права. Навч. посібник. Київ, 2006; Наука адміністрації й адміністративного права. Загальна частина (за викладами професора Юрія Панейка) / Укладачі: В. М. Бевзенко, І. Б. Коліушко, О. Р. Радішевська, І. С. Гриценко, П. Б. Стецюк. Київ, 2016.

Р. О. Куїбіда

Адміністративний акт — волевиявлення чи рішення індивідуальної дії адм. органу, спрямоване на набуття, зміну чи припинення прав та обов'язків фіз. або юрид. особи (осіб). Гол. ознаки А. а.: індивідуальність, тобто акти стосуються конкретної особи (осіб) та їх відносин чи справ; зовн. дія, тобто прямий вплив на приватних осіб; адміністративність, тобто його походження від адм. органів (на відміну від актів законодавчого органу чи судових органів). Поняття є функціональним, адже у визначених законом випадках окремі повноваження публічної адміністрації можуть отримувати установи, орг-ції, підприємства тощо. Прийняття А. а. — домінантна правова форма діяльності органів публічної адміністрації. Осн. відмінність А. а. від

хуна. Київ, 1996; Тимошук В. П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії. Київ, 2010.

В. П. Тимошук

Адміністративний договір — двосторонній правочин між адм. органом і приватною особою або між адм. органами, укладений із метою реалізації адм. органом публічних функцій. У Франції для позначення А. д. використовують термін «контракти адміністрації». Судова практика сформувала спец. правила для таких договорів, які були відступом від *цивільного права*. Адм. контракти застосовують, зокрема, у сфері транспорту, поштових послуг, постачання води та енергії, де юрид. особи публічного права діють як оператори відповідних мереж. У Німеччині еквівалентом до поняття А. д. є публічно-правовий договір — договір про встановлення, зміну чи припинення публічно-правових відносин. Зокрема, адм. орган може укласти такий договір замість видання одностороннього адм. акта з тією особою, на яку б спрямовував дію адм. акт. Публічно-правові договори широко застосовують у сфері буд. права, права доріг, права навколишнього середовища, комунального права, права публічної служби, освітнього права, права про реституцію і відшкодування, госп.-адм. права і права субвенцій. В укр. зак-ві термін А. д. визначено у *Кодексі адміністративного судочинства* — це дво- або багатостороння угода, зміст якої складають права та обов'язки сторін, що випливають із владних управлінських функцій адм. органу, який є однією зі сторін угоди. Додаткові ознаки А. д. (можуть виявлятися в усіх адм. договорах або частині з них): 1) адм. орган, укладаючи відповідний договір, діє для задоволення публічних інтересів (потреб), а не особистих потреб; 2) адм. орган при укладенні такого договору здебільшого зв'язаний вимогами, процедурами, обмеженнями тощо, визначеними зак-вом, як у частині вибору контрагента, так і встановлення суттєвих умов договору; 3) адм. орган укладає договір на реалізацію адм. правосуб'єктності, а не цивільної; 4) адм. орган зазвичай укладає договір на підставі рішення, ухваленого для реалізації владного повноваження; 5) договір може містити умови, які не властиві цивільним договорам і спрямовані на краще забезпечення публічного інтересу. У матеріальному зак-ві термін А. д. не вживають, однак у ньому передбачено значну кількість договорів, що укладають адм. органи під час своєї діяльності. Відсутність законодавчого переліку адм. договорів або чіткіших критеріїв, які були б закріплені у зак-ві, зумовлює труднощі в судовій практиці щодо ідентифікації договорів як адміністративних.

Дж.: Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005.

Лит.: Стефанюк В. С. Судовий адміністративний процес. Харків, 2003; Дельвольве П. Адміністративне право / Пер. з франц. В. Матенчука. Київ, 2008; Шмідт-Ассман Е. Загальне адміністративне право як ідея врегулювання: основні засади та завдання систематики адміністративного права / Відп. ред. О. Сироїд. Київ, 2009.

Р. О. Куїбіда

Адміністративний контроль — діяльність адм. органів щодо запобігання, виявлення та припинення дій, що суперечать установленим д-вою нормам і правилам. Метою А. к. є забез-

нормативного акту полягає в тому, що А. а. завжди має конкретних *адресатів*, або адресатів, яких можна визначити за певними ознаками, він стосується врегулювання конкретного випадку. Відмінність А. а. від адм. договорів у тому, що А. а. — це одностороннє волевиявлення, а адм. договір — це угода двох або більше сторін. За формою А. а. можуть бути: письмовими; усними; вчиненими у формі дій. За характером дії щодо особи їх поділяють на обтяжувальні (несприятливі) та сприятливі (позитивні). Термін «А. а.» поширений у багатьох країнах ЄС, його написання в більшості мов майже однакове, напр., administrative act — англ., acte administratif — франц., atto amministrativo — італ., Verwaltungsakt — нім. тощо. У частині країн Європи А. а. є тільки індивідуальні рішення та заходи.

Лит.: Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. Порівняльний аналіз / Перекл. з франц. В. Хов-

Класифікація адміністративних актів	
За юридичними ознаками	Нормативні (акти правостановлення); індивідуальні (ненормативні, акти правозастосування).
За рівнем самостійності	Основні, які мають самостійну юридичну силу; похідні (вторинні, залежні).
За часом дії	Обмежені в часі; з необмеженим строком дії.
За компетенцією органів	Акти загального управління (акти Президента України, Кабінету Міністрів України, місцевих державних адміністрацій); акти галузевого управління (акти міністерств, комітетів, відомств, служб місцевих державних адміністрацій); акти функціонального управління (акти податкової адміністрації).
За ієрархією органів, що видають А. а.	Укази й розпорядження Президента України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів; постанови, накази, розпорядження, правила, інструкції, положення органів виконавчої влади.
За формами вираження	Письмові; усні (накази, розпорядження, команди, вказівки тощо); конклюдентні, знакові (дорожні знаки, сигнали світлофора, позначки на транспортних засобах тощо).

печення ефективного функціонування органів держ. управління та органів місцевого самоврядування. Повноваження органів щодо здійснення А. к. регулюють Конституція України, Кодекс України про адм. правопорушення, закони та ін. нормативно-правові акти. А. к. може бути осн. видом діяльності або ж мати допоміжне значення. Суб'єктами А. к. є органи держ. влади та органи місцевого самоврядування, відомчі органи, структурні підрозділи зазначених органів, громад. орг-ції, колективні та колегіальні органи управління тощо. Об'єктами А. к. є цілі, стратегії, процеси, функції та завдання, параметри діяльності, управлінські рішення, орг. формування, їх структурні підрозділи та окремі виконавці. Взаємопов'язана сукупність суб'єкта-контролера, контрольних дій та контрольованого об'єкта є орг. системою А. к. Зважаючи на орг. взаємозв'язок суб'єкта-контролера й контрольованого об'єкта, розрізняють такі види А. к.: внутр. (внутрішньовідомчий) та зовн. (надвідомчий). Внутр. контроль здійснюють за діяльністю органів, які перебувають в адм. підпорядкуванні, а зовн. контроль — органами, наділеними контрольними повноваженнями щодо орг. не підпорядкованих об'єктів. За етапами проведення А. к. щодо його часової реалізації розрізняють попередній, або превентивний (попередження та профілактика можливих порушень), поточний, або оперативний (обговорення проблем, що виникають; виявлення відхилень від планів) та підсумковий контроль (порівняння одержаних результатів із запланованими, перевірка виконання рішень). Система контролю над держ. апаратом і органами місцевого самоврядування охоплює президентський контроль; держ. контроль, інституціонізований за гілками держ. влади та громад. контроль. Контроль, інституціонізований за гілками держ. влади, представлений парламентським, судовим (зокрема конституційним) контролем та контролем органів виконавчої влади. Парламентський контроль забезпечує ВР України, Уповноважений ВР України, Рахункова палата. Конституційний контроль здійснює Конституційний Суд України, а судовий — система судів заг. та спец. юрисдикції. Громад. контроль реалізують об'єднання гр-н та самі гр-ни за діяльністю органів держ. управління та органів місцевого самоврядування.

Дж.: Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984.

Лит.: Іжа М. М., Пахомова Т. І., Різнікова Я. О. Організаційно-правові засади державного управління: навч. посіб. Одеса, 2008; Столбовий В. М. Адміністративне право України: Посіб. Київ, 2010.

І. Г. Лазар

Адміністративний позов — форма ініціювання розгляду в адм. суді спору щодо захисту прав особи від порушень з боку адм. органу. Оформлюють як позовну заяву. За відсутності формальних перешкод А. п. є підставою для відкриття судом провадження в адм. справі. Підставою А. п. є обставини (юрид. факти) і норми права, які у своїй сукупності дають особі право звернутися до адм. суду з вимогами щодо адм. органу. Предмет А. п. становлять вимоги позивача (особи, яка звертається до адм. суду) до адм. органу (відповідача), напр., вимоги вчинити певні дії на користь позивача. Зміст А. п. —

це адресоване адм. суду прохання позивача задовольнити його вимогу до відповідача, напр., прохання до суду зобов'язати відповідача до вчинення певної дії. В Україні А. п. запроваджено 2005 у *Кодексі адміністративного судочинства* замість скарги, яку застосовували раніше як форму звернення до суду з метою оскарження рішень, дій чи бездіяльності адм. органу.

Дж.: Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005.

Р. О. Куйбіда

Адміністративний примус — вид держ. примусу, що застосовують відповідні держ. органи (посадові особи) до фіз. та юрид. осіб з метою запобігання, припинення правопорушень та притягання винних до відповідальності. А. п. є допоміжним методом здійснення держ. влади, який застосовують у тих випадках, коли для досягнення мети, що стоїть перед органом виконавчої влади або її посадовою особою, переконання виявляється недостатньо. А. п. покликаний забезпечувати виконання правил поведінки, що містять адм.-правові норми. Для А. п. характерний позасудовий характер. Заходи примусу застосовують лише ті органи держ. управління, які наділені спец. повноваженнями щодо здійснення адм. влади і не пов'язані службовою підпорядкованістю з об'єктами примусу; їх реалізують як щодо фіз., так і щодо юрид. осіб, незалежно від волі й бажання об'єкта А. п. Усі заходи А. п. відповідно до їх цільового призначення поділяють на три групи: адм.-запобіжні заходи; заходи адм. припинення; заходи адм. відповідальності.

С. Д. Дубенко

Адміністративний процес — це правовідносини, що складаються під час розгляду й вирішення судом публічно-правових спорів, зарахованих до адміністративної юрисдикції. Передусім це відносини між судом і особами, які беруть участь у справі (сторони, треті особи, представники), чи ін. учасниками А. п. (свідок, експерт, перекладач тощо). Ці відносини врегульовують правила адміністративного судочинства; вони мають стадійний характер. Публічно-правовий спір, переданий до суду, в Україні розглядають і вирішують у суді першої інстанції, що передбачає: відкриття провадження в адм. справі, підготовче провадження, судовий розгляд і ухвалення судового рішення. У разі оскарження судового рішення — справа може також пройти стадії апеляційного і касаційного провадження в судах вищих інстанцій. У низці європ. країн (напр., Австрія, Польща) розгляд такого спору є лише двоінстанційним. Інколи під поняттям А. п. розуміють також виконання судових рішень в адм. справах. На відміну від цивільного процесу, суд у межах А. п. є більш активним — може збирати докази з власної ініціативи і навіть виходити за межі позовних вимог, якщо це необхідно для повнішого захисту прав особи, порушених адм. органом.

Дж.: Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005.

Лит.: Бандурка О. М., Тищенко М. М. Адміністративний процес. Київ, 2002; Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України / Автор-упорядник В. П. Тимошук. Київ, 2003;

Адміністративний примус.
Поліція перевіряє документи

Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України. Київ, 2007.

Р. О. Куйбіда

Адміністративний суд, суд адміністративної юрисдикції — спец. суд, уповноважений розглядати і вирішувати адм.-правові спори. Є одним з органів, що здійснює функції адм. юстиції.

Адміністративний суд
м. Києва

У низці країн А. с. (трибунали) — самостійні, незалежні від органів держ. управління та заг. судів (Австрія, Бельгія, Італія, Німеччина, Франція). В Україні повноваження А. с. визначаються Кодексом адм. судочинства, що був ухвалений в 2005. До цього адм. спори розглядалися районними (міськими, міськрайонними) судами.

Адміністративний центр — населений пункт, який має законодавчо встановлені функції центру адм. управління щодо інших населених пунктів, розміщених на тер. відповідної адм.-тер. одиниці (країни, АР, області, штату, району, департаменту тощо).

Адміністративні трибунали міжнародних організацій — судові органи, які створюються

Адміністративні трибунали міжнародних організацій. Міжнародний трибунал ООН з морського права. Вирішення суперечки щодо делімітації морського кордону між Ганою та Кот-д'Івуаром в Атлантичному океані

міжнар., міждерж. орг-ціями для розгляду справ членів міжнар. цивільної служби з приводу порушення їхніх прав. 1946 рішенням Міжнар. орг-ції праці (МОП) було засновано Адм. трибунал МОП, юрисдикцію якого визнають для себе обов'язковою усі міжнар. орг-ції системи Організації Об'єднаних Націй (ООН), Генеральна Асамблея ООН (ГА ООН), а також Міжнар. орг-ція цивільної авіації (ІКАО), Міжнар. мор. орг-ція (ІМО). Для ООН ГА ООН 1949 створила окремий А. т. Його юрисдикцію визнають і ІКАО та ІМО. Органи адм. юстиції міжнар. орг-цій працюють і на регіональному рівні, напр., у Європейському Союзі, Європейському космічному агентстві тощо.

А. т. діють на основі внутр. права міжнар. орг-цій, яке регламентує правовий статус міжнар. цивільних службовців. Розглядаються скарги про невиконання умов угод, укладених орг-цією із службовцями, спори щодо призначення на посади та ін. Рішення А. т. обов'язкові для виконання і оскарженню не підлягають. Проте якщо ГА ООН або відповідний орган спеціаліз. установи її системи заперечують рішення А. т., то справа передається до Міжнар. суду ООН. Справи, які розглядаються А. т., стосуються виключно правовідносин у межах міжнар. орг-ції і не можуть вирішуватися ні нац. судами, ні заг. міжнар. (міждерж.) судовими органами. До А. т. ООН входить 7 членів, яких обирає ГА ООН на 3 роки. Кожна справа розглядається 3 членами А. т. Мотивоване рішення приймається більшістю голосів. А. т. МОП складається з 3 членів і 3 помічників, які обираються МОП на 3 роки. Рішення приймаються 3 членами трибуналу, з яких хоча б один є суддею. Рішення має бути обґрунтованим і прийнятим більшістю голосів.

В. І. Євнтнов

Адміністративно-командна система — економіко-управлінський термін, запроваджений Г. Поповим для означення способу організації сусп. відносин, характеристики суті радянської системи управління. Для означення цього явища також вживалися терміни «мілітаризована економіка» та «військовий соціалізм». Основні риси А.-к. с.: жорсткий централізм в госп. житті на основі держ. власності; залучення переважно позаекон. методів управління, панування партійно-держ. номенклатури, відсутність реальної екон. свободи й демократії. Упровадження А.-к. с. мало місце у країнах Східної Європи та Азії у 1-й пол. 20 ст. Порівняна відсталість цих регіонів у галузі нар. госп-ва й соц.-екон. сфері в цілому зумовили погіршення становища великих мас населення даних країн. Це спричинило швидке поширення соціалістичної ідеології рад. зразка, частиною якої була ідея планової економіки. Значного розвитку явище, що позначається терміном «А.-к. с.», набуло в СРСР для визначення способу екон. орг-ції сусп-ва, за якого всі питання вирішують держ. органи. Провідними рисами А.-к. с. на місцях були демонстративна повага до влади, прагнення підкорятися, формальна старанність, відсутність ініціативи, небажання йти на ризик. Особисті амбіції, вияв ініціативності й енергійності сприймалися як негативні риси. Популяризувалися «справедливий» розподіл благ, зрівнялівка, орієнтація не на резуль-

тат, а на думку оточення, культивувалася ілюзія єдності інтересів влади й народу. Провідними методами практичного функціонування А.-к. с. були: директивне планування вир-ва, розподіл виробленої продукції між споживачами через органи матеріально-тех. постачання чи торгівлі, формальний характер екон. важелів (ціни, зарплати, банківський процент), адм. заохочення й стягнення як суттєві засоби мотивації виробничого ентузіазму працівників.

В *Українській РСР* у рамках А.-к. с. неодноразово робилися спроби розв'язання екон. проблем, однак, як правило, у періоди екстенсивного розвитку економіки. Це спричинило поступову селекцію управлінців нового типу. Для забезпечення функціонування А.-к. с. керівництво республіки часто застосовувало не політ. чи екон., а власне командні методи вирішення кадрових і тактичних питань політ., адм. й госп. життя.

Лит.: Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). Київ, 1994; Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996; Панченко П. П., Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії. Київ, 1997; Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991 / Перекл. з англ. Київ, 2000; Кухта Б. Політична еліта (кратократичний аспект). Львів, 2011.

П. В. Киридон

Адміністративно-територіальна одиниця — частина адм. поділу країни, що передбачає здійснення тер. управління. Як категорія А.-т. о. широко досліджується та застосовується у конституційно-правовій площині, а також представлена у наук. доробках з держ. управління та місцевого самоврядування, соц.-екон. географії, регіональної економіки тощо.

Зак-во України не дає чіткого формулювання терміну А.-т. о., а лише здійснює її класифікацію за типами, які функціонують в Україні: область, район, місто, район у місті, селище, село (ст. 1 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»). А.-т. о. України поділяють за геогр. ознаками на населені пункти і регіони або ж розглядають як соц.-екон. тер. систему. На підставі цих напрямів пропонується доповнити визначення поняття А.-т. о. такими системними ознаками, як межі, назва, постійний центр, де здійснюються функції д-ви в особі як органів держ. влади, так і органів місцевого самоврядування в частині делегованих д-вою повноважень. Відповідно до рішення Конституційного Суду України, під А.-т. о. розуміють компактну частину єдиної тер. України, що є просторовою основою для орг-ції і діяльності органів держ. влади та органів місцевого самоврядування. Насамперед йдеться про частину тер. д-ви, на основі якої реалізуються функції д-ви та здійснюється місцеве самоврядування.

Водночас А.-т. о. можна розглядати з погляду системного та інституційного підходів. Зокрема, А. Транін розкриває зміст А.-т. о. як низки субсистем, що формують і наповнюють єдиний орг-м тер. суперсистеми (д-ви). У цьому контексті А.-т. о. визначається як своєрідна частина соц.-екон. структури д-ви. А.-т. о. за своєю природою є тер. системою, створюється штучно для забезпечення ефективності тер. управління та є віддзеркаленням тер. структури д-ви як суперсистеми, а їх взаємне узгодження та відповід-

ність слугують важливим ресурсом підвищення ефективності управління тер. Дефініювання А.-т. о. крізь призму системності також можна доповнити наук. підходом щодо побудови відповідних взаємин і системи органів публічної влади на певній адм. тер., яка була б здатна надавати в межах соц. стандартів повноцінні послуги населенню. Інституційний підхід щодо розуміння А.-т. о. характеризує її як комплекс взаємозалежних інституцій та інших структурних елементів, кожний з яких робить певний внесок у заг. соц. стабільність.

Відповідно до сучас. бачення А. т. о. можна представити як частину тер. д-ви, яка внаслідок трансформаційних змін виступає формою соц.-тер. орг-ції іст. сформованих екон., соц.-культ. спільнот, передбачає раціоналізацію екон. ресурсів і створена для орг-ції діяльності органів публічної влади та ефективного тер. управління.

Дж.: Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97 / Відомості Верховної Ради України. 1997. № 24; Рішення Конституційного Суду України від 16.01.2003 № 1-рп.

Лит.: Транін А. А. Адміністративно-територіальна організація капіталістического государства. Москва, 1984; Саханенко С. Адміністративно-територіальний та муніципально-територіальний устрій: проблеми співвідношення та реформування // Управління сучасним містом. 2001. № 4–6; Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі варіанти їх вирішення / За ред. В. Г. Яцуби. Київ, 2003; Пухтинський М. Концептуальні та прикладні аспекти здійснення адміністративної реформи в Україні // Адміністративна реформа в Україні: шлях до Європейської інтеграції: 36. наук. пр. Київ, 2003; Третьяк А. М., Другак В. М., Третьяк Р. А. Формування меж адміністративно-територіальних утворень: навчально-методичний посібник. Київ, 2004; Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети. Київ, 2006.; Лазор О. Д., Лазор О. Я., Чемерис А. О. Територіальна організація влади в Україні. Київ, 2007.

А. П. Лелеченко

Адміністративно-територіальний устрій — тер. організація д-ви з поділом її на складові частини — адм.-тер. одиниці: області, губернії, штати, провінції, департаменти, округи, воєводства, повіті тощо. Відповідно до А.-т. у. створюється і функціонує система місц. органів влади та управління, що зумовлено необхідністю представництва органів держ. влади на місцях, в умовах їх віддаленості від політ. центру. А.-т. у. формується на заг.-держ. рівні з урахуванням природних, екон., соц., іст. та нац. особливостей розвитку конкретних тер., специфіки розселення. А.-т. у. характеризує: 1) тер. орг-цію д-ви, її поділ на окремі адм. одиниці; 2) особливості здійснення управління адм. одиницями, їх конституційний статус у межах д-ви і розподіл повноважень між центральними та місцевими органами влади. А.-т. у. можуть бути дворівневим (Болгарія, Данія, США), трирівневим (Велика Британія, Індія, Італія, Канада, Франція), чотирирівневим (Німеччина, Камерун, Колумбія, Сенегал). В малих д-вах (Бахрейн, Ватикан, Монако, Мальта, Науру, Сан-Марино, Тувалу) А.-т. у. відсутній, оскільки мала тер. цих д-в робить можливим управління з єдиного адм. центру.

Адміністративно-територіальний устрій України — це обумовлена географ., іст., екон., етн., соц., культ. та іншими чинниками внутр. тер. організація д-ви з поділом її на складові — адм.-тер. одиниці, відповідно до яких будуються система держ. органів і система місцевого самоврядування. Відображав як нац. традиції українців, так і політ. інтереси й систему управління д-в, до яких у різні часи входили укр. землі. Осн. одиницями адм.-тер. поділу були волості, воеводства, повіти, полки, сотні, курені, комітати (жупи), дистрикти, губернії, провінції, намісництва, округи, райони, області.

Початки адм.-тер. орг-ції на укр. теренах можна вбачати у поділї тер. Київської Русі на землі-князівства (Волинська земля, Галицька земля, Київська земля, Переяславське князівство, Турово-Пінське князівство, Чернігівське князівство), які, своєю чергою, поділялися на волості — не-

великі, чітко не усталені адм.-тер. одиниці, що передавалися князем під управління волостеля (старости). Волості були і в утвореному 1199 *Галицько-Волинському князівстві*.

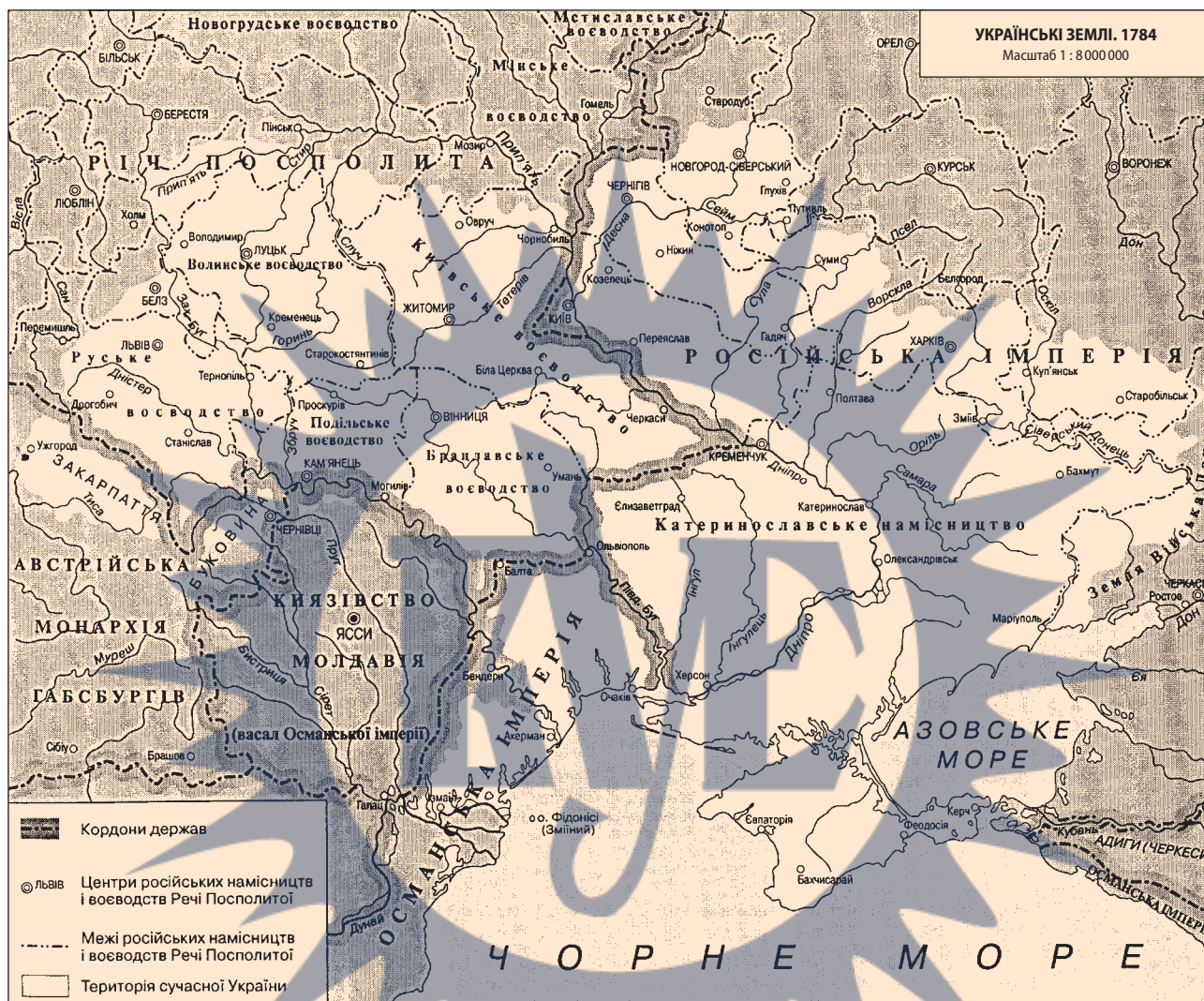
У складі Литви та Польщі адм.-тер. поділ укр. земель набув більш усталеного вигляду. У конфедеративній *Речі Посполитій* налічувалося 9 укр. воеводств — Белзьке воеводство, Брацлавське воеводство, Волинське воеводство, Київське воеводство, Підляське воеводство, Подільське воеводство, Руське воеводство, Чернігівське воеводство (утворене 1635) — у складі Польщі і Берестейське воеводство — у складі Литви. Воеводства поділялися на повіти; як правило, кожен із повітів утворював окремий судовий округ.

Під час національної революції 1648–1676 старий адм.-тер. поділ було зруйновано; осн. адм.-тер. одиницями стали полки, що поділялися на сотні, а сотні — на курені. На початок 1650 було сформовано 16 полків. Окрему військ.-адм. одиницю становило Запорозжя (тер. Вольностей Війська Запорозького низового), де управління здійснювала Січова рада на чолі з кошовим отаманом. Тер. Запорозжя традиційно поділялася на 38 куренів; на прилегліх до Січі тер. у 18 ст. було утворено 8 паланок.

Генеральна карта України
Г. Боплана. Версія 1660

Після того, як за «Вічним миром 1686» Правобережна Україна відійшла до Польщі, полковий устрій тут було невдовзі скасовано і відновлено поділ на воєводства. Лівобережна Україна (Гетьманщина), що лишилася у складі Рос. д-ви, зберігала полковий устрій (10 полків) до 1708, коли Петро I поділив країну на 8 губерній, з яких 2 — Азовська губ. і Київська губ. — були сформовані на укр. землях. Київська губ. поділялася на 4, а Азовська — на 7 провінцій. До 1764 паралельно із загальнорос. адміністрацією у Київ. губ. зберігалося гетьманське правління, у віданні якого перебували цивільні справи.

На новоосвоєваних переселенцями з Правобережної та Лівобережної України землях Слобожанщини (див. *Слобідська Україна*) полковий устрій (5 полків) існував із сер. 17 ст. до 1765, коли тут було утворено Слобідсько-Українську губ.

Остаточному включенню України у рос. політ. систему сприяло запровадження в Україні у 1780–1790-х паралельно з губернською системою намісництв. На Слобожанщині було утворено Харківське намісництво, на тер. Гетьманщини — Київське намісництво, Новгород-Сіверське намісництво і Чернігівське намісництво; на Пд.

України — Катеринославське намісництво і згодом Вознесенське намісництво; на Правобережжі, приєднаному до Рос. імперії після 2-го поділу Польщі 1793 (див. *Поділи Польщі 1772, 1793, 1795*), — Ізяславське намісництво (пізніше Волинське), Брацлавське намісництво і Подільське намісництво. Намісник мав права генерал-губернатора. 1797 намісництва скасовано і відновлено губернський поділ.

Губернський поділ на укр. землях був досить стабільним. Утворена 1796 на землях Гетьманщини Малоросійська губ. 1802 поділена на Чернігівську губ. і Полтавську губ., які до 1835 становили Малорос. генерал-губернаторство (див. *Генерал-губернаторства в Україні*); тоді ж Новоросійська губ. була поділена на Миколаївську (невдовзі перейменовану на Херсонську губ.), Катеринославську губ. і Таврійську губ. (з Кримом). Слобідсько-Українську губ. перейменовано на Харківську губ. На початку 20 ст. укр. землі входили до складу 9 губерній (неофіційно вони вважалися «малоросійськими») — Волинської губ., Катеринославської губ., Київської губ., Подільської губ., Таврійської губ., Харківської губ., Херсонської губ., Чернігівської губ., а також, частково, до Бессарабської, Воронезької, Кур-

У складі *Австро-Угорщини* укр. землі також не становили окремої адм. одиниці. Новоприєднані після поділів Польщі тер. з переважно укр. населенням, а з 1787 і Буковина увійшли до складу коронного краю — Королівства Галиції і Лодомерії. 1861 Буковина стала окремим коронним краєм. До 1867 коронні краї ділилися на округи і дистрикти, пізніше — на повіти і громади. Укр. землі у складі Угорщини (Підкарпатська Русь) поділялися на 7 комітатів (жуп), що ділилися на повіти.

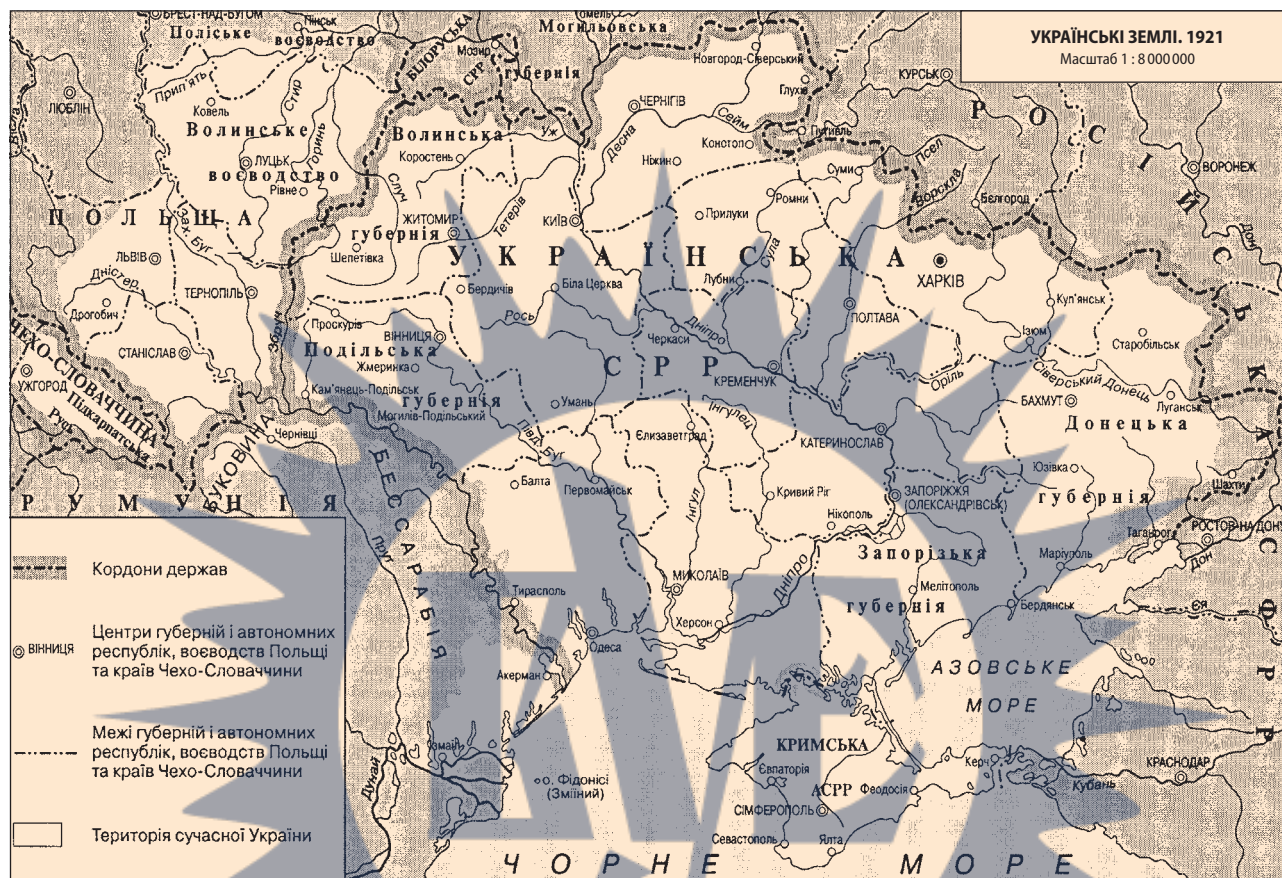
1922 почалася адм.-тер. реформа, метою якої оголошувалося спрощення адм. апарату та наближення його до мас. Відбувався перехід на нову, триступеневу систему управління (центр — округа — район). 1923 було створено 53 округи та 706 р-нів замість 1989 волостей, а 1925 скасовано губернський поділ. Децю змінилися також міжresp. кордони. Найбільшою серед цих змін була передача 1924 Шахтинської та частини Таганрозької округи до складу РСФРР. Таким чином, 1925 тер. УСРР складалася з Молдав. АСРР (створена 1924) і 41 округу, які поділялися на 680 р-нів.

1930 відбувся перехід на двоступеневу систему управління (центр — район). При цьому були ліквідовані округи та укрупнювалися р-ни. Внаслідок цих змін тер. України була поділена на 503 адм. одиниці: Молдавської АСРР, 484 р-ни та 18 міст респ. підпорядкування. Серед названих адм. одиниць була певна кількість нац. р-нів (див. *Національні райони УСРР*): російські, німецькі, болгарські, грецькі, єврейські та польський.

Однак управляти такою кількістю р-нів напряму з центру виявилось занадто важко. Тому 1932 рад. влада повернулася до триступеневої систе-

ми управління (центр — область — район). 27.02.1932 було утворено 5 областей — Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську; 03.04.1932 — Донецьку, 07.11.1932 — Чернігівську. До жовтня 1937 кількості областей не змінювалася, проте у Донецькій обл. 1933 було створено Старобільський округ, а на тер. прикордонних р-нів Київської та Вінницької обл. 1935–1936 утворено 6 округів. Вони існували до реорганізації названих областей. У наступні роки тривало утворення та перебудова областей, створювалися райони, уточнювалися межі цих адм.-тер. одиниць. 22.09.1937 було утворено Житомирську, Миколаївську, Полтавську, Кам'янець-Подільську (від 1954 — Хмельницьку) обл.; Донецьку обл. 03.06.1938 поділено на Сталінську та Ворошиловградську; 10.01.1939 утворено Запорізьку, Кіровоградську та Сумську обл. Таким чином, на серпень 1939 існувало 15 областей.

На зах.-укр. землях, що між двома світовими війнами перебували за межами УСРР–УРСР, принципи адм.-тер. районування відповідали традиціям країн, до яких вони входили. У Польщі «східні креси» ділилися на воеводства, повіти й збірні громади (волості); землі Буковини, що перебували під владою Румунії, і Закарпаття, яке було під владою Чехословаччини, — на повіти й громади.

Після приєднання Зх. України до УРСР наприкінці 1939 створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Ровенську (з 1991 — Рівненська), Станіславську (з 1962 — Івано-Франківська), Тернопільську (з 1944 — Тернопільська) обл.

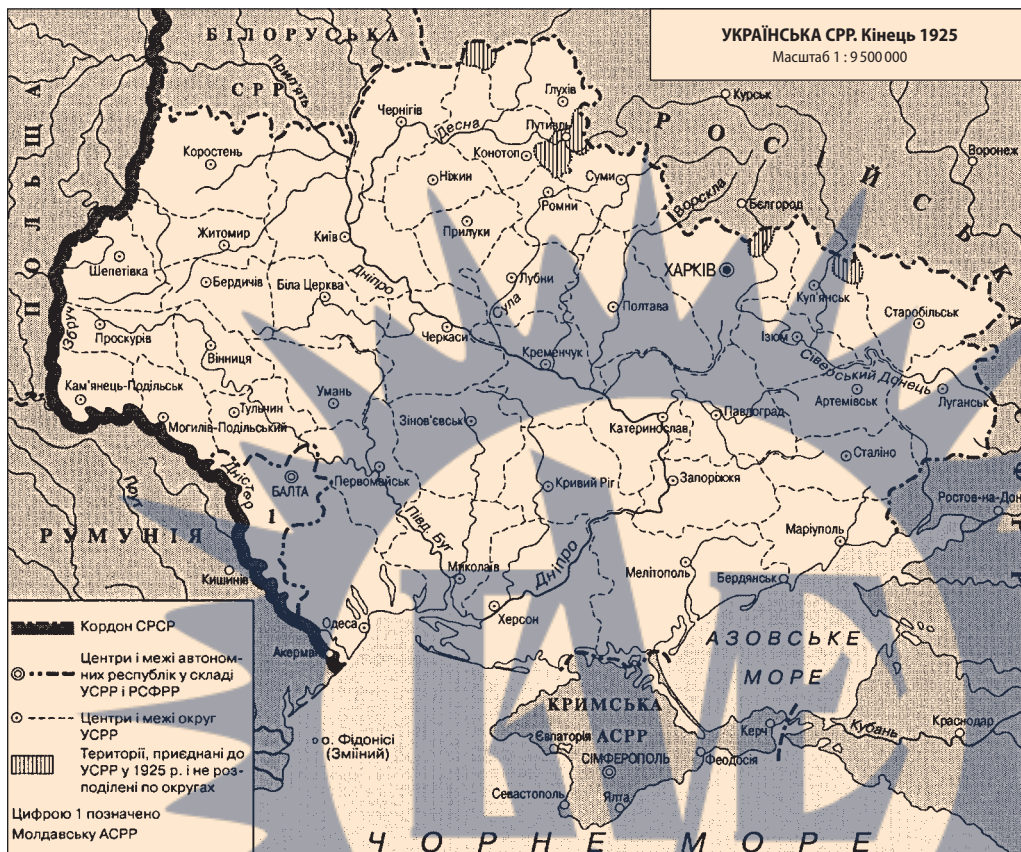
Внаслідок приєднання Пн. Буковини та Бессарабії до СРСР 07.07.1940 утворено Акерманську (від 07.12.1940 — Ізмаїльська) та Чернівецьку обл. Тоді ж Молдавська АРСР разом з шістьма повітами Бессарабії, але без районів з переважно укр. нас., трансформувалася в союзну республіку — Молдавську РСР. Таким чином, за станом на 01.01.1941 тер. України складалася з 23 областей, 746 сільських та 69 міських районів, 255 міст, 459 смт, 16 289 сілрад.

Після звільнення тер. України від нім. військ відбулися зміни в адм.-тер. поділі УРСР. 30.04.1944 з частини Миколаївської обл. утворено Херсонську, 22.11.1946 — Закарпатська обл. з центром у м. Ужгород. 07.01.1954 утворено Черкаську обл., цього ж року зі складу РРФСР до УРСР передано Кримську обл., приєднано Ізмаїльську до Одеської, а 1959 — Дрогобицьку до Львівської. Надалі поділ по областях залишався сталим. Лише 1991 Кримська обл. стала Кримською Автономною Радянською Соціалістичною Республікою, а 1992 — Автономною Республікою Крим.

Значних змін зазнав районний адм.-тер. поділ наприкінці 1962. З 604 районів, що існували на початок 1962, було утворено 251. Однак ця реорганізація не витримала перевірки життям, і згодом кількість сільських районів було збільшено, однак усіх повністю не відновлено — за станом на 01.01.1968 в Україні налічувалося 25 областей, 475 районів, 382 міста, у т. ч. 2 міста респ. підпорядкування, 827 смт та 32 043 села.

Нові засади адм.-тер. устрою України зафіксовано в Конституції України 1996. Україна — уні-

тарна д-ва, регіонами якої є 24 області, автономна республіка (АР Крим) і 2 міста зі спец. статусом: Київ і Севастополь. Згідно зі ст. 133 Конституції України систему А.-т. у. У. складають: АР Крим, області, райони, міста, райони у містах, селища і села.

Нижчим рівнем А.-т. у. У. є базовий, який складають міста, смт, селища, сільські ради, райони у містах. Міста завжди були й залишаються найважливішими елементами соц.-екон. просторової системи сусп.-ва, адже стан і тенденції їх розвитку є індикатором якості рівня життя в д-ві та її сталого розвитку. Район як адм.-тер. одиниця, що виник в Україні у рад. період, виконує самоврядну і виконавчу функцію політико-координаційного публічного центру, являє собою тер. з гранично допустимим екон. потенціалом і визначеною госп. спеціалізацією. Регіон (область) — вища адм.-тер. одиниця д-ви, для жителів якої характерна наявність спільних політ., екон., соц., культ. інтересів, з метою представлення та задоволення яких створюються органи публічної влади регіонального рівня.

Відповідно до змін до Конституції України щодо децентралізації влади — А.-т. у. У. ґрунтується на засадах єдності та цілісності держ. тер., децентралізації влади, повсюдності та спроможності місцевого самоврядування, сталого розвитку адм.-тер. одиниць з урахуванням іст., екон., екол., геогр. і демогр. особливостей, етн. і культ. традицій. Станом на 01.10.2015 в Україні були такі адм.-

тер. одиниці: АР Крим та 24 області, 490 районів, 460 міст (з них 185 — міста спец. статусу, республіканського, обласного значення), 111 районів у містах, 885 селищ міського типу, 10278 сільських рад, 27207 сіл.

05.02.2015 Верховною Радою України був прийнятий Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад». Згідно з цим законом (ст. 4) сусідні міські, селищні, сільські ради можуть об'єднатися в одну громаду, яка матиме один спільний орган місцевого самоврядування. Добровільне об'єднання тер. громад сіл, селищ, міст здійснюється з дотриманням таких умов: 1) у складі об'єднаної тер. громади не може існувати іншої тер. громади, яка має свій представницький орган місцевого самоврядування; 2) тер. об'єднаної тер. громади має бути нерозривною, межі об'єднаної тер. громади визначаються по зовн. межах юрисдикції рад тер. громад, що об'єдналися; 3) об'єднана тер. громада має бути розташована в межах тер. АР Крим чи однієї області; 4) при прийнятті рішення щодо добровільного об'єднання тер. громад беруться до уваги іст., природні, етн., культ. та ін. чинники, що впливають на соц.-екон. розвиток об'єднаної тер. громади; 5) якість та доступність публічних послуг, що надаються в об'єднаній тер. громаді, не можуть бути нижчими, ніж до об'єднання.

Адм. центром об'єднаної тер. громади визначається населений пункт, який має розвинуту

інфраструктуру і, як правило, розташований найближче до географічного центру тер. об'єднаної тер. громади. Найменування об'єднаної тер. громади, як правило, є похідним від найменування населеного пункту (села, селища, міста), визначеного її адм. центром. Добровільне об'єднання тер. громад не призводить до зміни статусу населених пунктів як сільської чи міської місцевості.

Дж.: Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30; Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII // Відомості Верховної Ради. 2015. № 13.

Лит.: Дністрянський М. Кордони України. Львів, 1922; Буценко А. К вопросу о районировании Украины. Харків, 1925.

Я. В. Верменич, В. М. Вакуленко

Адміністрація (лат. administratio — керування, управління) — 1) Система держ. органів, унормованих нормативно-правовими документами, які виконують функції держ. управління. Розрізняють А. центральну (Президент України, Кабінет Міністрів України, інші центральні відомства) та місцеву (решта органів держ. управління). 2) Найпоширеніше визначення органу управління підприємств, установ і організацій. 3) Постійний, підготовлений склад працівників різних сфер органів держ. влади та місцевого самоврядування, працівників підприємств, установ, орг-цій, які забезпечують виконання покладених на них функцій. 4) Будівлі, де розміщені органи влади.

До функцій А. належать: виконавчо-розпорядчі, орг., екон., політ., соц., нормативно-правові та ін.

Лит.: Воронько О. А. Керівні кадри: державна політика та система управління. Київ, 2000; Атаманчук Г. В. Управление — фактор развития (размышления об управленческой деятельности). Москва, 2002; Пархоменко-Куцєвіл О. Формування системної моделі кадрового потенціалу державної служби як передумова ефективного функціонування органів влади // Актуальні проблеми державного управління: 36. наук. праць. 2004. Вип. 1 (15); Енциклопедичний словник з державного управління / Київ, 2010.

Адміністрація банку тимчасова — спец. орган, який утворює Національний банк України на певний період у зв'язку з реальною загрозою платоспроможності певної банківської установи. А. б. т. використовується для тимчасового управління банком з метою збереження капіталу та активів банку, докладної оцінки його фін. стану і вжиття відповідних заходів щодо приведення його діяльності у відповідність до вимог банківського зак-ва, відновлення його платоспроможності та ліквідності, стабілізації діяльності банку, усунення виявлених порушень, причин та умов, що призвели до погіршення фін. стану. Рішення про призначення А. б. т. приймає Правління Національного банку. А. б. т. призначається на термін до одного року, а в разі необхідності для системоутворюючих банків термін її дії може бути подовжений ще до одного року. До участі в А. б. т. допускаються лише особи, які мають сертифікат Національного банку на право здійснення А. б. т. та ліквідації банків, високі професійні та моральні якості, бездоганну ділову репутацію, повну вищу екон.

чи юрид. освіту, або освіту в сфері управління та відповідний досвід роботи. Діяльність А. б. т. припиняється у разі: закінчення строку дії повноважень А. б. т.; відкликанні банківської ліцензії і прийняття рішення про призначення ліквідатора; здійсненні реорганізації банку у відповідності до глави 5 закону «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»; відсторонення тимчасового адміністратора у відповідності до рішення Національного банку України.

Дж.: Про систему гарантування вкладів фізичних осіб: Закон України від 23.02.2012 № 4452-VI// Відомості Верховної Ради України. 2012. № 50.

К. О. Ільченко

Адміністрація військова — 1) Система військ.-адм. органів д-ви, держ. апарат військ. управління. 2) Військ. управління територією, яка зайнята (окупована) в ході воєнних дій. Призначена для забезпечення реалізації нормативно-правових актів (законів), правопорядку, безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, а також для запобігання гуманітарній катастрофі в районі відповідальності. 3) Галузь воєнних знань, що вивчає питання військ. буд-ва та правового врегулювання стосунків, пов'язаних з орг-цією, складом, комплектуванням, управлінням і мобілізацією збройних сил, а також питання проходження військ. служби та побуту військ. Виникнення А. в. пов'язано з появою постійних масових армій.

П. М. Грицай, В. П. Грищенко

Адміністрація Президента України — постійно діючий допоміжний орган, утворений Президентом України для здійснення його повноважень відповідно до п. 28 ч. 1 ст. 106 Конституції України. Осн. завданням А. П. У. є забезпечення здійснення Президентом України його конституційних повноважень на засадах відкритості, гласності та прозорості. Осн. завданнями А. П. У. є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше

**Адміністрація
Президента України**

забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень. Загальне керівництво А. П. У. здійснює Глава А. П. У. До складу А. П. У. входять також Перший Заступник Глави А. П. У., заступники, керівник апарату, радники Президента, прес-секретар Президента, уповноважені Президента України. Структурно А. П. У. включає до себе офіс Глави А. П. У., головні департаменти, Приймальню Президента України, а також департаменти та відділи, які є самостійними структурними підрозділами А. П. У. Положення про А. П. У. її структуру, граничну чисельність працівників А. П. У. затверджує Президент України за поданням Глави А. П. У. До виконання окремих завдань А. П. У. можуть залучатися вчені й фахівці (зокрема на договірній основі), працівники центральних та місцевих органів виконавчої влади. А. П. У. має право порушувати перед керівниками різних рівнів питання про усунення виявлених недоліків та упущень, а про факти порушення Конституції та законів України, указів і розпоряджень Президента України інформувати правоохоронні органи. А. П. У. має право запитувати і одержувати інформацію від держ. органів та органів місцевого самоврядування, держ. підприємств, установ, орг-цій, посадових осіб. А. П. У. є юрид. особою, має печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням. Госп. забезпечення і обслуговування А. П. У. в усіх необхідних напрямках діяльності на тер. України та за її межами здійснює Державне управління справами.

А. П. У. була створена першим Президентом України Л. Кравчуком для здійснення своїх повноважень як Глави держави 13.12.1991 (указ № 6/1991). Загальне керівництво А. П. У. здійснював Секретар А. П. У., який призначався на посаду і звільнявся з неї Президентом України. Основними завданнями А. П. У. були організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Президента України. Першим (і єдиним) Секретарем А. П. У. був призначений М. Хоменко.

З січня 1992 А. П. У. офіційно займала будинок № 11 по вулиці Банковій у м. Києві. Будівлю у стилі «урочистого сталінського комуністично-радянського монументалістського ампіру з давньоримською стилізацією» споруджено напередодні Другої світової війни в 1936–1939 для штабу Київ. особливого військ. округу. Автором проекту був відомий арх. С. Григор'єв, а його помічником арх.-акад. Б. Жежерін, автор споруди палацу-санаторію «Конча-Заспа» та головного павільйону Нац. експоцентру України.

З липня 1994 другий Президент України Л. Кучма змінив назву посади керівника А. П. У. на «Глава А. П. У.». Першим Главою став Д. Табачник. Посаду Глави А. П. У. також обіймали: Є. Кушнарьов (20.12.1996–23.11.1998), М. Білоблочкий (25.11.1998–22.11.1999), В. Литвин (22.11.1999–12.06.2002), В. Медведчук (12.06.2002–21.01.2005). Третій Президент України, В. Ющенко, Указом від 24.11.2005 реорганізував А. П. У. у Секретаріат Президента України. Відповідно до Указу керівник Секретаріату отримав назву «Державний секретар». Першим Державним секретарем став О. Зінченко. З 07.09.2005 посаду Держсекретаря обійняв О. Рибачук. 22.09.2005 назва посади керівника Секретаріату була зміне-

на на «Голову Секретаріату Президента України». 14.10.2005 В. Ющенко ліквідував Секретаріат Президента і створив його заново, тепер вже на чолі з Главою, а не Головою. 15.09.2006 Главою Секретаріату став В. Балого. З 19.05.2009 по 24.02.2010 цю посаду обіймала В. Ульяновченко. Відповідно до Указу Президента України В. Януковича від 25.12.2010 № 265/2010 Секретаріат Президента України ліквідовано та утворено А. П. У. Главою А. П. У. було призначено С. Льовочкіна (25.02.2010–17.01.2014). Наступним очільником А. П. У. став С. Клюєв (24.01–25.02.2014). Після цього тимчасово обов'язки Глави А. П. У. виконував спочатку О. Рафальський (26.02–05.03.2014), а потім С. Пашинський (05.03–10.06.2014). Після позачергових виборів Президента України у 2014 наступним Главою А. П. У. став Б. Ложкін (10.06.2014–29.08.2016). З 29.08.2016 А. П. У. очолює І. Райнін.

В. О. Ковалевський

Адміністрування (від лат. *administrare* — управляти) — управлінська діяльність посадових осіб, що має чітко регламентовані функції; уміння практично організувати виконавчо-розпорядчу та виробничу діяльність; стиль управління, за якого діяльність фокусується на процедурах і контролі правильного виконання розпоряджень. У широкому значенні А. — це не тільки професійна діяльність чиновників, але і вся система адм. ін-тів з достатньо суворого ієрархії, за допомогою якої відповідальність за виконання держ. рішень «спускається» зверху вниз. У цьому випадку поняття А. відповідає поняттю адм. держ. управління, яке визначає особливу соц. функцію, спрямовану на упорядкування розвитку в інтересах всього сусп-ва, де держ. чиновник виступає соц. агентом влади. У вузькому значенні А. означає професійну діяльність держ. чиновників, спрямовану на виконання рішень керівництва.

До практичних функцій А. належать: *прогнозування* — встановлення потенціалу об'єкта, його розрахунок у часі й просторі; *планування*, *розрахунок реалізації шляхів і завдань розвитку об'єкта*; *регулювання* — приведення до єдиного знаменника у виконанні певних завдань об'єктів, що включені в процес їх виконання; *контроль* — слідкування за процесом діяльності; *комунікація* — налагодження зв'язків та обмін інформацією; *робота з кадрами* — планування, розвиток, навчання; *координація* — узгодження процесів.

Методи А. є організаційно-розпорядчими (адміністративними): регламентаційні (організаційно-стабілізуючі), розпорядчі, дисциплінарні. Серед організаційно-розпорядчих методів А. осн. роль відіграють регламентаційні. Вони спрямовані на встановлення, підтримку та поліпшення організаційних структур, розподіл і закріплення функцій (обов'язків), завдань, прав і відповідальності суб'єктів і об'єктів. Регламентування являє собою досить жорсткий тип організаційного впливу, що полягає в розробці та введенні в дію організаційних положень, обов'язкових для виконання протягом часу, визначеного цими положеннями. Методи, що належать до регламентаційних, характеризуються такими впливами, як упорядкування, розподіл, програмування та ін. Загальноорганізаційне регламентування включає закони, статuti і по-

ложення загальноорганізаційного характеру, які встановлюють організаційну структуру і порядок функціонування соц. системи в цілому. Розпорядчі методи А. включають поточну організаційну роботу, яка базується на вже сформованій за допомогою регламентування організації.

З позиції еволюції управління А. розглядається як нижчий рівень управління відносно менеджменту та лідерства (вищий рівень управління). При цьому до характеристики А. відносять як осн. параметри: визначальний чинник — матеріальні ресурси; ключове завдання щодо співробітників — управління кадрами; співробітники — підлегли; група — трудовий колектив; прийняття рішень — індивідуальне; інструменти впливу — адміністративний тиск; ключові дієслова — контролювати, розподіляти; відповідальність — адміністративна.

Використання терміна «А.» має також негатив. конотації — управляти чим-небудь бюрократично, формально, не розбираючись по суті справи; неоптимальне розв'язання питань, не розбираючись по суті справи, але дотримуючись формальних вимог; стиль управління, який орієнтовано тільки на методи примусу та застосування разом із ними методів покарання як стимулів поведінки членів трудових колективів; керівництво, основане на примусових методах управління, на основі якого — примусові методи управління, нав'язування волі вищих посадових осіб нижчим, накази на здійснення певних робіт без логічного обґрунтування, на підставі суб'єктивних рішень.

Лит.: Державне управління та державна служба: Словник-довідник / Уклад. О. Ю. Оболенський. Київ, 2005; Бакуменко В. Д. Адміністрування // Енциклопедичний словник з державного управління. Київ, 2010; Калашнікова С. А. Освітня парадигма професіоналізації управління на засадах лідерства: Монографія. Київ, 2010.

І. Г. Сурай

Адміністрування даних — управління інформаційними ресурсами підприємства. Осн. завдання А. д.: вибір відповідних інструментів розроблення баз даних; участь в розробці стратегії побудови інформаційної системи, сумісної з бізнес-стратегією підприємства; оцінка екон. доцільності й часу втілення інформаційної системи підприємства; визначення вимог підприємства до використовуваних даних, їх обсягу та форми подання; визначення правил доступу до даних і заходів безпеки, правових норм їх використання; концептуальне та логічне проектування бази даних; модернізація використовуваних інформаційних систем і технологій під час розвитку бізнес-процесів підприємства; взаємодія з кінцевими користувачами даних для визначення нових вимог і вирішення проблем, пов'язаних з доступом до даних; навчання користувачів.

Лит.: Олифер В. Г., Олифер Н. А. Компьютерные сети. Принципы, технологии, протоколы. 4-е изд. Санкт-Петербург, 2006; Бек К. Шаблоны реализации корпоративных приложений. Москва, 2008; Александров В. В., Вишняков Ю. С., Горская Л. М. и др. Информационное обеспечение интегрированных производственных комплексов. Москва, 2009; Дейт К. Дж. Введение в системы баз данных. Киев, 2012; Голицына О. Л. и др. Базы данных. Москва, 2013.

Адмірал [гол. admiraal, від араб. أمير البحر (amir al rahl), букв. — володар на морі, титул началь-

ника араб. транспорт. флоту] — військове звання (чин) вищого офіцерського складу у ВМФ більшості країн. В Європі почало вживатися у 12 ст. (за ін. даними — у 15 ст.). За регламентом вітрильного флоту А. командував кордебаталією (основними силами), віце-А. (заступник А.) — *авангардом*, контр-А. (найнижчий адміральський чин) — *ар'єргардом*. У 1-й чверті 18 ст. застосовувалися також звання арір-А. і шаутбенахт, які відповідали чину контр-А. У Росії 1699 було запроваджено 4 адміральських чини: генерал-А. — відповідав рангу генерал-фельдмаршала, А. — повному генералу, віце-А. — генерал-лейтенанту і контр-А. — генерал-майору. У рад. ВМФ відповідно до указів Президії Верховної Ради СРСР від 07.05.1940, 03.03.1955, 28.04.1962 та 18.02.1971 були встановлені звання: контр-А., віце-А., А., А. флоту, А. Флоту Радянського Союзу (відповідали армійським званням генерал-майора, генерал-лейтенанта і генерал-полковника, генерала армії та маршала Радянського Союзу). У ВМС Збройних Сил України існують звання контр-А., віце-А. та А.

Лит.: Статут внутрішньої служби Збройних Сил України. Київ, 2000.

С. М. Соколюк

Адмірал, сонцевик-адмірал (*Vanessa atalanta*) — денний метелик родини німфалід ряду Лускокрилі. Видова лат. назва «Аталанта» походить від імені міфічної дочки царя Аркадії, яка вміла бігати швидше за всіх людей на Землі. Укр. назва пов'язана з червоними стрічками на внутрішньому боці крил, які певним чином нагадують лампаси чи нагрудну перев'язь адмірала. Численний вид фауни України з широким ареалом (Європа, помірна Азія, Пн. Африка, Пн. та Центр. Америка). Розмах крил — 50–65 мм. Гусінь розвивається на будяку, хмелі та кропиві. Літ — з березня по жовтень. Особливістю є унікальна здатність до міграцій. Зимує в субтропіках на стадії імаго.

Лит.: Жизнь животных: В 6 т. Москва, 1969. Т. 3: Беспозвоночные.

С. В. Межжерін

Адмірал. (*Vanessa atalanta*)

Адміралтейські поселення — особливі поселення казенних селян, де поселенці мали поєднувати с.-г. працю з обслуговуванням підприємств мор. відомства (робота на корабельнях, у каменярнях тощо). Існували в Україні від кін. 18 ст. до 1861: с. Богоявленське (нині в межах м. Миколаїв), с. Покровське та с. Воскресенське (нині смт Вітовського р-ну Миколаївської обл.), с. Калинівка та с. Березнегусте (нині смт, Миколаївська обл.), і с. Висунське (нині с. Висунськ Березнегустського р-ну Миколаївської обл.) — два останніх були зараховані до А. п. 1820 замість с. Знамянка і с. Богданівка (нині у складі с. Інгудка Баштанського р-ну, Миколаївської обл.), переведених на становище військ. поселень. А. п. перебували у віданні Чорномор. виконавчої експедиції, від 1832 — Управління чорномор. А. п. 1860 налічували 17 050 осіб.

Лит.: Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. Москва, 1981; Чорний О. Адміралтейські поселення в Україні в останній чверті XVIII — першій половині XIX ст. // Український селянин. 2006. Вип. 10.

О. Л. Вільшанська

Адміттанс (від лат. *admittere* — пропускати, випускати) — повна комплексна провідність двополюсника для гармонічного коливання. Одиниця вимірювання в системі СІ — сіменс (См). Величина A є оберненою до величини *імпедансу* — повного комплексного опору двополюсника. A у формулах позначається символом Y і зв'язується з імпедансом Z наступними співвідношеннями. Якщо $Z = R \pm jX$, де R — активний опір двополюсника, а $\pm jX$ — його реактивний опір, тоді

$$Y = 1/Z = 1/(R \pm jX) = \frac{R}{R^2 + X^2} \mp j \frac{X}{R^2 + X^2} = G \pm jB,$$

де $G = \frac{R}{R^2 + X^2} = \frac{R}{Z^2}$ — активна провідність,

$jB = \mp \frac{jX}{R^2 + X^2} = \mp \frac{jX}{Z^2}$ — реактивна провідність двополюсника.

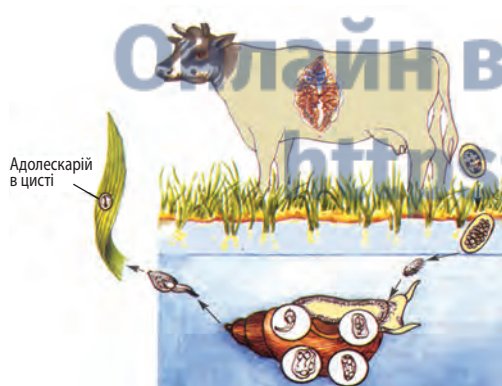
Лит.: Основи теорії кіл. Харків, 2008. Ч. 1.

Адо́ксові (Adoxaceae) — невелика родина квіткових рослин порядку черсакоцвітих. За класичною систематикою A . розглядали як монотипову род. з єдиним родом Адокса у складі. Згідно з мол.-ген. дослідженнями, проведеними групою APG, до род. A . включено 5 родів [серед них — відомі роди Бузина (*Sambucus*) і Калина (*Viburnum*)], які об'єднують прибіл. 200 видів рослин. A . — багаторічні трави, чагарники або невисокі дерева. Листки із зубчастим краєм, розташовані супротивно. Квітки дрібні п'яти-, зрідка чотирипелюсткові, зібрані в суцвіття зонтик або щиток. Цвітуть A . навесні. Запилення — за допомогою комах; можливе й самозапилення. Плід — кістянка. Деякі види бузини і калини використовують як декоративні й лікарські рослини.

Лит.: Бородин А. Е. Семейство адоксевые (Adoxaceae) // Жизнь растений: В 6 т. Цветковые растения. Москва, 1981. Т. 5. Ч. 2; An update of the Angiosperm Phylogeny Group classification for the orders and families of flowering plants: APG II // Botanical Journal of the Linnean Society. London. 2003. № 141.

Я. О. Межжеріна

Адо́леска́рій (від лат. *adolescere* — підростати, рости), адо́леска́рія — стадія розвитку, спляча личинкова стадія в життєвому циклі деяких сисунів. Процес утворення A . наз. цистогонія; A . розвиваються з личинок (церкарій) сисунів, які залишили тіло проміжного хазяїна (молюска), відкинули хвіст й інцистувалися. Циста A . прикріплюється до водної або прибережної рослин-

Адо́леска́рій у життєвому циклі печінкового сисунa

ності чи будь-яких занурених у воду предметів. Усередині цисти A . щільно стиснуті й веде нерухомий спосіб життя. З їжею чи водою A . потрапляє в орг-м остаточного хазяїна (копитні, іноді — людина), де перетворюється на статевозрілого гельмінта.

Лит.: Догель В. А. Зоология беспозвоночных. 7-е изд. Москва, 1981.

Адома́йтис. Ре́гімантас (лит. *Adomaitis, Regimantas*; 31.01.1937, м. Шяуляй, Литва) — актор театру й кіно, нар. арт. Литовської РСР (з 1979), нар. арт. СРСР (з 1985). Закінчив фіз.-мат. ф-т Вільнюс. держ. ун-ту (1959) й акторський ф-т Вільнюс. консерваторії (1962). Працював у Драм. театрі м. Капсукаса (тепер м. Маріямполе; 1962–1963), у Каунас. драм. театрі (1963–1967). З 1967 — актор Литов. держ. академ. театру драми (м. Вільнюс; тепер Литов. нац. драм. театр). Також грав окремі ролі в трупах ін. театрів у містах Вільнюсі, Ризі, Санкт-Петербурзі, Москві. Своїм учителем у театрі вважає реж. Г. Ванцявічюса, а в кіно, де знімався з 1963, — реж. В. Жалакявічюса. Входив до Ініціативної групи Литов. руху за перебудову («Саудіс»; 1988), був нар. депутатом СРСР (1989–1991).

Театр, та кіноролі A . достатньо різноманітні, позначені в одних випадках комічною, а в ін. — драм. інтонацією. Для A . характерні два акторські підходи у творчості: часом він ідентифікується зі своїм героєм, зливається з ним, а часом демонструє глядачеві результати акторського аналізу персонажа, відсторонюючись від нього, виправдовуючи або засуджуючи його вчинки. У драм. жанрі, як у театрі, так і в кіно, A . зазвичай віддає перевагу персонажам трагічного реєстру, нестереотипним героям. Таким є його герої: Донатас у фільмі про повоєнну драму Литви «Ніхто не хотів помирати» (1965; реж. В. Жалакявічюс), а також Едмонд («Король Лір»; 1971, реж. Г. Козінцев), Вайнорас («Втрачений притулок»; 1977, реж. А. Грікявічюс) та ін. Широка акторська палітра допомогла A . створити галерею найрізноманітніших персонажів, часом позірно взаємовиключних: спокійний, врівноважений Августінас із тривожних повоєнних років («Чоловіче літо»; 1970, реж. М. Гедріс), Франц, якого з'їдають презирство й муки сумніння (вистава «Відлюдники Альтони» за Ж.-П. Сартром; 1968), тотально компромісний Трапс («Аварія»; 1974, реж. В. Жалакявічюс), шалений анархіст Вольц («Вольц»; 1974, реж. Г. Райш), стриманий і вірний Раймерс («Наречена»; 1980, реж. Г. Райш; Національна премія НДР, 1981). Серед ролей, зіграних у Вільнюс. та Каунас. театрах: Джордж («Миші й люди» за Д. Стейнбеком; 1966), Мажвідас («Мажвідас» за Ю. Марцинкявічюсом; 1978), Едгар («Граємо Стрінберга», за Ф. Дюренматом; 1974), Борман («Юн Габріель Борман», за Г. Ібсеном; 1981), Калігула («Калігула», за А. Камю; 1983). Одразу після стрічки «Ніхто не хотів помирати», що стала кінематограф. подією й прославила A . та його колег акторів Д. Баніоніса, В. Артмане, Ю. Будрайтіса, Ю. Норейку, А. Масюліса, В. Томкуса, A . почали запрошувати до своїх фільмів режисери з різних студій СРСР. Зокрема, він зіграв низку ролей в укр. кінокартинах: директор школи («Смужка нескошених диких квітів»; 1978, реж. Ю. Ілленко), Енді Такер («Трест, який луснув»; 1982) та Червень («Зелений фургон»; 1983, обидва — реж. О. Павлов-

Адо́ксові. Адо́кса мускусна (*Adoxa moschatellina*)

Адома́йтис Ре́гімантас

ський), тренер Самойлов («І чудова мить перемоги»; 1985, реж. В. Винник), астронавт Вейланд («Важко бути богом»; 1989, реж. П. Фляйшман), Господар («Айтварас»; 1990, реж. О. Дем'яненко), доктор Гематос («Градус Чорного місяця»; 1992, реж. Н. Кіракозова), лейтенант Піт Бірнс («Спосіб убивства»; 1993, реж. О. Гойда), Черговий Кращого Світу («Будемо жити!»; 1995, реж. Д. Томашпольський).

Лауреат Держ. премії Литов. РСР (1979). Нагороджений Командорським хрестом ордена Великого князя Литовського Гедиміна (1997), Великим командорським хрестом ордена «За заслуги перед Литвою» (2012) та укр. орденом «За заслуги» (1998).

Лит.: Зоркая Н. Крупным планом: Регимантас Адомайтис // Советский экран. 1970. № 11; Рубанова. И. Цена прозрения // Советский экран. 1981. № 11; Шостак И. Регимантас Адомайтис. Москва, 1986.

В. М. Войтенко

Адоніс (Ἄδωνις) — 1) У давньогрецькій міфології — божество природи, втілення рослинності, яка щороку вмирає і воскресає. Найповніші варіанти міфу про А. містяться в *Аполлотора*, *Овідія* та *Антоніна Ліберала*. Культ А. з 2 тис. до н. е. був поширеним у Фінікій, Сирії та Єгипті, звідки на початку 1 тис. до н. е. поширився на грец. о-ви Кіпр та Лесбос, згодом — на материкову Грецію, де міфол. фабулу було доповнено численними

Адоніс. Паоло Веронезе.
Венера (Афродіта) та Адоніс,
1580

сюжет. лініями. У різних міфол. варіантах А. постає сином то героя Фенікса і нимфи Алфесибей, то асирійського царя Тіанта і його дочки Смірни, то кіпр. царя Кініра та його дочки Мірри. У кіпр. версії любов до батька у Мірру вселяє богиня вроди *Афродита* як покарання за зухвалість. Кінір, отямившись від скоєного, проклинає доньку, яка у вигнанні перетворюється на дерево (мирру), з розколотого стовбура якого

народжується А., що символізує вічне продовження життя. Афродіта, рятуючи дитя, ховає його у скриньку, яку передає на збереження володарці мертвих — богині *Персефоні*, наказуючи у жодному разі не відчиняти її. Однак Персефона порушує табу Афродіти, внаслідок чого А. спершу стає її вихованцем, а згодом — коханцем. Афродіта також нестямно закохується у нього за його вроду, проте Персефона відмовляється повернути їй хлопця. За короткими варіантами міфу суперечку могутніх богинь вирішує *Зевс*, наказавши А. одну частину року проводити у царстві мертвих у Персефони, а іншу — на землі з Афродітою. У сюжетно повніших варіантах *Зевс* передає суперечку на розгляд суду, очолюваного музою *Калліопою*, яка визнала за обома богинями рівні права на А. і присудила, що він проводитиме однаковий відтинок часу з кожною з них. Для цього *Калліопою* поділила рік на три рівні частини, дві з яких А. мав по черзі перебувати з богинями, а одну — на свій розсуд. Розбіжності у сюжетних лініях щодо рішень *Зевса* й *Калліопи* зумовлені особливостями календарів цих країн та поділу року на сезони. Афіна за допомогою чар змусила А. віддати їй і той час, який йому залишався для відпочинку від спілкування з богинями, чим викликала обурення Персефони, яка намовила коханця Афродіти *Ареса* перетворитися на вепра і вбити А. (за *Вергілієм*). За іншими версіями, на вепра, який смертельно ранить А., перетворюється сонцесейний бог *Аполлон*, помстившись за свого сина *Еріманфа*, осліпленого Афродітою (за *Птолемеєм* і *Гефестом*), або ж дикого кабана за намовою Персефони насилає на хлопця *Артеміда* (*Аполлотора*; *Овідій*). Афродіта гірко оплакує А. і, скропивши нектаром пролиту кров, перетворює його на квітку: з крові розквітають троянди, а зі сліз Афродіти — анемони (обидві квітки — символи Афродіти). А. сходить у володіння Персефони, й Афродіта випрошує у *Зевса* дозволу для А. хоча б на якийсь час повертатися до неї, тож півроку А. перебуває у царстві мертвих, а наповесні на півроку повертається на землю. Відтоді цвітіння анемон символізує оживання А. й пробудження землі до плодючості, позаяк вся природа радіє, вбирається у зелені шати та квіти, а восени, коли А. повертається до царства тіней, вдягає траур. Вірування у вплив А. на плодючість спричинили численні культу. Так, у Передній Азії та Давній Греції на його честь щороку після дня літнього сонцестояння влаштовувалися свята Адонії, які тривали протягом двох діб і були двокомпонентними: містерії, пов'язані зі святкуванням священного шлюбу А. й Афродіти, та траурні плачі на знак поминання божества. Задля долучення до культу А. жінки почали вирощувати квіти у глиняних горщиках, які отримали назву «сади А.», що символізувало недовговічність розквіту в природі й житті. Міф про А. і Афродіту надихав митців. До нього зверталися письменники (*Овідій*, *Сапфо*, *Лопе де Вега*, *Ж. Лафонтен*, *В. Шекспір*), скульптори (*Дж. Маццуолла*, *О. Роден*, *А. де Фріз*), художники (*П. Веронезе*, *Н. Пуссен*, *П. П. Рубенс*, *Тіціан*).

2) У переносному значенні — надзвичайно вродливий чоловік.

Лит.: Міфи давньої Греції. Київ, 1980; Кун М. А. Легенди і міфи стародавньої Греції / Пер. з рос. Київ, 1996.

О. В. Наумовська

Адо́ніс (*Adonis*), горицвіт — рід рослин род. жовтецевих. Лат. назва утворена від імені персонажа давньогрец. міфів А. (грец. Ἀδωνις). Рід А. включає одно- або багаторічні трав'янисті рослини 10–40 см заввишки. Листки сильно розсічені, квітки поодинокі, яскраві, жовті або червоні, великі. Цвіте в квітні–травні. Рід А. налічує бл. 30 видів, які у дикому стані ростуть по сухих відкритих місцях у помірному поясі Євразії, в Пн. Африці. В Україні зростає 5 видів, 2 з яких, А. весняний, або горицвіт весняний (*Adonis vernalis*) та горицвіт волзький (*Adonis wolgensis*), занесені до Червоної книги України. Найпоширеніший в Україні горицвіт весняний. Це багаторічна трав'яниста рослина 15–50 см заввишки з товстим косогоризонтальним коротким коренем і прямими надземними пагонами. Листки пальчаторозсічені на вузькі ниткоподібні частки. Квітки поодинокі, 2–3 см у діаметрі, золотисто-жовті з 12–20 жовтими і 15 зеленкуватими листочками оцвітини. Плід — багатогорішок. Цвіте в березні–квітні. Плодоносить у травні. Розмножується насінням та вегетативно. Вид зростає переважно в лучних степах, рідше — в справжніх степах, спорадично — на узліссях та у світлих розріджених лісах. А. весняний досить поширений, але чисельність виду значно скоротилися через розорювання, надмірне випасання, терасування та заліснення схилів, великі обсяги заготівлі, збирання на букети. А. весняний включено до Додатку конвенції CITES. Охороняють у природних заповідниках: Україн. степовому, Луган., Канів., Дніпровсько-Орільському, Крим., Ялтин. гірсько-лісовому, Карадазькому, Опускському, «Медобори», «Сланський степ»; НПП: «Подільські Товтри», «Святі Гори», «Кармелюкове Поділля», і в низці РЛП, заказників і пам'яток природи. Зростає потреба в нових заказниках та контролі стану популяції. Заборонено заготівлю рослин, терасування та заліснення схилів. А. весняний вирощують у Нац. бот. саду ім. М. М. Гришка, Донецькому і Криворізькому бот. садах НАН України, в Нікіт. бот. саду — ННЦ УААН, у бот. садах багатьох ун-тів.

Лит.: Червона книга України. Рослинний світ. Київ, 2009.

Адо́рація (лат. adoratio — обожнювання, поклоніння) — різноманітні знаки, форми, жести, які репрезентують визнання вищості, сакрального статусу об'єкта поклоніння. У реліг. практиках А. — вияв ушановування божества та пов'язаних із ним осіб, предметів та місць, напр., здійснення очей чи рук до неба, складення долонь перед грудьми чи обличчям, поклони, колінопреклоніння, простягання ниць, хресне знамення тощо. У христ. віровченні склалася своєрідна субординація в А. Сакрального виповнення заслуговує тільки триєдиний Бог; Творець проголошується єдиним, кому слід віддавати «улюбленість і хвалу» (за нікейським віросповіданням). Ісус Христос, як втілене Слово Боже, гідний А. також у своїй людській подобі. Діва Марія, ангели і святі не мають А. в її сакральному виповненні — їх ушановування відрізняється від А. Богу. Найменше виявляють А. гідним служителів церкви. У католицькій церкві в обряді поклоніння Євхаристії виражається віра в реальну присутність Ісуса Христа під знаками хліба і вина, зокрема, коли віряни, приймаючи Святі Дари, стають на коліна або низько вклоня-

ються на знак благоговіння перед Господом. У христ. іконографії А. зазвичай виявляється у формі жести, що означає молитовне звернення до Бога: фронтально розкриті долоні з прямо поставленими чотирма зімкненими пальцями Богоматері Оранти, мучеників і преподобних. Причому в Оранті фронтально розкриті долоні підняті до рівня плечей, а в мучеників та преподобних — на рівні грудей, або ліва рука — на рівні грудей, а в правій руці — хрест.

Лит.: Токарев С. А. Адорація // Религиозные верования. Москва, 1993; Филатов В. В. Краткий иконописный иллюстрированный словарь. Москва, 1996; Абетка християнської науки і обряду. Івано-Франківськ, 2002.

О. В. Сапанін

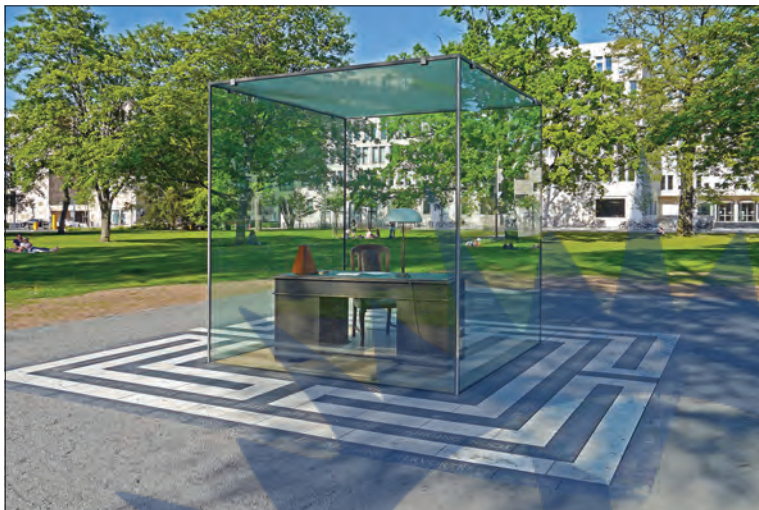
Адо́ніс весняний (*Adonis vernalis*)

Адо́рація. Монстранція, посудина для виставлення Святих Дарів у ході поклоніння

Адо́рно, Теодор Людвіг [нім. Adorno, Theodor Ludwig; повне прізвище — Візенгрундт Адорно (Wiesengrund-Adorno) 11.09.1903, м. Франкфурт-на-Майні, Німеччина — 06.08.1969, м. Вісп, Швейцарія] — філософ, соціолог і музикознавець, представник Франкфуртської школи. А. походив із родини єврейського виноторговця О. О. Візенгрундта і співачки М. Кальвеллі-Адорно дельла Піана. Зростав у середовищі, де панували музика, лібералізм, книги. 1921 закінчив із відзнакою гімназію, вступив до Франкфуртського ун-ту ім. Й. В. Гете, де вивчав філософію, соціологію, психологію та музикознавство. 1924 захистив дис., присвячену феноменології Е. Гуссерля. 1920–1932 А. був муз. критиком, написав бл. 100 музикознавчих статей; мав намір стати композитором і піаністом. Водночас працював над дис. «Концепція безсвідомого у трансцендентальній теорії розуму», яку, однак, не захистив. Його перша публікація з філософії — габілітаційна дис. «Конструкція естетичного в К'єркегора» (1930). Отримавши місце викладача у Франкфуртському ун-ті, прочитав вступну лекцію «Актуальність філософії» (1933), в якій проаналізував когнітивний потенціал різних філос. течій. Після приходу до влади нацистів у 1933, А., як «неарієць», втратив ліцензію на викладацьку діяльність в ун-ті й право публікуватися. Подальша еміграція для А. стала і психотравмою, і поштовхом до філос. творчості. Із 1934 — у Великій Британії. 1938 перебрався до США, де на запрошення П. Лазарсфельда долучився до проекту з вивчення радіо як ЗМІ; за два роки усунутий від участі через надто радикальну критику амер. системи радіомовлення. За сприянням М. Хоркгаймера став співробітником Ін-ту соц. досліджень, досліджував проблеми масової комунікації, медійного впливу на громад. думку тощо. 1943 отримав амер. громадянство й скоротив першу частину свого прізвища Візенгрундт. 1949 А. повернувся до Німеччини. З 1956 — професор філософії та соціології у Франкфуртському ун-ті. 1969 А. помер від інфаркту в Швейцарії.

А. — один із провідних представників Франкфуртської школи, розробників критичної теорії сусп-ва. Разом із М. Хоркгаймером написав працю «Діалектика Просвітництва. Філософські фрагменти» (1947) — своєрідну програму неомарксизму у студентському руху. Наслідуючи та переорієнтовуючи критицизм К. Маркса (зі сфери соц.-екон. процесів до сфери культ. і духовних), описав поняття *індустрія культури*, закономірності її розвитку в індустріальному сусп-ві. 1966 вийшла друком «Негативна діалекти-

В. Захаров. Пам'ятник **Адорно** Теодору на території Франкфуртського університету імені Йоганна Вольфганга Гете

ка» — одна з основних його праць. А. критично аналізує систему діалектику І. Канта та Г. Гегеля. Ідея «негативної діалектики» сформульована на основі критики панування ідеології та захисту індивідуума в його протистоянні процесу централізації та управління. Нова діалектика встановлює принципову рівноправність цілого та його елементів і заперечує панування загального над одиничним та особливим. Результатом дослідження проблематики тоталітаризму та авторитаризму стала монографія «Авторитарна особистість» (1950), написана А. у співавторстві (див. *Авторитарної особистості теорія*). 2003 біля ун-ту у Франкфурті-на-Майні, де протягом багатьох років працював А., на майдані його імені встановлено пам'ятник роботи рос. художника В. Захарова.

Тв.: Рос. перекл. — Негативная диалектика. Москва, 2003. Укр. перекл. — Теория эстетики / Пер. с нем. П. Таращук. Київ, 2002.

Лит.: Социальная философия Франкфуртской школы (Критические очерки) / Ред. кол. Б. Н. Бессонов и др. Изд. 2-е, доп. Москва, 1978; Muller-Doohm S. Adorno: A Biography. Cambridge, 2005.

О. В. Павловська

Адорф, Mario (Adorf, Mario; 08.09.1930, м. Цюрих, Швейцарія) — актор театру і кіно, сценарист. Закінчив Школу акторського мист-ва О. Фалькенберга у м. Мюнхені. Грав у мюнхенському Камерному театрі («Каммершпілле»). Від початку 1960-х проживає в Італії. Знімається у кіно з 1954. Актор широкого творчого діапазону, який з однаковим успіхом грає як драм., так і комічні ролі. Серед ролей: Макс Клаузен («Хто ви, доктор Зорге?»; 1961), Шашило («Операція «Святий Януарій»; 1966), Беніто Муссоліні («Вбивство Маттеотті»), Фред Шеурман («Поїздка до Відня»; Премія Е. Любича, 1974), обидва — 1973, Комісар Біцменне («Скривджена честь Катарини Блюм»; 1975), Доктор Борменталь («Собаче серце»; за М. Булгаковим, 1976), Шуккерт («Лола»; 1981), Сальваторе Фроло («Спрут-4»; 1988), Капітан Зігмунд Лукас («Снігове почуття Сміли»; 1997) та ін. Знімався в ролі радиста Б'яджі у кінодрамі «Червоний намет» (1969, реж. М. Калатозов), де його партнерами були Ш. Коннері, К. Кардінале, Д. Баніоніс. Виконав одну з гол. ролей у філософ. драмі реж.

Ф. Ш. Шлендорффа «Бляшаний барабан» (1979, за однойменним романом Г. Грасса; фільм отримав «Золоту пальмову гілку» Каннського фестивалю, 1979, премію «Оскар» амер. кіноакадемії в номінації «Найкращий іншомовний фільм», 1980). Автор сценаріїв серії телетекстів про Йоахіма Треско, кількох автобіограф. книжок.

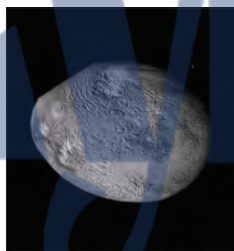
Лит.: Zurhorst M., Blum Heiko R. Mario Adorf. Seine Filme — sein Leben. München, 1992.

Т. Д. Мороз

Адрастєя, Юпітер 15 — найменший поміж внутр. супутників *Юпітера*. Відкритий 08.07.1979 амер. астрономами Д. Джуїттом і Е. Даніельсоном. Код S/1979 J1. Належить до групи *Амальтеї*, що об'єднує найменші внутр. супутники, які мають незвичайну форму та впливають на стан кільця планети. Розмір — $20 \times 6 \times 14$ км, маса — бл. $2 \cdot 10^{15}$ кг. *Альбеда* А. становить 0,05. А. — другий супутник за розташуванням від гол. планети, який обертається на відстані 129 тис. км по майже коловій орбіті, розташованій у площині екватора *Юпітера*, з ексцентриситетом 0,0015 з періодом 0,298 земних діб. А. обмежує головне кільце й разом із супутником *Метідою* внаслідок високошвидкісних зіткнень є постачальником матеріалу для цього кільця.

Лит.: Ротери Д. Планеты. Москва, 2005.

Л. Л. Чинарова

Адрастєя

Адреналін (від лат. ad — при і renalis — нирковий) — гормон, що утворюється в клітинах мозкової речовини надниркових залоз, а у нижчих хребетних, напр., у жаб, — у клітинах симпатичної нервової системи (с. н. с.). За хім. будовою — катехоламін. В орг-мі утворюється з амінокислоти тирозину. Фізіол. дія А. подібна до дії с. н. с., що зумовлено близькою будовою А. і медіатора с. н. с. — норадреналіну. Звужує дрібні кровоносні судини, за винятком судин мозку і серця, підвищує кров'яний тиск, посилює серцебиття. Сповільнює рухи шлунка та кишок. Активує перетворення глікогену м'язів і печінки на глюкозу, підвищує її вміст в крові, а також уміст молочної та вільних жирних к-т. Вміст А. в крові зростає при емоціях і сильних подразненнях, що сприяє адаптації. Одержують А. з надниркових залоз худоби або хім. синтезом. Застосовують для стимуляції діяльності серця, під час кровотеч, шоків станів, нападів бронхіальної астми.

Лит.: Гонський Я., Максимчук Т., Калининский М. Биохимия людини. Тернопіль, 2002; Безуглий П. О. та ін. Фармацевтична хімія. Вінниця, 2008.

Адреногенітальні порушення — комплекс порушень, спричинених дефектами продукції *кортикостероїдів* корою *надниркових залоз*. Розрізняють А. п.: а) генетично обумовлені; б) набуті (напр., викликані пухлиною кори надниркових залоз). Найчастіше йдеться про адреногенітальний синдром (ін. назви — вроджена гіперплазія кори наднирників, вірилізуюча гіперплазія надниркових залоз) — спадкове захворювання, що характеризується гіперфункцією кори надниркових залоз, а також підвищеним вмістом в орг-мі *андрогенів*. Успадковується за аутосомно-рецесивним типом. Різні форми адреногенітального синдрому викликаються мутаціями в генах, які кодують ферменти, що беруть участь у ланцюжку реакцій з перетворення *холестерину* в *стероїдні гормони* (понад 90 %

випадків захворювання спричинені мутацією гена CYP21A2, що розташовується в 6-й хромосомі і кодує 21-гідроксिलाзу). При адреногенітальному синдромі виникає ферментативна недостатність на різних етапах синтезу гормонів кори надниркових залоз (кортизолу і кортизону); зменшення продукції цих гормонів зумовлює збільшення гіпофізом секреції **адrenокортикотропного гормону**, внаслідок чого вміст андрогенів в орг-мі збільшується. Надлишок андрогенів спричиняє порушення формування статевих органів, посилення росту тіла, *вірилізацію*. У дівчаток розвивається псевдогермафродитизм (формування зовнішніх статевих органів за чоловічим типом) та гіперплазія надниркових залоз. Спостерігається гіпертрофія клітора — від помірної аж до розвитку пенісоподібного клітора, у зв'язку з чим нерідко виникають труднощі з визначенням статі дитини. При цьому внутр. статеві органи мають будову, що відповідає статі. У хлопчиків розвиваються збільшення розмірів *пеніса* і гіперпигментація мошонки. Статеве дозрівання порушене на адреногенітальний синдром починається передчасно, у старшому дошкільному віці (6–7 років), при цьому у дівчаток спостерігається первинна аменорея, пов'язана з придушенням функціонування яєчників надлишком андрогенів, не розвиваються молочні залози. Для обох статей характерне різко виражене прискорення темпу зростання в 1-е десятиліття життя (у 2–3 рази пор. з нормою). До 12 років ріст зазвичай припиняється, окостеніння майже завершується, для дорослих хворих характерна низькорослість, широкі плечі, вузький таз, короткі кінцівки. Поширеність адреногенітального синдрому значно варіює залежно від національності: серед представників європ. раси становить приблизно 1 на 14 тис. новонароджених, серед ескімосів Аляски — прибіл. 1 на 282 новонароджених, серед євреїв ашкеназі — прибіл. 1 на 27 новонароджених. Лікування: гормонотерапія препаратами глюкокортикоїдної групи (дексаметазон, преднізолон, кортизон), яка нормалізує вироблення гормонів корою наднирників, а також призводить до нормального функціонування системи гіпоталамус–гіпофіз–яєчник, внаслідок чого у дівчаток відновлюється менструальний цикл, починають розвиватися за жіночим типом вторинні статеві ознаки. Також дівчаткам показане хірургічне лікування, яке передбачає формування штучного вагінального входу та ампутацію гіпертрофованого клітора. Набуті форми А. п. лікують з огляду на їх причину, напр., видалення пухлини надниркових залоз. Прогноз при А. п. залежить від віку, в якому розпочато лікування: що раніше, то ефективнішою є терапія. Своєчасне лікування дає повну корекцію стану хворого, у жінок можливе настання і виношування вагітності.

Дж.: Про затвердження протоколів надання медичної допомоги дітям за спеціальністю «Дитяча ендокринологія»: Наказ МОЗ України від 27.04.2006 № 254.

Лит.: Bongiovanni A. M., Root A. W. The Adrenogenital Syndrome // New England Journal of Medicine. 1963. June 13; Tajima T., Fujieda K., Kouda N., Nakae J., Miller W.L. Heterozygous mutation in the cholesterol side chain cleavage enzyme (p450scc) gene in a patient with 46,XY sex reversal and adrenal insufficiency // The Journal of Clinical Endocrinology & Metabolism. 2001. № 86 (8): 3820–5; Солнцева А. В., Сукало А. В. Диагностика врожденной гиперплазии коры надпочечников, обусловленной дефицитом 21-гидрокси-

лазы // Медицинские новости. 2009. № 2; Meyer-Bahlburg H. F. L., Dolezal C., Haggerty R., Silverman M., New M. I. Cognitive outcome of offspring from dexamethasone-treated pregnancies at risk for congenital adrenal hyperplasia due to 21-hydroxylase deficiency // European Journal of Endocrinology. 2012. № 167 (1); Milunsky A., Milunsky J. Genetic Disorders and the Fetus: Diagnosis, Prevention and Treatment. 7th ed. Hoboken, 2016.

Я. О. Межжеріна

Адренкортикотро́пний гормо́н (від лат. ad — при, genes — нирки, cortex — кора і грец. τρῆψις — поворот, зміна), АКТГ, кортикотропін — гормон передньої частки гіпофіза. За хім. будовою — поліпептид, що складається з 39 амінокислотних залишків, біол. активність зумовлена 24 з них, 15 ін. визначають видові відмінності. Молекулярна маса — бл. 4500. Стимулює ріст кори надниркових залоз і секрецію кортикостероїдів, які впливають на обмін речовин і підвищують життєстійкість орг-му. Вироблення А. г. значно посилюється в умовах стресу. Секрецію А. г. контролює гіпоталамус. Її стимулює продукований ним рилізінг-гормон (кортиколіберин), що надходить до гіпофіза з кров'ю по судинах т. з. портальної системи. А. г. одержують з гіпофізів великої рогатої худоби. Синтезовано й хім. препарати А. г. з підвищеною біол. активністю.

Лит.: Гонський Я., Максимчук Т., Калинський М. Біохімія людини. Тернопіль, 2002; Безуглий П. О. та ін. Фармацевтична хімія. Вінниця, 2008.

Адреса́ (франц. adresse, від adresser — направляти) — 1) Поштова А. — умовна кодифікація місця знаходження об'єкта для надсилання поштових відправлень. Загальні вимоги щодо написання адреси на конвертах. У лівому верхньому кутку конверта зазначають А. відправника та індекс в такому порядку: а) ім'я, по батькові, прізвище; б) вулиця, номер будинку, квартири; в) назва населеного пункту (для міжнар. кореспонденції — країна); г) індекс. У правому нижньому кутку — А. одержувача та індекс в аналогічному порядку. Система поштової індексації України побудована, з огляду на тер. належність підприємств поштового зв'язку та населених пунктів до адм. утворень України на основі п'ятизначної структури індексу.

2) А. в інформатиці — група символів, які ідентифікують місце знаходження або місце призначення інформації. Напр.: А. реєстра, А. області пам'яті, А. абонента електронної пошти, мережева А. пристрою в інформаційній мережі. Система А. в цифрових обчислювальних пристроях забезпечує доступ до операндів, що зберігаються в пристроях пам'яті, внутрішніх програмно-доступних реєстрах і зовнішніх пристроях через порти введення / виводу. Способи адресації відіграють велику роль в орг. управління ходом виконання програми, а також зумовлюють швидкість обробки інформації. У мережевих технологіях А. має визначальне навантаження, бо з неї починається об'єднання в систему пристроїв, різних за складністю та з відмінними функціями.

Лит.: Цветкова А. В. Информатика и информационные технологии: Конспект лекций. Москва, 2007.

Адреса́нт (нім. Adressant, від франц. adresser — надсилати, направляти) — суб'єкт спілкування, той, хто надсилає лист, звернення, вантаж, заяву тощо. Є відправником.

Адресант. Адресат

Адресат (нім. Adressat — одержувач) — особа або організація, якій направлено повідомлення, лист, звернення, вантаж, заяву. Є отримувачем.

Адресив (від франц. adresser — направляти, звертатися) — граматична категорія деяких мов, яка передає ставлення мовця до співрозмовника; форма ввічливості. А., зокрема, властивий японській і корейській мовам. Адресивні форми засвідчують шанобливе ставлення мовця, неадресивні — нейтральне. В укр. мові формами А. є ввічливі «Ви», звертання до людини у другій особі множини. У польськ. мові А. передає звертання до співрозмовника в третій особі однини з додаванням іменника «Pan».

Адріан, Публій Елій Траян (лат. Hadrianus, Publius Aelius Traianus; 24.01.76, Італіка, тепер Іспанія, або м. Рим, тепер Італія — 10.07.138, м. Байї, тепер Італія) — римський імператор у 117–138 із династії Антонінів; третій із п'яти т. з. «хороших імператорів»; двоюрід. племінник імператора Траяна (98–117), під опікою якого перебував після смерті батька. 117 перед смертю Траян усиновив А., зробивши його офіц. спадкоємцем престолу. За ін. версією, документ про усиновлення А. був оформл. дружиною Траяна, Плотіною, відразу після його смерті. Військ. службу А. проходив у рейн. і дунай. легіонах. У 105 А. став нар. трибуном. 107–108 А. — намісник Нижньої Паннонії. 108 — консул і довір. особа Траяна. Від 114 — намісник Сирії, де після смерті Траяна 11.08.117 був проголошений імператором і визнаний сенатом у 118.

А. наслідував імператора Октавіана Августа (27 до н. е. — 14 н. е.) у внутр. та зовн. політиці: посилював централізацію держ. правління та зменшив вплив сенату; створив консисторій правителя (прототип міністерства), який займався розглядом адм. і суд. справ. Сенат позбавлявся впливу на рішення консисторії. Також А. провів низку реформ. Зокрема, правову — юрид. ухвали А., т. з. імператор. конституції отримують силу законів; здійснено кодифікацію рим. права: юристом Сальвієм Юліаном зібрані та впорядковані едикти преторів, на основі яких укладений т. з. «Вічний едикт», що був оголошений держ. незмін. кодексом. Лише імператор міг робити до нього доповнення, що мали юрид. силу автентичних тлумачень. Військ. реформа давала солдатам можливість піднятися до соц. стану вершників; скорочено кількість легіонів із 30 до 28; створено нові частини (загони кінноти

та піхоти), в яких служили переважно вихідці з провінцій; велика увага приділялася дисципліні, навчанню та побуту військових. А. здійснив ряд соц. реформ: скасував всі приват. борги римлян, привселюдно спаливши на Форумі борг. розписки; подвоїв виплати біднякам, які виховували дітей; упорядкував роботу пошти та лікарень; заборонив власникам рабів убивати їх без вироку суду; наблизив права жителів провінцій до прав громадян Риму.

А. відмовився від політики завоювань на користь мир. переговорів і укріплення кордонів. У 117 уклав мир. договір з парфянами, закінчивши Парфян. війну. Відмовився від завоюваних Траяном Вірменії та Месопотамії. Укріпив кордони імперії на р. Дунай, у нім. землях, Пн. Британії та Нумідії (тепер тер. Алжиру). 122–128 у Пн. Британії, по лінії Карлайл — Ньюкасл, збудовано Вал Адріана, відомий також як Піктська стіна. Довжина кам'яного валу — бл. 117 км, ширина — 2,5–3 м, висота — до 3 м. Вал Адріана мав 17 фортець із гарнізонами та 80 воріт. У Нумідії збудовані й укріплені фортифікації, споруди протяжністю до 800 км. Загалом за правління А. не відбувалось знач. військ. кампаній чи конфліктів, за винятком придушення іудей. повстання Бар-Кохби у 132–135.

Значну увагу А. приділяв розвитку провінцій, здійснюючи інспекції, поїздки. Заснував м. Адріанополь (нині м. Едірне, Туреччина), Антинополь (сучас. м. Шейх-Ібада, Єгипет). У 124 А. надав статус міста Аквініуму (тепер м. Будапешт, Угорщина). Організував низку буд. проектів у м. Римі: перебудовано Пантеон; споруджено новий міст через р. Тибр; почалося буд-во мавзолею Адріана — сучас. Замок Св. Ангела.

Імп. А. мав пристрасть до грец. культури, тому багато уваги приділяв розвитку грец. провінцій. У м. Афін у 132 було завершено буд-во храму Зевса Олімпійського, розпочате ще в 515 до н. е. афін. правителем Пісістратом (561–527 до н. е.). Багато храмів та громад. будівель за доби правління А. було збудовано в пд.-сх. частині м. Афін, яка була названа містом Адріана. У м. Коринфі побудував бані, у м. Мегарі — храм Аполлона; коринф. дорогу, що з'єднала п-ів Пелопоннес із материком. За сприяння А. у Римі відбулось відродження елліністичної культури; засновано т. з. Атеней (навч. заклад) з кафедрами грец. граматики та риторики, який став символом рівноправ'я двох мов та культур.

Незадовго до смерті А., який не мав нащадків, усиновив Антоніана Пія, зробивши його своїм наступником. Похований спочатку в м. Пуतेолах (тепер м. Пуццуолі), незадовго м. Байї, потім — у саду Доміції в м. Римі, врешті — у мавзолеї Адріана.

Лит.: Henderson Bernard W. The life and principate of the Emperor Hadrian, A. D. 76–138. London, 1923; Birley Anthony R. Hadrian. The restless emperor. London, 1997; Грант М. Римские императоры / Пер. с англ. Москва, 1998; Everitt A. Hadrian and the Triumph of Rome. London, 2009.

В. Л. Бабка

Адріан Публій Елій Траян.
Невідомий митець, білий мармур

Адріан. Патріарх
Московський та вся Русь

Адріан (рос. Адриан, світське ім'я — Андрій; 02.10.1627, за ін. даними, 1636, Москва, Росія — 15.10.1700, Москва, Росія) — російський церковний діяч, патріарх Московський та вся Русь у 1690–1700. Відомостей про життя до прийняття постригу, як і про рік і місце прийняття постри-

гу не збереглося. Став відомим після зближення наприкінці 1670-х з патріархом Московським та всія Русі Іоакимом. 1678 висвячений останнім на архимандрита Чудового монастиря. Після придушення владою бунту стрільців 1682 А. як найдовіреніша особа патріарха клопотав перед царським двором з приводу прийняття стрілецької чолобитної про покаяння бунтівників і пробачення їхньої провини. Як настоятель Чудового монастиря відзначався боротьбою за чернечу доброчесність. За його розпорядженням у монастирському храмі було влаштовано окремі місця для вірних чоловічої й жіночої статті й навіть споруджено окремі входи до церкви. 21.03.1686 патріарх Іоаким хіротонував А. на єпископа Казанського і Свіязького зі зведенням у сан митрополита. Після смерті Іоакима 24.08.1690 за наполяганням матері Петра I, цариці Наталії Кирилівни Нарішкіної, А. став патріархом Московським. Як глава церкви вважав своїм головним завданням ведення її «греко-руським шляхом», перешкоджання поширенню впливу Заходу на Росію. Послідовно боровся з будь-якими проявами «ересі». Зокрема, відповідно до його наказу за звинуваченням у неправильному трактуванні таїнства євхаристії до Іпатівського монастиря (м. Кострома) було заслано вчителів школи в Заїконоспаському чоловічому монастирі (м. Москва) братів Ліхудів, які написали богословський трактат «Про єдину східну й західну церкву» («О единой восточной и западной церкви»). За ініціативи А. з метою захисту православ'я підготовлено твір «Щит веры», проведено два Собори РПЦ, за постановою яких підозрюваних у ересі єпископів позбавлено кафедр і заслано до Соловецького монастиря (Соловецькі о-ви). А. послідовно виступав проти реформ Петра I, скерованих на європеїзацію Росії. Йому належить кілька послань, у яких обстоюється думка про недоцільність «ламання» старовини (зокрема, в одному з них А. заперечував впроваджувану царем практику гоління бороди). Виборуючи незалежність Церкви від світської влади, А. розпорядився зібрати всі права і привілеї, надані Церкві з часів перших христ. князів Русі й до кінця 17 ст., маючи намір включити їх до нового уложення законів. Однак, якщо у перші роки патріаршества А. мав вплив на держ. справи, згодом він повністю відмовився від спроб впливати на держ. політику. З часом А. дозволив усунути себе і від управління церк. справами, делегуючи вирішення важливих справ Собору. Це зумовлювалося тиском з боку Петра I й відсутністю у патріарха вольових якостей, а також (після 1696) його хворобою. Стосунки патріарха з царем ще більше ускладнилися після відмови А. постригти в черниці царицю Євдокію (1698). Після смерті А. Петро I заборонив обрання нового патріарха на невизначений термін, а 1721 замінив ін-т патріаршого правління світським органом керівництва церк. справами — Святейшим Синодом.

Лит.: Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Санкт Петербург, 1858. Т. 1; Письма и бумаги Петра Великого. Санкт Петербург, 1883. Т. 1; Скворцов Г. Патриарх Адриан, его жизнь и труды в связи с состоянием Русской Церкви в последнее 10-летие XVII века. Казань, 1913; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва, 1991. Кн. 7.

В. М. Горобець

Адріан I (лат. Hadrianus; бл. 700, м. Рим, тепер Італія — 25.12.795, м. Рим, Італія) — церковний діяч, Папа Римський (01.02.772–25.12.795), нащадок знатної римської сім'ї консула й герцога Теодата. 773 уклав союз із королем франків Карлом Великим, перемоги якого над лангобардами сприяли зміцненню самостійності Папської області, визначенню її тер., збагаченню папства. А. I помазав синів Карла Великого Піпіна (див. Піпін Італійський) королем Італії і Людовіка (див. Людовік I Справедливий) королем Аквітанії.

На Другому Нікейському (Сьомому Вселенському) соборі (787) за згодою папи Східна і Західна церкви востаннє ухвалили спільне рішення

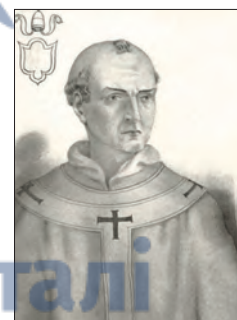
Адріан I. Антуан Верар. Карл Великий і папа, 1493

щодо питання віри: засудили заборону ікон. Спільно із франкською церквою А. I боровся проти адопціонізму, поширив на тер. Франкської д-ви збірку «Збірник Діонісія—Адріана» («Collectio Dionisio—Hadriana»), що стала офіційним канонічним кодексом і посилила вплив папської влади. Сприяв розвитку церк. орг-ції в Англії та її зв'язку з Римом за підтримки короля Мерсії Оффи (786). З іменем А. I пов'язують відновлення в Римі акведуку Траяна (775), ремонт міських стін (791) і основних церков. Епітафію А. I в соборі Святого Петра написав Алкуїн.

Лит.: Тергей Е. История папства / Пер. с венг. Москва, 1996; Maxwell-Stuart P. Chronicle of the Popes: The Reign-by-Reign Record of the Papacy from St. Peter to the Present. London, 2006.

Л. О. Нестеренко

Адріан II (лат. Hadrianus; 792, м. Рим, тепер Італія — 14.12.872, м. Рим, Італія) — церковний діяч, Папа Римський (14.12.867–14.12.872). Нащадок знатного роду Колонна. Прийняв папський престол після того, як двічі (855, 858) відмовлявся від нього. А. II прагнув продовжувати політику попередників на зміцнення єдності церкви. Скористався конфліктами у Франкському королівстві, щоб довести право пап втручати у світські справи, контролювати місцевих єпископів. Відновив зв'язок папства й Константинопольської церкви (див. Константинопольський патріархат). У 869–870 спільно з імп. Василієм I зібрав Константинопольський собор (у католицькій церкві він вважається Восьмим Вселенським собором), на якому було зміщено патріарха Фотія, визнано верховенство папи, на яке не мав права зазіхати навіть Вселенський собор. Видав постанову, згідно з якою діти, віддані до монастиря, мали залишатися там упродовж усього життя, повторно заборонив вступ духо-

Адріан II

вних осіб у шлюб (див. *Цelibат*). Підтримав місію Кирила і Мефодія (див. *Кирило Філософ; Мефодій Солунський*) серед слов'ян. народів, надав їм спеціальне послання, яке дозволяло впроваджувати слов'ян. мову (див. *Старослов'янська мова*) в богослужіння (868). Після смерті Кирила (869) призначив Мефодія архієпископом Сирмійським для *Моравії* і *Паннонії*. До обрання папою був одружений на жінці на ім'я Стефанія, мав дочку. Їх було викрадено й убито *Елевтерієм*, братом Анастасія Бібліотекаря (тогочасного завідувача б-кою й архівом папського престолу, якого деякі дослідники ототожнюють з Анастасієм, який був антипапою 855).

Лит.: Гергей Е. История папства / Пер. с венг. Москва, 1996; Maxwell-Stuart P. Chronicle of the Popes: The Reign-by-Reign Record of the Papacy from St. Peter to the Present. London, 2006.

Л. О. Нестеренко

Адриан III [лат. Hadrianus; р. н. невід., м. Рим, тепер Італія — 15.09.885, м. Модена, Італія] — церковний діяч, святий Католицької церкви, Папа Римський (17.05.884–15.09.885). Римлянин за походженням, перший римський папа, який після обрання змінив своє світське ім'я (Аганіт). Час понтифікату А. III відноситься до періоду «темного століття» (лат. «seculum obscurum») в історії церкви. Його було обрано папою після тривалої боротьби партій, у період, коли в Римі періодично відбувалися повстання і голод. А. III мав популярність серед народу за допомогу бідним. Зробив спробу примирення з Константинопольською церквою (див. *Константинопольський патріархат*). За свідченнями хроністів 13 ст., А. III видав декрет, згідно з яким виключалося втручання імператора Заходу (майбутньої Священної Римської імперії) у вибори папи. Помер у м. Модені дорогою до м. *Вормса*, де спільно з імператором Карлом III Товстим (881–887) повинен був вирішити питання спадковості влади у Франкській д-ві й орг-ції боротьби проти арабів. Похований у монастирі Нонантола під м. Моденою (Італія). Його могила стала місцем поклоніння. Офіційно канонізований Папою Римським Львом XIII у 1891.

Лит.: Maxwell-Stuart P. Chronicle of the Popes: The Reign-by-Reign Record of the Papacy from St. Peter to the Present. London, 2006.

Л. О. Нестеренко

Адриан IV [лат. Hadrianus, мирське ім'я — Брейкспір, Ніколас (англ. Breakspear, Nicholas); бл. 1100, с. Ебботс-Ленглі, графство Гартфордшир, тепер Велика Британія — 01.09.1159, м. Ананьї, тепер комуна, регіон Лаціо, Італія] — церковний діяч, Папа Римський (1154–1159), єдиний папа англійського походження. Народився в с. Ебботс-Ленглі в графстві Гартфордшир, Англія. Навчався в Парижі, прийняв постриг в монастирі св. Руфуса в м. Арлі, де обіймав посади пріора та абата. 1149 отримав сан кардинала-єпископа Альбано. 1152–1154 — папський легат у Скандинавії. Після смерті Анастасія IV обраний Папою Римським. Прихильник папської теократії. В обмін на видачу одного зі своїх опонентів, *Арнольда Брешианського* (церк. реформатора й політ. діяча), коронував *Фрідріха I Барбароссу* короною імператора (1155). Після цього розпочався тривалий конфлікт між А. IV і імператором. Раптово помер у папській

Адриан III

Адриан IV. Портрет папи Адріана IV, 19 ст.

Адриан VI. Ян ван Скорел. Портрет папи Адріана VI, 1523

резиденції в м. Ананьї від «грудної жаби» (дослідники висловлюють припущення щодо його можливого отруєння). Фрідріх I Барбаросса втрутився у процес обрання наступника А. IV, наслідком чого став розкол серед кардиналів на дві партії, що проголосили римськими папами одночасно *Олександра III* й *Віктора IV*, пізніше визнаного *антипапою* (Віктор IV другий), що стало початком тривалого розколу в *Католицькій церкві*.

Лит.: Adrian IV, the English Pope, 1154–1159: Studies and Texts. Aldershot, 2003.

О. М. Маклюк

Адриан VI [лат. Hadrianus, мирське ім'я — Дедел, Адриан (нідерл. Dedel, Adriaan), за ін. даними — Флоренсзон, Адриан (нідерл. Florenszoon, Adriaan; 02.03.1459, м. Утрехт, тепер Королівство Нідерланди — 14.09.1523, м. Рим, тепер Італія] — богослов, церковний діяч, Папа Римський (1522–1523), останній папа неіталійського походження до понтифікату Івана Павла II. Народився в родині ремісника. Навчався в Левенському ун-ті (тепер Католицький ун-т Левена), вивчав філософію, теологію й канонічне право. Висвячений у сан священника 1490. Викладав в ун-ті з 1490, доктор теології (1491), віце-канцлер ун-ту (1493), декан (фактичний голова) ун-ту (1498), дворовий ректор ун-ту (1493 і 1500–1501). Текст лекцій майбутнього папи А. VI, відновлений за конспектами його студентів, опубліковано під назвою «Quaestiones de Sacramentis» (кілька видань, усі — 16 ст.). 1502 запропонував пост професора Левенського ун-ту *Еразму Роттердамському*, однак той відмовився. З 1507 — вихователь майбутнього імператора *Карла V Габсбурга* (зберіг вплив на нього до кінця життя). 1516 — інквізитор *Арагона* й *Наварри*, одночасно з призначенням хіротонований у єпископи. 1517 призначений кардиналом. Після обрання на папський престол намагався боротися з *Реформацією*. Одночасно з цим прагнув реформувати систему управління Католицької церкви. Ліквідував ватиканський Бельведер — місце розваг папського оточення. Після захоплення о. *Родос* султаном *Сулейманом I Пишим* закликав христ. правителів Європи об'єднатися проти тур. загрози. Похований у Соборі Святого Петра, пізніше перепохований у рим. церкві Санта Марія дель Аніма, що традиційно вважається церквою німецькомовних католиків.

Лит.: McBrien R. Lives of the Popes: The Pontiffs from St. Peter to John Paul II. San Francisco, 1997.

О. М. Маклюк

Адрианіхтові (Adrianichthyidae), медакові — родина риб ряду сарганоподібних, які живуть лише в озерах о-ва Сулавесі (Індонезія). Родина включає два роди, що містять бл. 32 видів. Ма-

Адрианіхтові. Медака неоновна (*Oryzias latipes*)

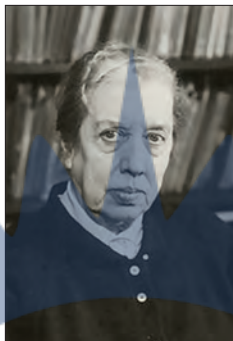
ють пласке тіло завдовжки 7,5–20 см, їх відрізняє великий рот, що нагадує за формою плоский дзьоб качконоса. Тіло вкрите дрібною лускою. А. — яйцеживородні риби, їхні ікринки розвиваються в яєчниках матері. Рибки істивні, є об'єктом промислу місцевих жителів. Спіймані зрілі самки викидають ікру, з якої одразу ж вилуплюються личинки, що опускаються на дно, а порожні оболонки спливають до поверхні води. Представників род. А. часто тримають як акваріумних рибок.

Лит.: Parenti L. R. A phylogenetic analysis and taxonomic revision of ricefishes, *Oryzias* and relatives (Belontiiformes, Adrianichthyidae) // *Zoological journal of the Linnean Society*. 2008. № 154; Herder F., Hadiaty R. K., Nolte A. W. Pelvic-fin brooding in a new species of riverine ricefish (Atherinomorpho: Belontiiformes: Adrianichthyidae) from Tana Toraja, Central Sulawesi, Indonesia // *The Raffles Bulletin of Zoology*. 2012. № 60 (2).

Я. О. Межжеріна

Адріанова-Перетц, Варвара Павлівна (12.05.1888, м. Ніжин, тепер Чернігівська обл., Україна — 06.06.1972, м. Ленінград, тепер м. Санкт-Петербург, РФ) — філолог, літературознавець, фольклорист, театрознавець; чл.-кор. ВУАН (з 1926) і АН СРСР (з 1943); засл. діяч науки РРФСР (з 1958). Закінчила іст.-філол. ф-ти Вищих жіночих курсів у м. Києві (1910) та Київського ун-ту (1912, екстерном; тепер Київський національний університет імені Тараса Шевченка). З 1907 брала участь у роботі Семінарію рос. філології, що діяв під керівництвом В. М. Перетця. 1905–1914 викладала у м. Києві в жіночих гімназіях і 1911–1914 — на Вищих жіночих курсах; 1914–1917 — в жіночій гімназії та 1915–1917 — на Вищих пед. курсах Т-ва експерим. педагогіки у м. Петрограді (тепер м. Санкт-Петербург). 1917 обрана екстраординар. професором Петроградського вищого пед. ін-ту, де викладала у 1921–1923. У 1917–1921 — професор Самарського держ. ун-ту. Дійсний член Т-ва дослідників укр. історії, письменства та мови у м. Ленінграді (з 1921) та Комісії давнього укр. письменства ВУАН (з 1927). Працювала в Держ. ін-ті історії мист-ва (1921–1930) й у слов'ян. відділі Бібліотеки АН СРСР (1924–1934) у м. Ленінграді. Від 1934 працювала в Ін-ті рос. л-ри АН СРСР на посадах старшого наук. співробітника (1934–1947) та зав. сектору давньорос. л-ри (1947–1954); одночасно 1950–1951 очолювала сектор фольклору. Наук. праці присвячені історії укр. і рос. л-ри та фольклору 11–18 ст. Досліджувала специфіку л-ри Київської Русі; укр.-рос. літ. зв'язки; давній укр. та рос. театр. Виявила та опублікувала значну кількість укр. книжкових пам'яток. Ломоносовська премія РАН (1917). Орден Трудового Червоного Прапора (1945). Як дружина В. М. Перетця зазнала переслідувань.

Пр.: Житие Алексея человека Божия в древней русской литературе и народной словесности. Петроград, 1917; Сцена та костюм в українському театрі XVII–XVIII в. // Україна. 1925. Кн. 3; Полтавські прислів'я в записках 1850-х рр. // Етнографічний вісник. 1926. Кн. 3; До історії пародії на Україну в XVIII віці («Служба пиворізам» 1740 р.) // Записки істор.-філол. відділу ВУАН. 1928. Кн. 18; «Слово о полку Игореве»: Библиография изданий, переводов и исследований. Москва, Ленинград, 1940; Очерки поэтического стиля Древней Руси. Москва, Ленинград, 1947; Из истории русско-украинских литера-

Адріанова-Перетц Варвара Павлівна

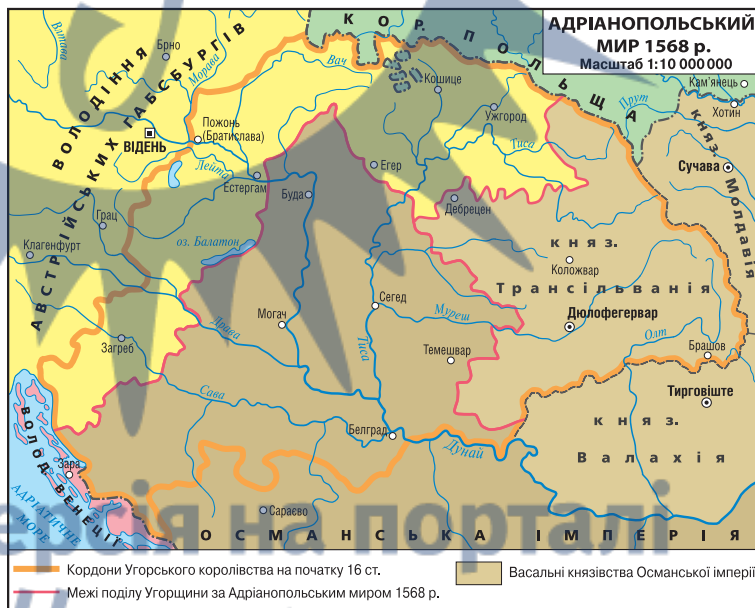
турных связей в XVII в. (Украинские переводы «Хождения» игумена Даниила и «Сказания Афродитиана») // Исследования и материалы по древнерусской литературе. Москва, 1961.

Лит.: Еремин И. П. Очерк научной деятельности чл.-корр. АН СССР В. П. Адриановой-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы. 1958. Т. 14; Варвара Павловна Адрианова-Перетц. Москва, 1963; Кречетов В. Визначна дослідниця письменства і фольклору // Народна творчість та етнографія. 1972. № 5; Махновець Л. Є. Пам'яті В. П. Адриановой-Перетц // Радянське літературознавство. 1972. № 7; Дмитриев Л. А., Лихачев Д. С. и др. Варвара Павловна Адрианова-Перетц: [некролог] // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. 1973. Т. 32. Вып. 1; Дмитриев Л. Л. «Слово о полку Игореве» в трудах В. П. Адриановой-Перетц // Труды Отдела древнерус. литературы. 1974. Т. 29.

А. І. Шаповал

Адріанополь — старовинна грецька назва м. Едірне на Пн. Зх. (в європ. частині) Туреччини на кордоні з Грецією, заснованого рим. імп. Адріаном (76–138) на місці фракійського поселення. Див. Едірне.

Адріанопольський мир 1568 — угода між султаном Османської імперії Селімом II (1566–1574) та імп. Священної Римської імперії (1564–1576), королем Угорщини (1563–1572) Максиміліаном II Габсбургом, підписана 17.02.1568 у м. Адріанополі (тепер Туреччина). А. м. 1568 завершив чергове збройне та дипломат. угор.-тур. протистояння і другу австро-тур. війну 1566–1568 за Трансильванію, зберігши попередні кор-

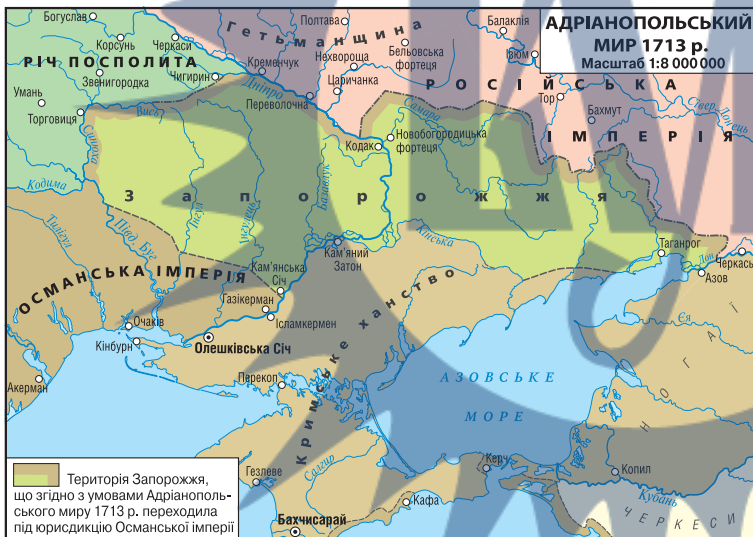
дони між Османами та Габсбургами, які були закріплені Адріанопольським миром 1547. Угорське королівство поділялося на три частини: 1) зх. і пн. — Корол. Угорщина (перебувала під владою Габсбургів); 2) центр. — Осман. Угорщина (належала Османській імперії); 3) сх. — Сх.-Угор. королівство (згодом Трансильванське князівство; знаходилося в руках васалів султана). Габсбурги визнавали осман. суверенітет над князівствами Молдавією та Валахією. Згідно з

А. м. 1568 Австрія зобов'язувалася щорічно сплачувати Османській імперії 30 тис. *флоринів* у якості «почесного подарунку» за 3х. Угорщину. А. м. 1568 був укладений на 8 років і ще двічі продовжувався — 1574 та 1583.

Лит.: Кримський А. Історія Туреччини. Київ; Львів, 1996; Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300–1600 / Перекл. з англ. О. Галенко; наук. ред. В. Остапчук. Київ, 1998; Buchmann B. M. Österreich und das Osmanische Reich. Eine bilaterale Geschichte. Wien, 1999; Історія Австрії / Перекл. з нім. А. Онишко та ін. Львів, 2001; Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Підручник. Київ, 2002; Хитцель Ф. Османская империя. Москва, 2006.

С. С. Троян

Адріанопольський мир 1713 — угода між Московським царством і Османською імперією, укладена 24.06.1713 у м. Адріанополі (тепер Туреччина) терміном на 25 років, але 1720 був замінений Константинопольським «Вічним Миром». А. м. 1713 завершив рос.-тур. війну 1711–1713 і підтвердив Прутську мирну угоду 1711 та Константинопольський мирний договір 1712.

Згідно з А. м. 1713 Московське царство зобов'язувалося упродовж 60 днів вивести свої війська з тер. *Правобережної України* (окрім м. Києва, що залишився у сфері рос. впливу), яка пізніше за укладенням 11.04.1714 в м. Константинополі (тепер м. Стамбул, Туреччина) договором увійшла до складу *Речі Посполитої*. Міждерж. моск.-осман. кордон переносився в межі річчя р. Самара й Оріль (прит. р. Дніпро) та далі на Пд. Сх. по р. Сіверський Донець (прит. р. Дон), тобто аж до кордонів Лівобережної Гетьманщини. Наслідком цього стала втрата Московським царством сх. частини Запорозжжя та виходу до Азовського моря; визнання *юрисдикції* Османської імперії над *Військом Запорозьким*. 12.04.1714 А. м. 1713 доповнений двома статтями, відповідно до яких війська Речі Посполитої отримували дозвіл тур. султана Ахмеда III (1703–1730) зайняти тер. Правобережної України між р. Случ і Дніпро.

Лит.: Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). Москва, 1990; Чухліб Т. В. Правобережна Україна в міжнародних договорах

у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. 1993. Вип. 3; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002; Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Ст. і матеріали. Київ, 2006.

С. С. Троян

Адріанопольський мир 1829 — угода між Російською та Османською імперіями, підписана 14.09.1829 у м. Адріанополі (тепер Туреччина), яка завершила рос.-тур. війну 1828–1829. А. м. 1829 складався з 16 статей і Окремого акта; з рос. сторони підписаний князем О. Ф. Орловим і тимчас. керуючим Дунайськими князівствами Ф. П. Паленом, а з тур. — зберігачем скарбниці Мехмедом Садик-ефенді й гол. військ. суддею Османської імперії Абдул Кадир-беєм. Згідно з А. м. 1829 *Блискауча (Висока) Порто* визнала *анексію Грузії, Імереті, Гурії та Мінгрелії* (обидві нині тер. Грузії), а також Єреванського (тепер тер. Вірменії) та Нахичеванського (нині тер. Азербайджану) ханств Росією, до якої відходила сх. частина Чорноморського узбережжя, від гирла р. Кубань до пристані Св. Миколая в Пн. *Аджарії*, та фортеці Ахалкалакі й Ахалдих (обидві тепер тер. Грузії) з прилеглими областями. Імперія Романових отримала також тер. Пд. Бессарабії з островами в гирлі р. Дунай, зобов'язавшись не будувати там укріплень. Османська імперія визнала автономію Молдавії, *Валахії* (нині тер. Румунії) та *Сербії*, а також широкую автономію (фактично — незалежність) *Греції*. Господарі (правителі) Молдавії та Валахії мали довічно обиратися з місцевих бояр, а Росія гарантувала саморозвиток обох Дунайських князівств, які до 1834 залишалися окупованими нею. А. м. 1829 забезпечував рос. підданим право вільної торгівлі на всій тер. Османської імперії; їхню непідсудність владі Блискучої Порти та свободу плавання для комерц. *флотів* будь-яких д-в по р. Дунай і в прот. Босфор і Дарданелли. Османська імперія змушена була сплатити Росії упродовж півтора року *контрибуцію* в розмірі 1,5 млн нідерланд. *дукатів*. Унаслідок А. м. 1829 послабив позиції Блискучої Порти на Балканах

і в районі прот. Босфор і Дарданелли та закріпив відповідне зміцнення впливу Російської імперії.

Лит.: Шеремет В. И. Турция и Адрианопольский мир 1829 г.: Из истории восточного вопроса. Москва, 1975; Bazyłow L. Historia Rosji. Warszawa, 1983. Т. 2; Адрианопольский мирный договор между Россией и Турцией 2 сентября 1829 г. // Под стягом России. Сборник архив-

ных документов. Москва, 1992; Крымский А. История Туреччины. Київ, Львів, 1996; Маныкин А. С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. Москва, 2004; Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. T. 1–3. Warszawa, 2004–2009.

С. С. Троян

Адріатичне море — напівзамкнене море, пн. частина Середземного м. між Апеннінським і Балканським п-овами. Омиває береги Італії (довжина берегової лінії 1000 км), Словенії (47 км), Хорватії (1777 км), Боснії і Герцеговини (20 км), Чорногорії (200 км), Албанії (472 км). У пд. частині пов'язане з Іонічним морем прот. Отранто (шир. 75 км). Площа — 144 тис. км², ширина моря — 93–222 км, довжина — 820 км. Глибина — від 20 м (у пн. частині) до 1230 м (у пд.-сх.). Дно являє собою улоговину з плавним ухилом з Пн. Зх. на Пд. Сх., поверхня якої вкрита форамініферовими пісками і мулами, а біля берегів — гравієм, галькою, піском. Зх. береги А. м. переважно низинні (місцями лагунні), сх. — гористі, береги сильно порізані затоками і рясніють зручними гаванями. Найбільші прибережні

Адріатичне море
(м. Котор, Чорногорія)

о-ви — Крк (406 км²), Црес (405 км²), Брач (395 км²), Хвар (300 км²), Паг (285 км²) і Корчула (276 км²). Назва моря походить від назви старовинного міста-порту Адрія (Італія) розташ. на пн.-зх. узбережжі Адріатики в дельті рр. По і Адідже. Клімат середземноморський. Т-ра води змінюється (з Пн. на Пд.) від +24 до +26 °С (у

серпні), від +7 до +13 °С (у лютому), солоність води — 35–38 ‰. Припливи неправильні півдобові (до 1,2 м). Влітку переважає ясна погода, взимку — хмарна і дощова (до 70 % річних опадів). Рослинний і тваринний світ різноманітний — понад 750 видів водоростей (червоні, бурі й зелені), багато видів червононогих і двостулкових моллюсків (у прибережній зоні), а також голкошкірих і ракоподібних. На мілководді живуть устриці, мідії, морські блюдечка, морські їжаки, морські огірки, невеликі краби. У заростях водоростей — морські коники, на більшій глибині поширені омари, великі краби, восьминоги, каракатиці, морські зірки, а також вугрі й мурени. Товща вод насичена планктоном, з риб поширені сардина, скумбрія, макрель, тунець та ін., а також шість видів акул, із ссавців — дельфіни і тюлень-монах. Узбережжя А. м. здавна щільно заселене, вирізняється високим рівнем господарювання — розвинене рибальство (сардини, скумбрієві), марикультура (устриці, мідії). На шельфі видобувають нафту і природний газ (див. Адріатично-Іонічний нафтогазоносний басейн). На узбережжі А. м. розташовані курорти: Ріміні в Італії; Дубровник, Спліт, Шибеник у Хорватії та ін. Осн. порти: Трієст, Венеція, Барі, Анкона, Бріндізі — в Італії; Рієка, Спліт, Дубровник — у Хорватії; Бар, Котор — у Чорногорії; Копер — у Словенії; Дуррес, Вльора — у Албанії; Неум — у Боснії та Герцеговині.

Лит.: Cushman-Roisin B., Gačić M., Poullain P.-M. Artegiani A. Physical oceanography of the Adriatic Sea. Springer, 2001; Lionello P., Malanotte-Rizzoli P., Boscolo R. Mediterranean climate variability. Elsevier, 2006.

А. С. Івченко

Адріатично-Іонічний нафтогазоносний басейн — займає акваторію Адріатичного та Іонічного морів, розташ. на сх. узбережжі Італії та на зх. прибереж. тер. Хорватії, Чорногорії, Албанії, Боснії та Герцеговини. Пл. басейну — 339 тис. км². Перше нафтове родовище відкрите в Італії 1889, а в Албанії почато розробку італійцями 1935. Бл. 130 газових і 15 нафтових родовищ розвідано в італ. частині басейну, а в албанській — по 10 родовищ нафти і газу. А.-І. н. б. розташ. в межах міжгірської западини між

Адріатичне море
(м. Анкона, Італія)

складчастими спорудами альпійського віку Апеннін, Альп, Дінарід та Елленід. Макс. потужність осадового чохла в пд. частині *Адріатичного моря* — 10 км. Нафтогазоносними є теригенні відклади *піоцену* та *міоцену*; карбонатні відклади верхньої крейди та *тріасу* в діапазоні глибин 250–6250 м. Поклади басейну пов'язані з антиклінальними складками та лінзовидними прошарками пісковиків. Найбільше родовище в Італії — Малосса (пром. запаси нафти — 48 млн т, газу — 170 млрд м³). Осн. нафтові родовища в Албанії — Кучова та Патосі. Густина нафти А.-І. н. б. коливається в межах 755–940 кг/м³. Албанська нафта відрізняється підвищеною густиною і потребує спеціальної переробки. Газу, зазвичай, сухі. В італ. частині басейну видобуток і переробка нафти сконцентровано поблизу рр. Мілан і Равенна.

Н. В. Вергельська

Адрони (від грец. *ἀδρός* — сильний, великий), гадрони — клас елементарних частинок, які беруть участь у сильних взаємодіях. Це мезони (піони, каони тощо), *баріони* (нуклони, гіперони) та їхні численні резонанси. Спін мезонів цілий, а баріонів — напівцілий. Взаємний перехід між мезонами й баріонами заборонений законом збереження *баріонного заряду*. Мезони складаються з кварк-антикваркових пар, а баріони — з трьох *кварків*. Результуючий кольоровий заряд реальних А. дорівнює нулю (А. білі). Залежно від кваркового складу А. характеризуються дивністю, чарівністю, привабливістю. А., які не вписуються в цю схему, наз. екзотичними. Екзот. адрони поділяють на: екзот. баріони, зокрема пентакварки, мін. кварковий склад яких — 4 кварки й 1 антикварк; екзот. мезони — зокрема, адронні молекули, тетракварки, глюболі й гібридні мезони. Внутр. зв'язок між кварками всередині А. здійснюється внаслідок обміну *глюонами*. Ці взаємодії близькодійні ($r < 10^{-15}$ м). А. поділяють на стаб. (протони), квазістаб. (мезони), нестаб. (резонанси). А. групуються в ізомультиплети й супермультиплети. Оскільки А. мають внутр. кваркову будову, можуть перебувати в збуджених станах, групуватись у супермультиплети, то їх уже не можна відносити до істинно елементарних частинок. Термін А. запропоновано рос. фізиком Л. Б. Окунем у 1962, за переходу від моделі *Сакати* сильно взаємодіючих частинок до кваркової теорії. Тепер ведуться пошуки та експериментальні підтвердження існування теоретично передбачених елементарних частинок на *Великому адронному колайдері* — пришвидшувачі заряджених частинок на зустрічних пучках.

Лит.: Окунь Л. Б. Физика элементарных частиц, Москва, 1988; Martin B. R., Shaw G., Particle Physics. 3rd ed. John Wiley&Sons, 2013.

Адсорбуючі засоби в медицині — нерозчинні адсорбенти; тонкі порошкоподібні інертні речовини з великою адсорбційною поверхнею, здатною адсорбувати хім. сполуки. Всі А. з., які використовуються в мед. практиці, характеризуються: а) сорбційною ємністю — кількістю речовини, яку сорбент здатний зв'язати на одиницю своєї маси; б) здатністю сорбувати структури різного розміру і маси (як цілі бактерії, так і молекули). Розрізняють: а) А. з. для зовн. застосування, які при нанесенні на пошкоджені ділянки

шкіри здатні вбирати рідину, що виділяється при запаленні, а також поглинати різні шкідливі речовини; існують у формі присипок, паст, мазей та ін.; б) А. з. для внутр. застосування, які, своєю чергою, поділяються на *ентеросорбенти*, які сорбують мікроорганізми і хім. сполуки з шлунково-кишкового тракту, і адсорбенти для *гемосорбції*, призначені для внутрішньовенного введення. А. з. для зовн. застосування — це тальк, каолін (біла глина), гідроокис алюмінію; адсорбуючі властивості притаманні також крохмалю, препаратам лігніну (можуть застосовуватися зовнішньо). Як ентеросорбенти застосовують препарати: а) активованого вугілля — спеціально обробленого вугілля рослинного або тваринного походження, яке має високу адсорбуючу спроможність за рахунок пористої структури, здатне поглинати різні гази, токсини, речовини синтез. і рослин. походження (солі металів, барбітурати, алкалоїди, глікозиди та ін.); б) альгінової к-ти (отриманої з морських водоростей) — найбільшу адсорбційну активність виявляють до радіонуклідів і важких металів; в) диосмектиту (змішаного силікату алюмінію й магнію); г) природної целюлози — здатні адсорбувати мікроорганізми, екзо- і ендотоксини, ксенобіотики, різні алергени; д) каоліну; е) пектину (полісахариди, присутні в рослинах, особливо фруктах); є) лігніну — особливо активні стосовно мікроорганізмів; ж) вісмуту; з) високодисперсного діоксиду кремнію (т. з. біле вугілля); и) гідрогель метилкремніевої кислоти та ін. Для гемосорбції використовують активоване вугілля та біоспецифічні сорбенти, певні низькомолекулярні полімери (напр., препарати полівінілпіролідону). При прийомі А. з. всередину слід пам'ятати про можливе зменшення ефективності ліків, які приймаються одночасно з ними, тому інтервал між прийомом А. з. та ін. препаратів має бути не менший за 1–1,5 год.

Лит.: Беляков Н. А., Соломенников А. В. Энтеросорбция (введение в проблему). Ленинград, 1990; Энтеросорбция / Под ред. Н. А. Белякова. Ленинград, 1991; Николаев В. Г. и др. Энтеросорбция: состояние вопроса и перспективы на будущее // Вісник проблем біології і медицини. 2007. Вип. 4; Гарник Т. П. та ін. Эффективность сучасного ентросорбенту «Біле вугілля» у хворих з гострими кишковими інфекціями, викликаними умовно патогенними мікроорганізмами. // Фітотерапія. 2011. № 4.

Адсорбційна ємність — при *адсорбції* — максимальна кількість адсорбенту, яка може бути поглинута адсорбентом.

Лит.: Диксон М. Ферменты. В 3-х т. / Пер. з англ. Москва, 1982. Т. 1–2; Губський Ю. І. Біологічна хімія : Підручник. Київ, Тернопіль, 2000; Гонський Я. І., Максимчук Т. Н. Біохімія людини. Київ, 2001; Ніжніченко Н. М., Магда В. І. Колоїдна хімія: Навчальний посібник. Полтава, 2007; Фізична і колоїдна хімія / Під ред. Кострицького А. І. Київ, 2007.

Адсорбція (від лат. *ad* — до, при і *sorbere* — поглинати) — 1) Поглинання будь-якої речовини (адсорбата) з газоподібного середовища або розчину поверхневим шаром рідини або твердого тіла (адсорбента), зокрема, *мембранами біологічними*. Розрізняють фізичну А. й хемосорбцію. А. залежить від природи адсорбента та адсорбата, властивостей і концентрації адсорбованої речовини і температури. А. широко використовують

Адсорбуючі засоби.
Таблетка активованого вугілля
(Carboneum activatum)

для очищення і одержання різних речовин, для фарбування тканин, у вакуумній техніці тощо. Найчастіше застосовують тверді адсорбенти — активне вугілля, силікагель та ін.

2) У біологічних системах А. — перша стадія поглинання субмікроскоп. колоїдними структурами, клітинами й тканинами різних речовин із зовн. середовища. Функціонування біол. мембран, перші етапи взаємодії ферментів із субстратом, захисні реакції проти токсичних речовин, процеси всмоктування тощо пов'язані з А. Явище А. використовують для одержання й очищення біологічно активних речовин — вітамінів, ферментів, гормонів, антибіотиків.

Лит.: Диксон М. Ферменти. В 3 т. / Пер. з англ. Москва, 1982. Т. 1–2; Губський Ю. І. Біологічна хімія: Підручник. Київ; Тернопіль, 2000; Гонський Я. І., Максимчук Т. Н. Біохімія людини. Київ, 2001; Ніжниченко Н. М., Магда В. І. Колоїдна хімія: Навчальний посібник. Полтава, 2007; Фізична і колоїдна хімія / Під ред. Кострицького А. І. Київ, 2007.

Адстрат (лат. adstratum — нашарування, від ad — при, на, біля і stratum — настил) — сукупність рис мовної системи як результат впливу однієї мови на іншу в умовах тривалого співіснування і контактів народів, що розмовляють цими мовами. Термін уперше вжив італ. лінгвіст М. Бартолі у розвідці «Субстрат, суперстрат, адстрат» (1939). А., на відміну від співвіднесених із цим поняттям термінів *субстрат* і *суперстрат*, означає нейтральний тип мовної взаємодії, за якої не відбувається етнічна асиміляція та розчинення однієї мови в іншій, адстратні явища утворюють прошарок між двома самостійними мовами. При цьому впливи та їхні наслідки є взаємними: кожна з двох взаємодіючих мов впливає одна на одну. Типовий приклад А. — формально або типологічно близькі явища, що виникли в укр. мові внаслідок впливу на неї польськ., і відповідні явища, що утворилися в польськ. мові як результат впливу на неї українськ.

Лит.: Bartoli M. Substrato, superstrato, adstrato // Rapports 5me congrès international des linguistes, Bruxelles, 18 août — 2 septembre 1939. Bruges. 1939; Winford D. An Introduction to Contact Linguistics. Oxford, 2002; Riehl C. Sprachkontaktforschung: Eine Einführung. Tübingen, 2009.

О. Б. Ткаченко

Адуляр, місячний камінь — мінерал класу *силікатів*, групи відносно рідкісних калієвих *полювих шпатів*, алюмосилікат калію ($K[AlSi_3O_8]$), морфологічний різновид низькотемпературного ортоклазу. Назва А. походить від назви родовища в горах Адула (Швейцарія). Типовий склад А. відповідає формулі $Or_{90}Ab_{10}An_0$, де Or — ортоклаз, Ab — *альбіт*, An — *анортит*. Домішки: до 1% BaO, не більше за 0,5% CaO. Утворюється при кристалізації силікатного розплаву в глибинах Землі за t -ри 650–700 °С, належить до магматичних глибинних гірських порід. Колір — водянисто-прозорий або напівпрозорий; форма кристалів — короткопризматичні, ромбоєдричні; спаяність — досконала; злам — нерівний; блиск — скляний; твердість за шкалою твердості мінералів Мооса — 6–6,5. У природі зустрічається у вигляді призматичних кристалів або зернистих мас. А. типовий для багатьох кварцових жил альпійського типу, зустрічається в пегматитах, рудних жилах, у тріщинах гірських

порід. Розрізняють: А.-альбіт та А. барієстий (містить 3,49% BaO). Найчастіше зустрічається: на о. Шрі-Ланка, у шт. Вірджинія, США; у М'янмі; на о. Мадагаскар; у Танзанії; на о. Північний, Нова Зеландія. Застосовують у ювелірній справі для виготовлення прикрас.

Лит.: Бетехтин А. Г. Курс мінералогії. Москва, 2007.

Н. В. Вергельська

Ад'юдикація (лат. adjudicatio — присудження) — у міжнар. праві суто юридична за своєю природою підстава тер. змін. Передбачає взаємну згоду держав — сторін спору, згідно з якою вони звертаються до міжнар. судових чи арбітраж. органів, чий рішення обов'язкові для сторін. Прикладами А. є, зокрема, рішення Міжнар. суду ООН. Так, у спорі між Францією та Великою Британією цей суд вирішив, що деякі маленькі острови у протоці Ла-Манш знаходяться під брит. суверенітетом (1953). В ін. спорі Міжнар. суд ООН підтримав домагання Бельгії на анклави, розташовані поблизу кордону з Нідерландами (1959).

К. К. Сандровський

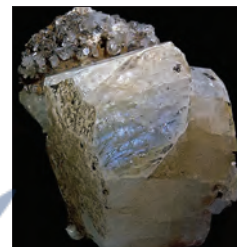
Ад'юнк (від лат. adjunctus — приєднаний, пов'язаний) — 1) У Збройних Силах України — особа офіцерського складу, яка проходить навчання в *ад'юнктурі* вищого військ. навч. закладу або н.-д. установи для подальшого проходження військ. служби на посадах наук.-пед. та наук. складу. Навчання А. зазвичай завершується публічним захистом дисертації для здобуття наук. ступеня. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», А. — вчений, який проводить наук. дослідження у рамках підготовки в *ад'юнктурі* вищого військ. навч. закладу (вищого навч. закладу із специфічними умовами навчання) для здобуття ступеня доктора філософії.

2) У навч. закладах Європи до 1863 — особа, яка проходить наук. стажування; помічник (заступник) керівника каф., професора, академіка; молодша наук. посада. Напр., у 1834–1835 А.-професор всесвітньої історії М. Гоголь читав курс лекцій з історії Середньовіччя у Петербурзькому ун-ті. 3) У Франції А. називали помічників мерів, крім того, цю назву носили деякі молодші посадовці у військ. управлінні.

Дж.: Про наукову і науково-технічну діяльність: Закон України // Відомості Верховної Ради. 2016. №3. Ст. 25.

Ю. В. Ольшевський, О. О. Нашивочников

Ад'юнктура — одна з форм підготовки офіцерських кадрів до самостійної педагогічної і наук. роботи. А. є складовою єдиної системи безперервної освіти при вищих військ. навч. закладах (ВВНЗ) і н.-д. установах (НДУ). Забезпечує поглиблену заг.-теор. і спец.-військ. підготовку наук.-пед. і наук. кадрів, оволодіння методами і засобами наук. досліджень; вміння вести наук., пед. і виховну роботу. Підготовка *ад'юнктів* здійснюється цілеспрямовано для заміщення посад професорсько-викладацького складу у військ. ун-тах та ін-тах, на військ. відділеннях, ф-тах і каф. цивільних ВВНЗ, а також для заміщення посад наук. працівників у ВВНЗ і НДУ з наук. галузей і спеціальностей, встановлених Номенклатурою спеціальностей наук. працівників. До А. на підставі конкурсного відбору приймаються офіцери Збройних сил України, які пе-

Адуляр

ребувають на дійсній військ. службі, мають вищу освіту й кваліфікацію спеціаліста або наук. ступінь магістра. А. при ВВНЗ і НДУ Збройних сил України створюється і ліквідується спільним рішенням Міністерства освіти України та Міністерства оборони України за поданням начальника управління військ. освіти.

Дж.: Положення про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України, Міністерства освіти і науки України від 30 червня 2000 р. № 194/265.

В. В. Бойченко

Ад'юта́нт (нім. Adjutant, від лат. adjutare — допомагати, підтримувати, сприяти) — 1) Посада офіцера (*прапорщика, мічмана*), який перебуває при військ. командирі для виконання службових та інших доручень або штабної роботи. 2) Придворний військ. чин у почті монарха (флігель-ад'ютант, генерал-ад'ютант). 3) У 2-й пол. 17 ст. в армії Рос. імперії — посада офіцера, що завідував діловодством у штабі. Розрізнялися А.: батальйонні, дивізійні, полкові, бригадні та старші (останні в *дивізіях*, польових арміях, округах). 4) У Франції 19 ст. — офіцер у полку, який відповідав за навчання унтер-офіцерів та *капралів*. 5) У Збройних Силах СРСР (до 1954) — штабна посада у *батальйоні* (дивізіоні). Нині у збройних силах провідних країн світу посада А. скасована.

А. І. Шигида, В. І. Фокін

Адя́н, Сергій Іва́нович (01.01.1931, с. Кушчу, тепер смт Дашкесанського р-ну, Азербайджан) — вчений-математик, фахівець з алгебри, математичної логіки і теорії алгоритмів, академік Російської АН, засновник і керівник однієї з провідних наук. шкіл Росії з математики. А. отримав фундаментальні результати в області алгоритмічних проблем розпізнавання групових і напівгрупових властивостей. А. спільно з академіком П. С. Новіковим вирішив одну з найважчих проблем в алгебрі — проблему Бернсайда про періодичні групи; створений при цьому метод знайшов застосування у вирішенні багатьох інших відомих проблем теорії груп. А. вперше побудував некомутативні аналоги адитивної групи раціональних чисел, ввів нові операції множення груп, відомі як *n*-періодичні добутки Адяна. В різні роки був членом Експертної ради Всесоюзної атестаційної комісії (ВАК), Експертної ради з математики, Наукової комісії Відділення математики АН з шкільної математичної освіти, головою Спеціалізованої ради ВАК з присудження докторських ступенів при Математичному ін-ті ім. В. А. Стеклова РАН. А. — чл.-кор. РАН (з 1991) і дійсний член РАН (з 2000); з 1973 завідує відділом математичної логіки Математичного ін-ту ім. В. А. Стеклова РАН, з 1965 — професор каф. математичної логіки МДУ ім. М. В. Ломоносова. А. — лауреат премії ім. П. Л. Чебишева АН СРСР (1963), міжнар. премії ім. Олександра фон Гумбольдта (Німеччина; 1994), Держ. премії РФ (1999). Осн. наук. праці: «Проблема Бернсайда і тождества в группах» («Проблема Бернсайда и тождества в группах»; Москва, 1975); «Нерозв'язаність деяких алгоритмічних проблем для груп» («Неразрешимость некоторых алгоритмических проблем для групп»; «Труды ММО», 1957); «Дослідження з проблеми Бернсайда і пов'язаних з нею питань»

(«Исследования по проблеме Бернсайда и связанным с ней вопросам», Труды МИАН. 1984. Т. 168); «Алгоритмичні проблеми для груп та напівгруп» (Алгоритмические проблемы для групп и полугрупп». «Успехи матем. наук». 2000. Т. 55. Вып. 2)

Лит.: Беклемишев Л. Д. і др. Сергей Иванович Адян (к 75-летию со дня рождения) // Успехи математических наук. 2006. Т. 61. Вып. 3 (369).

Ае́ди (грец. αἰδός — співець) — давньогрецькі професійні поети й співці. Їхнє мист-во розквітло в 8–7 ст. до н. е. А. виконували епічні пісні, акомпануючи собі на струнному щипковому інструменті — *спринксі*. Під час співу імпровізували, доповнювали й видозмінювали пісні, створювали нові. Згодом А. заступили *рапсоди*.

Аера́тор (від грец. αἴρ — повітря) — тех. пристрій для насичення води киснем. Існують різні типи і конструкції А. залежно від способу аерації (розбризкування води у шарі атм. повітря; розпилення атм. повітря у шарі води; змішування води з повітрям під високим тиском; змішування води з повітрям у товщі водойми; змішування води з повітрям біля поверхні водойми й у товщі води) — гравітаційні, поверхневі, розпилювальні та турбінні, а також за типом приводу — з електроприводом, з приводом від двигуна внутрішнього згоряння та від вітросилової установки. Гравітаційні А. використовують енергію, що вивільнюється під час падіння води з висоти, для збільшення контакту води з повітрям, що сприяє підвищенню вмісту в ній кисню. Поверхневі А. (AQUA-Mini, AQUA-Maxi) призначені для перемішування і приведення у рух поверхневого шару води, у результаті чого інтенсифікується перехід кисню з повітря до води. Розпилювальні А. (повітряні мембранні компресори) подають повітря або кисень у воду у вигляді бульбашок із подальшим переходом кисню до води шляхом дифузії через рідинну плівку. Турбінні А. («Гвинт» Н17-ІФЕ, Н19-ІАЛ/1, Н19-ІАК/1) насичують воду киснем за рахунок обертання гребного гвинта, що подає повітря у воду; утворена повітряна суміш поширюється потоком утворювачем в обраному напрямку водойми. А. застосовують також у ставовій та індустріальній *аквакультурі*.

Лит.: Андрущенко А. І., Алімов С. І. Ставові рибицтво. Київ, 2008; Мамонов Ю. П., Литвиненко А. І. Оборудование для товарного рыбоводства. Москва, 2009; Техника для рыбоводства. Тюмень, 2010; Васильева Н. В. Технические средства аквакультуры. Горки, 2012.

І. І. Грициняк

Аера́ція води — збагачення водного середовища киснем за допомогою хім. [внесення хім. реагентів — гідроген пероксиду (пероксиду водню), кальцій пероксиду, калій перманганату тощо, які, взаємодіючи з водою, виділяють кисень], біол. (стимулювання розвитку фітопланктону водойм як головного продуцента кисню; вселення рослиноїдних риб, що оптимізують видовий склад водної рослинності), та мех. методів. У практиці *аквакультури* застосовують переважно мех. засоби А. в., які забезпечують: розбризкування води у шарі атм. повітря; розпилення атм. повітря у шарі води; змішування води з повітрям під високим тиском; змішування

Адя́н Сергій Іванович

Аерація води в акваріумі

води з повітрям у товщі водойми; змішування води з повітрям біля поверхні водойми й у товщі води. Більшість аераційних установок функціонує за принципом продування атм. повітря у вигляді дрібних бульбашок через товщу води, завдяки чому кисень повітря розчиняється у ній, досягаючи концентрації до 7–8 мг/дм³. Ефективнішим методом насичення води киснем є оксигенація, застосування якої дозволяє підвищити вміст кисню до 15–50 мг/л. Оксигенатори — пристрої, що забезпечують збагачення води киснем за безперервного потоку та перевищення рівня рівноважного насичення не з атм. повітря, а із суміші газів, більшу частку в якій (понад 90 %) становить кисень. В індустріальній аквакультурі застосовують також акватори — апарати, принцип дії яких ґрунтується на процесі дифузії мікробульбашок газу діам. 0,05 мм у воді, збагачуючи її киснем.

Лит.: Андрущенко А. І., Алімов С. І. Ставоре рибництво. Київ, 2008; Мамонтов Ю. П., Литвиненко А. І. Оборудование для товарного рыбодоводства. Москва, 2009; Техника для рыбодоводства. Тюмень, 2010; Жигин А. В. Замкнутые системы в аквакультуре. Москва, 2011; Васильева Н. В. Технические средства аквакультуры. Горки, 2012.

І. І. Гринцяк

Аерація ґрунту — один із показників фіз. властивостей ґрунту. Зі щільністю та щільністю твердої фази тісно пов'язана загальна пористість ґрунту (ЗП) — частка (в %) об'єму всіх пор від загального об'єму ґрунту. ЗП залежить як від мех. складу і структурності ґрунту, так і від характеру «розміщення» агрегатів у його масі. Чим крупніші грудочки ґрунту, тим більший об'єм пор між ними (міжагрегатна пористість). У ґрунті є також і внутріагрегатні пори. Пористість структурного ґрунту певного мех. складу значно вища, ніж безструктурного того ж мех. складу. У різних генетичних горизонтах міне-

мулою: $ЗП = (1 - \frac{ЩГ}{ЩТФ}) \cdot 100$, де $\frac{ЩГ}{ЩТФ}$ — об'єм твердої фази ґрунту, а за одиницю приймають загальний об'єм ґрунту з усіма його порами. Експериментально ЗП визначають шляхом заповнення всіх пор ґрунту рідиною, об'єм якої заміряють. Залежно від величини пор виділяють капілярну та некапілярну пористість. Капілярна пористість (КП) дорівнює процентному відношенню об'єму тонких (капілярних, найчастіше внутріагрегатних) пор від заг. об'єму ґрунту, а некапілярна — об'єму крупних (найчастіше міжагрегатних) пор. Експериментально КП визначають виходячи з капілярної вологості (КВ) ґрунту, яку, своєю чергою, визначають методом капілярного насичення монолітів ґрунту: $КП = КВ \cdot \frac{ЩГ}{ЩТФ}$, де КП — капілярна пористість, % від об'єму ґрунту; КВ — капілярна вологості, % від маси сухого ґрунту; $\frac{ЩГ}{ЩТФ}$ — щільність ґрунту, г/см³. Віднявши КП від ЗП, одержимо величину некапілярної пористості ґрунту, або (що те ж саме) пористості його аерації при капілярному насиченні (Паер. кв): $Паер. кв = ЗП - КП$. В агрономічному відношенні важливо, щоб ґрунти мали найбільшу пористість капілярів, заповнених водою і, одночасно, пористість аерації була не меншою за 15 % від об'єму в мінеральних та 30–40 % в торфових ґрунтах. На це повинні бути спрямовані й усі заходи з поліпшення заг. фіз. властивостей ґрунту: 1) раціональна система обробітки ґрунту; 2) застосування ґрунтозахисних сівозмін із багаторічними бобовими травами; 3) внесення достатніх норм органічних добрив; 4) здійснення хім. меліорації; 5) мінімізація обробітки; 6) зниження тиску на ґрунт машин та знарядь тощо. Оцінку загальної пористості ґрунтів (ЗП, % від об'єму) здійснюють згідно з критеріями, запропонованими Н. А. Качинським (1965): >70 % — надмірно розпушений ґрунт; 65–55 % — відмінна; 55–50 % — задовільна для орного шару; <50 % — незадовільна для орного шару; 40–25 % — надмірно низька, характерна для ілювіальних горизонтів.

Лит.: Качинский Н. А. Оценка основных физических свойств в агрономических целях и природного плодородия по механическому составу // Почвоведение. 1958. № 5; Качинский Н. А. Физика почвы. Москва, 1965. Ч. 1; 1970. Ч. 2; Гнатенко О. Ф., Капштик М. В., Петренко Л. Р., Вітвицький С. В. Ґрунтознавство з основами геології. Київ, 2005.

М. В. Капштик

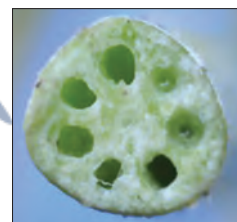
Аеренхіма (від грец. $\alpha\eta\rho$ — повітря і $\xi\chi\upsilon\mu\alpha$, букв. — налите, тут — тканина) — повітроносна тканина рослини, яка складається з тонкостінних паренхімних клітин і значної кількості міжклітинних просторів (міжклітинників). А. характерна для водних та болотяних рослин, деяких *гігрофітів*. Великі міжклітинні простори та канали А., заповнені повітрям, забезпечують рослині плавучість, інтенсивний газообмін між коренями і листками, створюють запас кисню та вуглекислого газу, необхідний для її життєдіяльності в умовах поганої аерації.

Лит.: Стебляк М. І. Ботаніка. Анатомія і морфологія рослин. Київ, 1995; Недуха О. М. Гетерофілія у рослин. Київ, 2011.

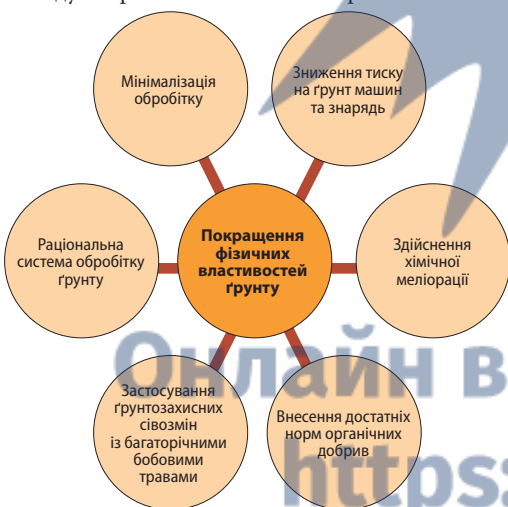
Аеро... (від грец. $\alpha\eta\rho$ — повітря) — частина складних слів, що відповідає поняттям «повітряний», «авіаційний» (*аеропорт, аерофобія*).

Аерація ґрунту. Аератор для газону

Аеренхіма. Американський лотос (*Nelumbo lutea*)

ральних ґрунтів ЗП змінюється в широкому діапазоні: від 25 до 80 % від об'єму ґрунту. В гумусових горизонтах чорноземів вона коливається в межах 50–65 %, в торфових ґрунтах може досягати 80–90 %.

Систему оцінювання ЗП ґрунту вперше на теренах Радянського Союзу запропонував Н. А. Качинський. Визначити ЗП ґрунту можна за такою фор-

Аероакселератор (від *аеро...* і *акселератор*) — компактна комбінована споруда, яка об'єднує в собі *аеротенк* та відстійник і слугує для біол. очищення стічних вод від органічних забруднень шляхом окислення їх мікроорганізмами. Застосування А. дозволяє економити земельні площі, скорочувати протяжність технол. комунікацій і значно зменшувати споживання електроенергії.

Лит.: Запольський А. К. Водопостачання, водовідведення та якість води. Київ, 2005.

Аероакустика (від *аеро...* і *акустика*) — розділ фізики, у якому вивчають механізми й закономірності генерації звукових хвиль крізь турбулентний рух плинину або ж аеродинамічні сили, що взаємодіють з поверхнею, а також проблеми акустики газових потоків, які рухаються, взаємодіють з газовими потоками та методи зменшення або зниження аерошумів. А. практично має справу зі звуком, що спотворюють аеродинамічні сили й збурення, які виникають у потоці. На відміну від класичної *акустики*, А. не вивчає процесів, що можуть відбуватися під впливом зовн. сил або коливань. Цей наук. напрям виник у сер. 1950-х. Першим теоретично дослідив утворення звуку під час руху потоків рідин англ. учений Дж. Релей (J. Reley). А. вивчає шуми двох типів: ті, що утворюються за зміщенням частинок середовища в потоці й шуми з обтікання твердих тіл потоками газів. У А. генерація звуку пов'язана з утворенням вихорів, їх пришвидшеним рухом у неоднорідному полі під час обтікання тіл у потоці, а також за витікання газу в рухоме або нерухоме середовище.

Лит.: Голдстейн М. Е. Аэроакустика / Пер. с англ. Москва, 1989; Акустические измерения и стандартизация. Аэроакустика. Геоакустика. Ультразвук и ультразвуковые технологии. Электроакустика: Сб. трудов XIII сессии Рос. акустического общества. Москва, 2003. Т. 2.

М. В. Курик

Аероби (від *аеро...* і грец. βίος — життя), аеробні організми — істоти, що здатні жити і розвиватися лише за наявності вільного кисню в повітрі чи воді. Це переважна більшість тварин (виняток — деякі найпростіші та гельмінти, що живуть у кишкову тракті), рослин і грибів, а також різні групи *прокаріотів*. Серед прокаріотів розрізняють облігатних А., що живуть лише за наявності нормальної кількості вільного кисню і здійснюють окисне фосфорилування, й факультативних А., які також можуть жити в умовах безкисневого середовища. А. прокаріоти, які здатні жити лише за наявності дуже малої кількості вільного кисню, отримали назву мікроаерофіли (оскільки вони нездатні існувати за його нормальної концентрації).

Лит.: Одум Ю. Экология: В 2 т. Москва, 1986; Борисов Л. Б. Медицинская микробиология, вирусология и иммунология. Москва, 2005.

Аеробіка (англ. aerobics, від *аеро...* і грец. βίος — життя), ритмічна гімнастика — вид спорту, в якому спортсмени виконують вправи під ритмічну музику, різновид гімнастики. Виконання вправ А. сприяє тому, щоб орг-м людини споживав якнайбільше кисню, звідси й назва. Насичення орг-му киснем укріплює серцево-судинну систему й опорно-руховий апарат. Поняття «А.»

стало використовуватися наприкінці 1960-х завдяки лікарю, полковнику Військ.-повітр. сил США К. Куперу, який розробив комплекс вправ. К. Купер використав цей термін у своїй книзі «Аеробіка» (1968), яка була призначена для широкого кола читачів і об'єднувала результати його досліджень. За К. Купером, при аеробному режимі енергія в м'язах здобувається завдяки кисню, який через легені надходить у кров людини, й вона тривалий час може витримувати навантаження, виконуючи прості вправи: біг, плавання, їзда на велосипеді, танці під музику тощо. Осн. принципи А., розроблені К. Купером, на поч. 1970-х використовувала танцівниця Дж. Соренсен. Вона додала до програми тренувань різноманітні танцювальні рухи, які багато разів повторювалися під муз. супровід. Увагу широкого загалу до А. привернула амер. актриса Дж. Фонда, яка 1979 відкрила свою першу студію А. у м. Беверлі-Гілз (США).

Базовими вправами в А. є різні види ходьби, бігу, підстрибування та стрибки, махи ногами, присідання, випади. Застосування цих вправ у поєднанні з пересуваннями, поворотами, рухами руками забезпечує всебічну дію на орг-м осіб, які займаються А. На сьогодні спеціалісти виділяють понад 200 програм А., які поділяють на програми без використання обладнання та з використанням обладнання. До першої групи відноситься класична (базова А.), танцювальна А., А. з використанням елементів бойових мист-в; до другої групи — фітнес-програми з використанням кардіоваскулярних тренажерів, степ-платформ, фітболів та ін. обладнання.

З 1980-х А. розвивається не лише як комплекс оздоровчих вправ, а також і як вид спорту. Спортивну А. створило амер. подружжя К. і Х. Шварц. Автори розробили правила змагань і чіткі критерії оцінки виступів спортсменів: майстерність, артистичність та аеробність. Судді виставляють оцінку в межах 10 балів (враховуються сила, витривалість, гнучкість, техніка виконання, хореогр. підготовка, складність ком-

Аеробіка

позиції, артистичність і зовн. вигляд). Переможці визначаються у індивід. вправах (жінки, чоловіки), змішаних парах, трійках (у будь-якому співвідношенні жінок і чоловіків). З 1984 у США щорічно проводяться чемпіонати зі спортивної А. З 1990 відбуваються Чемпіонати Європи, з 1995 — Чемпіонати світу (з 2000 — раз на два роки). Найбільшими міжнар. змаганнями для спортивної А. є Всесвітні ігри.

В Україні А. офіційно визнана як неолімпійський вид спорту й розвивається завдяки зусиллям Федерації України зі спортивної А. та фітнесу (засн. 1991). В Україні про А. дізналися вперше з циклу передач (1984–1991) Центрального телебачення кол. СРСР, в яких були показані комплекси вправ ритмічної гімнастики. У травні 1990 до кол. СРСР приїздила делегація США з показовими виступами чемпіонів США зі спортивної А. (програма «Спорт для усіх»), зокрема, вона побувала в м. Одесі. Відтоді розпочалася праця з оволодіння новим видом спорту і рухової активності; проводилися семінари у містах Києві, Одесі. На першому Чемпіонаті Європи (1990) в Італії укр. спортсменка О. Бехтерева перемогла в усіх видах індивідуальних програм і стала першою чемпіонкою Європи серед жінок. Перший чемпіонат України відбувся 1992 у м. Києві. 1991 автори спортивної А. та фітнесу Х. Шварц проводили Міжнар. турнір зі спортивної А. у Москві. Серед призерів були укр. спортсмени: срібний призер турніру — О. Бехтерева (м. Одеса), бронзовий призер — О. Пасічна (м. Київ). Четверте місце серед змішаних пар посіли Ю. Пінчук та О. Пасічна (м. Київ). 1993 збірна України (у складі — О. Бехтерева, О. Пасічна, Ю. Пінчук та Г. Ляшенко) вперше взяла участь у Чемпіонаті світу (м. Нью-Орлеан, США), відтоді регулярно бере участь у змаганнях. 1995 збірна України (у складі — О. Пасічна, С. Зик, А. Лісничий) виборола командне третє місце і перше місце у змаганнях змішаних пар на першому Кубку Європи у м. Ессені (ФРН) і дві бронзові медалі на Чемпіонаті Європи у м. Празі (Чехія). У травні 1998 Чемпіонат Європи з А. проходив в Україні, у м. Києві. У змаганнях брали участь 157 спортсменів з 27 країн. В Україні вперше у світі почали проводити змагання серед дітей (амер. правила забороняли заняття А. до 18 років). 1998 було вирішено ввести категорію «юніор», і чемпіонат пройшов серед дорослих та юніорів. Золоті медалі здобули укр. спортсмени О. Левкін (серед чоловіків) і Н. Пасічна (серед юніорів), срібну медаль — укр. юніори А. Луценко, О. Попченко та Н. Пасічна. Федерація України зі спортивної аеробіки та фітнесу щорічно проводить Чемпіонати та Кубки України у вікових категоріях: діти (6–11 років), кадети (12–14 років), юніори (15–17 років), молодь (17–21), дорослі (від 18 років та старші), організує нац. і міжнар. турніри (відкритий Чемпіонат Києва, Кубок України тощо).

Лит.: Cooper K. H. Aerobics. Philadelphia, 1968; Купер К. Новая аэробика. Система оздоровительных физических упражнений для всех возрастов. Москва, 1976; Купер К. Аэробика для хорошего самочувствия. Москва, 1987; Лисицкая Т. С. Ритм + Пластика. Москва, 1987; Купер К. Пять категорий физических упражнений // Наука — здоровью. 1989; Носова Л. С. С легкой руки Джейн Фонды // Физкультура и спорт. 1992. № 9; Яцура С. І. Рух — це життя. Київ, 1999; Оздоровлення через заняття аеробікою. Київ, 2000; Спортивна аеробіка в школі. Москва, 2002.

О. В. Андрєєва, С. В. Глухова

Аеробіоз (від *аеро...* і грец. βίος — життя) — життя за умови наявності в середовищі вільного кисню. Властивий більшості орг-мів і всім високорозвиненим істотам. Є ефективнішим способом отримання енергії, забезпечуючи значно більше вивільнення кількості енергії на одиницю органічної речовини, ніж у разі *анаеробіозу*.

Гол. властивістю А. є реакції клітинного дихання — окиснення органічних речовин Оксигеном до утворення вуглекислого газу та води. Лише у деяких аеробних *мікроорганізмів* (оцтовокислі бактерії, дріжджі та ін.) процес окиснення не завершується і кінцевим продуктом є органічні к-ти.

Лит.: Одум Ю. Экология: В 2 т. Москва, 1986; Борисов Л. Б. Медицинская микробиология, вирусология и иммунология. Москва, 2005.

Аеробіологія — розділ біології, який вивчає *аеропланктон*. У широкому розумінні трактується як наука, що вивчає життя в атмосфері, об'єктами якої вважаються також великі літаючі комахи, птахи, літаючі ссавці. Іноді трактується як розділ біології, що вивчає *аеробіонтів*. А. тісно пов'язана з екологією, досліджує розподіл живих орг-мів та їхніх похідних (пилки, спори, насіння та ін.) у повітрі, вплив вітру, турбулентності, конвекції тощо. А. також пов'язана з географією, медициною (досліджує вплив органічних складових повітря на здоров'я людини, яка ним дихає), метеорологією, фізикою (особливо оптикою повітря) та ін. науками. Результати досліджень у галузі А. беруться до уваги інженерними науками. Серед біол. дисциплін А. займає місце на перетині зоології (особливо ентомології), ботаніки (особливо палинології), мікології, екології, мікробіології, вірусології, ліхенології. Особливого значення дослідження в галузі А. набувають у період цвітіння рослин, які є алергенами. З метою контролю алергенів органічного походження в повітрі створено Європейську аероалергенну мережу (European Aeroallergen Network, EAN) Див. також *Аеропланктон*.

Лит.: Мейер-Меликян Н. Р., Северова Е. С., Гапочка Г. П. и др. Принципы и методы аэропалеонтологических исследований. Москва, 1999; Пухлик С. М., Дедикова И. В., Родинкова В. В., Насер Шамхи Али Эль-Хабіб. Результаты аэропалеонтологического мониторинга в г. Одессе // Ринология. № 4. 2011; Мычко В. Е. Аэробиология — современное направление экологического мониторинга // Актуальные проблемы изучения и сохранения фито- и микробиоты: Сб. ст. II международной научно-практической конференции (12–14 ноября 2013 г.). Минск, 2013.

Аеробіонти (від *аеро...* і *біонт*) — 1) Усі живі істоти суходолу. 2) Різноманітні безхребетні, що живуть у шарі ґрунту, що містить кисень. Відіграють ключову роль у формуванні детритних трофічних ланцюгів й утворенні ґрунтів.

Аеробіос (від від *аеро...* і грец. βίος — життя) — сукупність наземних орг-мів *аеробіонтів*, тіло яких оточене повітрям. А. протиставляють поняттю *гідробіос* — сукупності водних орг-мів. А. — сукупність аеробіонтів, що мешкають на суходолі і в нижніх шарах атмосфери.

Лит.: Одум Ю. Экология: В 2 т. Москва, 1986.

Аеробні організми — див. *Аероби*.

Аерогеліотерапія (від *аеро...* і *геліотерапія*) — метод кліматотерапії, який ґрунтується на поєднаній дії повітряних і сонячних ванн. Див. *Аеротерапія*.

Аерогель (від *аеро...* і *гель*) — клас гелевих матеріалів, у яких рідка фаза повністю заміщена

газоподібною. У зв'язку з особливостями складу такі матеріали мають рекордно низьку густину і низку унікальних властивостей: твердість, прозорість, жаростійкість тощо. Поширені А. на основі аморфного діоксиду кремнію, глинозему, а також оксидів хрому, олова та вуглецю. А. відносяться до класу мезопористих матеріалів, у яких порожнини займають не менше 50 % об'єму, а густина становить від 1 до 150 кг/м³. А. був винайдений 1931 амер. хіміком С. Кістлером, який заміняв рідину в гелі на метанол, а потім нагрівав гель під тиском до досягнення т-ри, вищої за критичну т-ру метанолу (240 °С). На наступ. етапі вчений, підтримуючи т-ру, повільно

Аерогель

знижував тиск; метанол виходив з гелю без зміни в об'ємі. Утворена речовина на дотик нагадувала легку, але тверду піну, схожу на пінопласт. А. надзвичайно міцний матеріал, витримує навантаження у 2 тис. разів більше від власної ваги, але при надмірному навантаженні тріскається. А. також дуже гігроскопічний. Найпоширеніші кварцові А., для яких характерна найменша щільність серед усіх твердих тіл (1,9 кг/м³) і теплоізоляційні властивості. Вуглецеві А. електропровідні й можуть використовуватися як електроди в конденсаторах. Кремнеземні А. на основі оксиду алюмінію з домішками ін. металів використовуються як каталізатори. На базі алюмооксидних А. з домішками *гадоліну* і *тербію* розроблено детектор високошвидкісних зіткнень. А. на основі оксиду заліза з алюмінієвими наночастинками можуть служити вибухівкою. Завдяки надзвичайно низькій теплопровідності А. застосовуються в буд-ві як теплоізоляційні й теплоутримувальні матеріали. Найбільшої популярності набуло використання А. як матеріалу для пасток космічного пилу (проект НАСА «Стардаст», США, 1999–2006).

М. В. Капитик

Аеродинаміка (від *аеро...* і *динаміка*) — розділ механіки, в якому вивчають закономірності рухів газів та твердих тіл у газах. Як самост. розділ А. сформувалася на початку 20 ст. у зв'язку з розвитком *авіації*. Осн. співвідношення А. виводять на базі модельних уявлень про суцільне середовище з використанням осн. законів клас. механіки Ньютона. Специф. явища, пов'язані з рухом тіл у газах з малою густиною, вивчають в А. розріджених газів. В А. вивчають т. з. дозвукові рухи (рухи, в яких швидкості частинок газу або точок тіла, що рухається в газі, не перевищують швидкості звуку в ньому). Для повітря поблизу поверхні Землі ця величина близька до 340 м/с (1200 км/год). На базі механіки Ньютона

осн. співвідношення А. залишаються у вигляді диференц. рівнянь щодо таких фіз. характеристик, як складові швидкості частинок газу й на-

Аеродинаміка

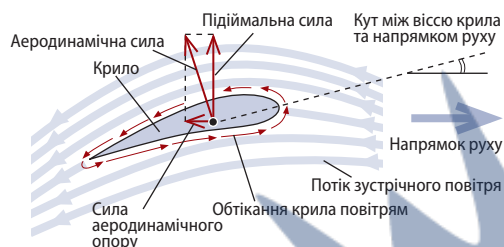
пруження взаємодії між ними. Співвідношення 2-го *Ньютона* закону та суцільності середовища доповнюються рівняннями стану, що відображають фіз. властивості газу. Залежно від мети дослідження, характеристик процесів у А. широко використовують кілька фіз. моделей. Для вивчення простих ситуацій, пов'язаних з відносно малими швидкостями руху, часто використовують модель нестисливого газу, якщо швидкості великі — модель ідеального стисливого газу, яка є основою співвідношень, що описують поширення звук. хвиль у газі. Вивчення закономірностей поширення звук. хвиль — осн. зміст *акустики*. Модельне уявлення про ідеальний газ пов'язане з нехтуванням його в'язкістю. Урахування останньої необхідне для розрахунків *аеродинамічного опору*, характеристик пригран. шару, процесів тепловіддачі тощо. Розвиток досліджень у галузі А. стимулюється потребами багатьох сфер людської діяльності, передусім — авіації та ракетно-космічної техніки. Щодо останньої важливого значення набув такий розділ А. як аеродинаміка розріджених газів. Закономірності руху газів широко застосовують для створення різних систем для надування газів, вітрових енергоустановок. Особливе значення мають роботи в галузі А., пов'язані з прикладною метеорологією, розробленням методів прогнозування погоди, керуванням атм. процесами. Для розв'язання конкретних завдань А. використовується широка гама теорем. і експерим. методів. Особливого значення набули методи прям. чисельн. моделювання рівнянь А. Поряд з аналіт. та чисельн. методами важливе значення має аеродинамічний експеримент. Значну частину експерим. робіт, особливо пов'язаних з літакобудуванням, проводять з використанням *аеродинамічних труб* (рур).

Лит.: Басс В. П. Молекулярная газовая динамика и ее приложения в ракетно-космической технике. Київ, 2008. Аерогідрогазодинаміка. Харків, 2011.

В. Т. Грінченко

Аеродинамічна сила — рівнодійна сил, які діють на літальний апарат протягом його руху в повітрі над землею поверхнею. На рисунку наведено схему обтікання крила літака зустрічним

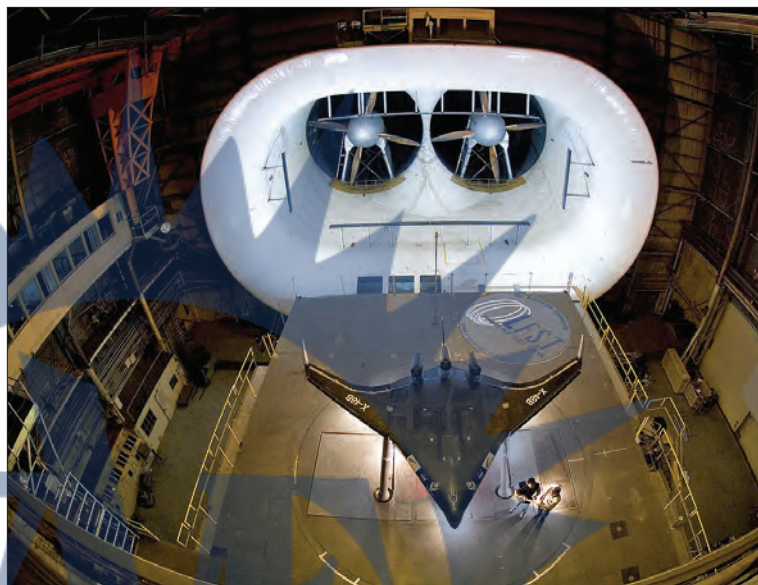
Аеродинамічна сила

потоком повітря. Рух літака в напрямку, позначений стрілкою, забезпечується двигуном з активною чи реактивною тягою. За рахунок різної швидкості обтікання повітрям верхньої та нижньої поверхонь крила, а також наявності кута між віссю крила й напрямком руху утворюється підйомна сила, яка компенсує вагу літака й дає змогу змінювати висоту польоту. Руху літака протидіє сила *аеродинамічного опору*, зумовлена втратами енергії на рух і нагрівання частинок повітря навколо літака. Геометр. сума підйомної сили та сили аеродинамічного опору утворює А. с., яка є однією з найважливіших характеристик літального апарата.

Лит.: Мхитарян А. М. Динамика полета. Москва, 1978; Николаев Л. Ф. Основы аэродинамики и динамики полета транспортных самолетов. Москва, 1997.

Аеродинамічна труба, тура — установка для утворення потоку газу з метою вивчення його впливу на об'єкт, а також експерим. дослідження аеродинамічних явищ. А. т. — основа устаткування аеродинамічних лаб. В А. т. використовується принцип оборотності руху, згідно з яким переміщення тіла в нерухомому повітрі може бути замінено рухом повітря відносно нерухомого тіла. А. т. за дотримання умов подібності дозволяє отримати значення силових та теплових навантажень, які діють на природний об'єкт, досліджуючи його модель в А. т. для досліджень геометрично подібна природному об'єктові модель встановлюється в робочу частину А. т. Для того, щоб безрозмірні значення *аеродинамічних сил* та моментів — аеродинамічні коефіцієнти, отримані в А. т., дорівнювали аналогічним величинам для природного об'єкта в польоті, необхідно: виключити або максимально зменшити вплив обмеження потоку — стінок А. т. або меж вільного струменя; забезпечити в робочій частині А. т. перед моделлю рівномірний потік й ті ж значення критеріїв подібності — *Маха числа* $M = v/a$, *Рейнольдса числа* $Re = \nu\rho/m$, а для польоту на великих висотах і *Кнудсена числа* $Kn = \lambda/l$, що і для природного об'єкта (тут l — характерний розмір деталі, v , a — швидкості руху газу та звуку відповідно, ρ — густина, m — коефіцієнт динамічної в'язкості, λ — довжина вільного пробігу молекул газу перед моделлю). А. т. можна поділити на групи за числом M перед моделлю: дозвукові з числами $M < 1$ та трансзвукові з числами $0,8 < M < 1,2$. Іноді в особливу групу виділяють ударні, імпульсні та електродугові А. т., для яких характерні значення числа M за високих температур гальмування робочого

газу, а також А. т., в яких моделюється обтікання тіл на великих висотах. А. т. класифікують також за розміром і типом робочої частини (відкрита,

Аеродинамічна труба NASA у Хемптоні, США

закрита), а також за співвідношенням площ поперечних перерізів сопла труби і форкамери. Окремі типи А. т.: високотемпературні — додатково дозволяють вивчати вплив високих температур та пов'язаних з ними явищ дисоціації та йонізації газів; висотні — для дослідження обтікання моделей розрідженим газом (імітація польоту на великій висоті); аероакустичні — для дослідження впливу акустичних полів на міцність конструкції, роботу приладів тощо.

Лит.: Басс В. П. Молекулярная газовая динамика и ее приложения в ракетно-космической технике. Киев, 2008; Лебедь В. Г., Миргород Ю. І., Українець Є. О. Аерогідродинаміка: Підручник. Харків, 2011.

В. Т. Грінченко

Аеродинамічний опір — складова сил, що діють на літальний апарат, який рухається в повітрі над поверхнею Землі. А. о. виникає внаслідок необоротного переходу *енергії кінетичної* тіла, одержаної від тягового двигуна апарата, у кінетичну енергію частинок повітря, збурених його

рухом, та в теплову енергію, що виділяється внаслідок тертя частинок об поверхню апарата. А. о. залежить від форми та розмірів апарата, орієнтації та швидкості надхідного потоку, а також від властивостей і стану повітря, в якому відбувається рух. А. о., як одна з найважливіших характеристик літального апарата, є предметом вивчення *аеродинаміки* польоту.

Лит.: Мхитарян А. М. Динамика полета. Москва, 1978; Николаев Л. Ф. Основы аэродинамики и динамики полета транспортных самолетов. Москва, 1997.

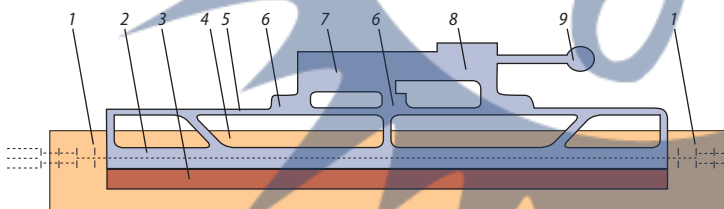
Аеродром (від *аеро...* і грец. *δρόμος* — біг, місце для бігу) — земельна або водна ділянка з повітр. простором, спорудами та устаткуванням, що забезпечують зліт, посадку, рулювання, розміщення та обслуговування літаків, вертольотів і планерів. Складовими А. є: льотне поле (льотні смуги, перони, рулювальні доріжки, місця стоянки і заправки літаків), склади і комплекс уп-

ац. частин (підрозділів) та окремих літаків (вертольотів). Включає: підготовку аеродромів (посадочних майданчиків), аеродромних споруд і наземної техніки до польотів та утримання їх у постійній експлуатаційній готовності; забезпечення авіац. техніки паливом, авіац. засобами ураження, стиснутими та зрідженими газами, електричною та іншими видами енергії, спеціальними автомобілями А. т. з. та ін. матеріальними засобами; обладнання та утримання приміщень для зберігання висотного спорядження та переодягання льотних екіпажів, а також для прийому їжі та обігріву особового складу; орг-цію харчування та побутового обслуговування льотного та інженерно-тех. складу на аеродромах; протипожежне забезпечення польотів; мед. забезпечення польотів; дотримання безпеки при зльоті, посадці та рулінні літальних апаратів; надання тех. допомоги літакам, що зазнали аварії або здійснили вимушену посадку.

В. І. Мірненко

Міжнародна класифікація аеродромів ІКАО				
Кодовий елемент 1		Кодовий елемент 2		
Кодовий номер	Довжина злітної смуги	Кодова буква	Розмах крила	Відстань між зовнішніми колесами основного шасі
1	менше 800 м	A	менше 15 м	менше 4,5 м
2	800–1200 м (менше 1200 м)	B	15–24 м (менше 24 м)	4,5–6 м (менше 6 м)
3	1200–1800 м (менше 1800 м)	C	24–36 м (менше 36 м)	6–9 м (менше 9 м)
4	1800 м і більше	D	36–52 м (менше 52 м)	9–14 м (менше 14 м)
		E	52–65 м (менше 65 м)	9–14 м (менше 14 м)
		F	65–80 м (менше 80 м)	14–16 м (менше 16 м)

равління повітр. рухом (служби: орг-ції повітр. руху, електрично-радіотех., електрично-світлотех., метеорол., штурманська та ін.). Гідроаеродроми забезпечують авіаперевезення на гідролітаках, роль злітно-посадкової смуги виконує поверхня водойми (річкова, озерна або морська акваторія). Розрізняють А. державні (викорис-

Схематичний план аеродрому: 1 — кінцева смуга безпеки; 2 — злітно-посадочна смуга зі штучним покриттям; 3 — ґрунтова смуга; 4 — бічна смуга безпеки; 5 — вирулювальна доріжка; 6 — майданчик для запуску двигунів; 7 — перон; 8 — місце стоянки літаків; 9 — майданчик для усунення дивіації

товуються в держ. або муніципальних цілях) і приватні (використовуються за правом власності); за категорією використання — діючі й не діючі. Діючі А. класифікуються як А. осн. базування, запасні А., оперативні А.; а також як військові (використовуються військ. держ. авіацією) і цивільні (використовуються для цивільних пасаж. і вантаж. повітр. перевезень). Міжнародною організацією цивільної авіації (ІКАО) А. класифікуються за кодовим позначенням з двох елементів — елемент 1 пояснює довжину злітної смуги, а елемент 2 — розмах крила літака і відстань між зовнішніми колесами його основного шасі.

Лит.: Глушков Г. И. и др. Изыскания и проектирование аэродромов. Москва, 1979; Бордунов В. Д. и др. Правовое регулирование международных полетов гражданских воздушных судов. Москва, 1988; Эксплуатация аэродромов. Москва, 1990.

А. С. Івченко

Аеродромно-технічне забезпечення — вид тилового забезпечення авіації, комплекс заходів, що організовує і здійснює авіац.-тех. частина з метою безпосереднього забезпечення на аеродромах (посадочних майданчиках) польотів аві-

Аерозоль (від *аеро...* і *золь*) — сукупність твердих частинок, які плавають в атмосфері й містять від 10 до 10⁸ молекул, порошок більших розмірів надто інертний і не рухається разом з повітрям. А. — неодмінна складова атмосфери Землі, навіть у чистому повітрі число частинок перевищує 100 у кожному куб. сантиметрі. А. — це приклад дисперсної системи, у якій дисперсна фаза з дрібних твердих або рідких частинок перебуває у газовому середовищі. А. — частковий випадок систем, які відомі як золі. Є А. природного походження та штучні, створені людиною. Типовий розмір частинок від нанометрів (дрібнодисперсні А.) до десятих міліметра, тому вони можуть надовго зависати в атмосфері. Аерозолі, в яких диспергованими частинками є краплинки рідини, наз. *туманом*. Якщо дисперговані тверді частинки, то А. наз. *димом* (дрібнодисперсні частинки) або *пилем* (розмір частинок більший за мікрометр). Останнім часом розпочалися систематичні дослідження А. повітря за допомогою лазерних локаторів (лідарів), які дають змогу з великої відстані точно визначити концентрацію, розміри й навіть склад частинок (за розсіянням світла комбінаційним). Створено автоматичні лічильники числа частинок, що добре спрацювали під час польоту автоматизованих станцій до комети Галлея, також для дослідження А. використовують ультрацентрифуги, ультрамікроскопи, ступінчасті фільтри різних видів.

Лит.: Фукс Н. А. Механика аэрозолей. Москва, 1955; Грин Х., Лейн В. Аэрозоли — пыли, дымы и туманы / Пер. с англ. Ленинград, 1969; Aerosol Science: Technology and Applications / Eds: I. Colbeck, M. Lazaridis. Chichester, 2014.

К. В. Корсак

Аерозольотерапія — метод фізіотерапії, який полягає в введенні *аерозолів* біологічно активних речовин у дихальні шляхи хворого, у різні порожнини орг-му або в нанесенні їх на уражені ділянки поверхні тіла. Найчастіше аерозолі застосовують шляхом вдихання (інгаляції), тому А. часто ототожнюють з інгаляційною терапією. Висока дисперсність аерозолів забезпечує значне збільшення площі зіткнення лікув. речовини зі стінками дихальних шляхів, глибоке проникнення речовини в дихальні шляхи аж до альвеол і ефективне всмоктування в лімфу та кров.

Для перетворення фармакол. препаратів в аерозоль застосовують спец. пристосування, що утворюють дрібнодисперсну систему лікув. препарату. Електроаерозольотерапія — різновид А., при якому аерозолям надається негативний або позитивний електричний заряд, але один із знаків заряду нейтралізується ще всередині генератора за допомогою спец. електрофільтра, внаслідок чого з сопла генератора струменем повітря виносяться електроаерозолі лише одного знаку заряду, які взаємно відштовхуються, що надає аерозолі більшої дисперсності й сприяє проникненню лікарських засобів у найвіддаленіші ділянки легень. Найчастіше для А. використовують розчинні антибіотиків, бронхорозширювальних засобів, антигістамінних, протигрибкових, хімотерапевтичних протитуберкульозних препаратів, лужних, лужно-соляних та ін. мінеральних вод. Застосовується також А. серцевими глікозидами при легенево-серцевій недостатності, пороку серця ревмат. етіології, атеросклеротичному кардіосклерозі з недостатністю кровообігу. Показаннями для А. є: захворювання верхніх дихальних шляхів, бронхів і легень (запальні, професійні, туберкульоз та ін.), грип та ГРВІ, артеріальна гіпертензія, опіки, рани, трофічні виразки, захворювання шкіри. Протипоказання: спонтанний пневмоторакс, легенева кровотеча, поширена і бульозна форми емфіземи, легенево-серцева недостатність III ст., артеріальна гіпертензія III ст., поширений і виражений атеросклероз, захворювання внутр. вуха, тубоотит, вестибулярні розлади, епілепсія. Проводять А. через 1–1,5 год після прийому їжі; під час процедури пацієнт не повинен розмовляти. Побічних явищ при А. зазвичай не спостерігається.

Лит.: Руководство по физиотерапии и физиопрофилактике детских заболеваний / Под ред. А. Н. Обросова, Т. В. Караченцевой. Москва, 1987; Червяк П. І. Медична енциклопедія. Київ, 2012; Електросвітлолікування та аерозольотерапія в практиці сімейного лікаря // Східноєвропейський журнал внутрішньої та сімейної медицини. 2015. № 1.

Аероіонотерапія, аероіонотерапія — метод лікування іонізованим повітрям, лікув. фактором якого є іони повітря (аероіони) зазвичай негативного заряду. Застосовується як метод заг. дії (аероіонізація) або як місцева процедура, зокрема, у вигляді аероіонного масажу. Справляє на орг-м пряму стимулювальну дію через вплив негативних іонів кисню і непряму — через звільнення повітр. середовища від пилу і мікробів. Природна А. відбувається в горах, у лісі (особливо в сосновому), поблизу водоспадів, річок, а штучна — за допомогою аероіонізаторів. Протипоказаннями для А. є вагітність, наявність у тілі металевих імплантів, онкологічні захворювання, декомпенсований туберкульоз, атеросклероз судин.

Аерокліматологія (від *аеро...* і *кліматологія*) — розділ кліматології, що вивчає кліматичні умови вільної атмосфери (як правило, до висоти 20–25 км). Осн. завдання А.: експерим. визначення та вивчення статистичних характеристик переміщення ходу в часі (протягом місяця, сезону, року або багатьох років) і просторі осн. метеорол. параметрів (температури, вологості, тиску, хмарності, вітру); дослідження складових радіаційного та енерг. балансів, циркуляційних про-

цесів, розподілу хмарності, динаміки газового складу, озону, атм. забруднень та ін. Джерелом інформації для А. є дані радіопілотних вітрових вимірювань, аеростатного, літакового, ракетного радіозондування та GPS-навігації, автоматичних куль-зондів, метеоролог. супутників тощо. Одержані дані (у вигляді таблиць, графіків, вертикальних профілів) дають можливість встановити просторово-часову структуру заг. циркуляції атмосфери та пов'язаних з нею режимів температури, вологості, хмарності та ін. Аероклімат. характеристики складаються для великих тер. (півкуль Землі, континентів, певних регіонів або країн), а також для окремих пунктів (напр., для району розміщення великих пром. об'єктів, для аеропортів і авіатрас). Сформувалися і розвиваються наук. дисципліни — синопт. А., авіац. А. та буд. А. В Україні дослідження з А. проводять в Укр. гідрометеорологічному ін-ті, на кафедрах Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка та Одес. держ. екол. ун-ту, а також в ін. установах.

Лит.: Природа Украинской ССР. Климат. Київ, 1984; Новый аэроклиматический справочник пограничного слоя атмосферы над СССР. Москва, 1985–1987. Т. 1–2. Кн. 1–10; Україна та глобальний парниковий ефект. Київ, 1997. Ч. 1: Джерела і поглиначі парникових газів; Ульшин В. А. і др. Информационная система обработки метеороинформации и прогнозирования загрязнений атмосферы в локальном масштабе. Луганск, 1998; Чернюк Г. В., Лихолат В. М. Метеорологія і кліматологія. Тернопіль, 2005; Сніжко С. І. та ін. Метеорологія. Київ, 2010. Гумницький Я. М. Метеорологія та кліматологія. Львів, 2014.

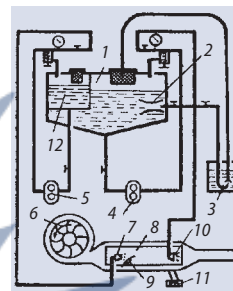
Аерократія (від *аеро...* і *κράτος* — влада) — силовий компонент стратегії, яка ґрунтується на освоєнні та використанні повітр. простору для досягнення стратегічної переваги. Термін запропонував нм. юрист і філософ К. Шмітт, на думку якого А. нівелює протистояння Суші та Моря, певною мірою зрівнюючи їх, оскільки повітр. види озброєнь є максимально руйнівними. Італ. військ. теоретик, автор концепції тотальної повітр. війни Дж. Дуе доводив, що той, хто панує у повітрі та має відповідні наступальні сили, з одного боку, охороняє всю свою тер. від ворожих повітр. нападів, а з іншого — може вчиняти проти ворога наступальні дії руйнівного масштабу, яким противник не в змозі протидіяти. З революцією у галузі транспорту й комунікацій почалося суперництво між наддержавами в авіакосмічній сфері. Авіація стала ефективним засобом подолання природних геогр. перешкод, але водночас саме з повітр. зброєю пов'язані найжахливіші жертви та руйнування (Герніка, 1937; Дрезден, Хіросіма та Нагасакі, усі — 1945; В'єтнам, 1972; Ірак, 1991; Сирія, 2015 та ін.).

Лит.: Шмітт К. Планетарная напряженность между Востоком и Западом и противостояние Земли и Моря // Элементы. 2000. № 8; Степаненко А. Основні закони геополітики в умовах глобалізації світового простору // Часопис соціально-економічної географії. 2015. № 18.

Н. М. Хома

Аероліти (від *аеро...* і грец. λίθος — камінь) — див. Кам'яні метеорити.

Аерологічна станція — наук.-виробнича установа, що здійснює регулярні наземні метеорол. та аерол. спостереження. А. с. входять до Глобальної розгалуженої системи спостережень для

Аерозоль. Аерозольний генератор.

- 1, 12 — резервуари;
- 2 — гідралічна мішалка;
- 3 — гідралічний ежектор;
- 4, 5 — насоси;
- 6 — відцентровий вентилятор;
- 7, 10 — форсунки;
- 8 — камера спалювання;
- 9 — свічка розжарювання;
- 11 — мілівольтметр

задач метеорології. Кожна така станція має наземне обладнання — радіолокаційну станцію, з якої запускають радіозонди. А. с. разом із радіозондами забезпечують вимірювання температури та вологості повітря, абс. тиску по висоті до 30 км і вище, а також вимірювання швидкості вітру на різних висотах. Під час опрацювання цих аерологічних вимірювань визначають епюри значень вказаних параметрів по висоті. Крім означених параметрів, на деяких станціях вимірюють також, хоча і в значно менших обсягах, концентрацію озону, сонячну та інфрачервону радіацію, радіоактивність та деякі інші параметри. Потреба в точних та надійних вимірюваннях всіх вказаних параметрів на сьогодні є надзвичайно актуальною, особливо для наук. досліджень в області зміни клімату планети. На А. с., крім регулярних аерологічних і наземних метеорол. спостережень, складають аерологічні щорічники, проводять випробування нових приладів та методів спостережень. В аерологічних обсерваторіях проводять також експерим. і теор. дослідження, розробляють нові методи й тех. засоби з використанням радіозондування, метеорол. радіолокаційних станцій, оптичних квантових локаторів та ін. На тер. України налічується 9 А. с. (у Києві, Кривому Розі, Львові, Одесі, Сімферополі, Ужгороді, Харкові, Чернівцях, Шепетівці). Методичне керівництво діяльністю А. с. здійснює Укр. гідрометеорол. центр.

Лит.: Ульянов В. А. и др. Информационная система обработки метеоинформации и прогнозирования загрязнения атмосферы в локальном масштабе. Луганск, 1998; Чернюк Г. В., Лихолат В. М. Метеорологія і кліматологія. Тернопіль, 2005; Сніжко С. І. та ін. Метеорологія. Київ, 2010; Гумницький Я. М. Метеорологія та кліматологія. Львів, 2014.

Аерологія (від *аеро...* і *λόγος* — слово, вчення) — розділ метеорології, що вивчає фіз. процеси та явища у вільній атмосфері (вище приземного шару) і розробляє методи досліджень їх. А. вивчає метеорол. величини та параметри атмосфери — температуру, вологість, тиск; газовий склад, атм. аерозолі, електр. стан атмосфери; хмарність, турбулентне перемішування атмосфери та повітр. течії; радіаційні потоки, корпускулярне випромінювання тощо. Для показників стану атмосфери застосовуються контактні та дистанційні методи аерологічних досліджень. Контактні (або прямі) передбачають використання приладів, які піднімаються на ту висоту, на якій необхідно провести вимірювання. Дистанційні методи поділяються на активні і пасивні й дозволяють вивчати явища на відстані. При використанні активних методів із Землі або з літального апарату в атмосферу посилюються різні сигнали: звукові (акустичний метод), світлові (лазерний метод), радіосигналів (метеорологічна радіолокація). Пасивні методи — базуються або на прийомі сигналів (напр., від радіозонду) або на візуальних спостереженнях. Осн. види зондувань: вітрове — вимірювання швидкості й напрямку вітру; температурно-вітрове — вимірювання температури, швидкості та напрямку вітру; радіозондування — користуються радіозонди; літакове — за допомогою апаратури, встановленої на літаках; ракетне — за допомогою апаратури, що встановлюється на метеорол. ракетах; супутникове — за допомогою

приладів на метеорол. супутниках. Осн. методом досліджень в А. є зондування атмосфери. Становлення А. як науки пов'язане з розвитком повітр. транспорту. Значним внеском в А. є праці Д. І. Менделєєва, винахід П. О. Молчановим радіозонда (1930). Подальший розвиток А. здійснюється гол. чином на основі вдосконалення методів метеоролог. прогнозів і метеоролог. забезпечення польотів висотної авіації та метеорол. супутників. Аерологічні вимірювання проводяться на *аерологічних станціях*. Наук. дослідження в Україні в галузі А. проводять, зокрема, Укр. гідрометеорол. ін-т Держслужби України та надзвичайних ситуацій та Одес. держ. екол. ун-т (колишній Одес. гідрометеорол. ін-т).

Лит.: Зайцева Н. А., Шляхов В. И. Аэрология. Ленинград, 1978; Павлов Н. Ф. Аэрология, радиометеорология и техника безопасности. Ленинград, 1980; Герман М. А. Космические методы исследования в метеорологии. Ленинград, 1985; Чернюк Г. В., Лихолат В. М. Метеорологія і кліматологія. Тернопіль, 2005; Сніжко С. І. та ін. Метеорологія. Київ, 2010. Гумницький Я. М. Метеорологія та кліматологія. Львів, 2014.

Аероло́ція (від *аеро...* і *ло́ція*) — докладний опис району дії авіації або повітр. лінії. До А. входять: а) кліматичний та фізико-географічний опис району дії авіації; б) опис орієнтирів, які видно з літального апарату; в) відомості про аеродроми та посадкові майданчики; г) відомості про засоби наземного навігаційного забезпечення повітр. руху.

Лит.: Черный М. А., Кораблин В. И. Воздушная навигация. Москва, 1991; Мамаев В. Я., Синяков А. Н., Петров К. К., Горбунов Д. А. Воздушная навигация и элементы самолётовождения. Санкт-Петербург, 2002.

Аеромехані́ка (від *аеро...* і *механіка*) — розділ механіки, у якому вивчається рівновага та рух газуватих середовищ, а також вплив цих середовищ на тверді тіла, які перебувають у них. А. поділяють на підрозділи — *аеродинаміку* й *аеростатику*.

Аеромобі́льність (від *аеро...* і *мобі́льність*) — здатність підрозділів, частин і з'єднань сухопутних військ до перекидання повітрям на вертольотах та літаках і використання повітр. простору для виконання завдань в бою і під час операції. А. надає сухопутним військам певні переваги: підвищує швидкість їх перекидання, рухомість і маневреність, дозволяє діяти на будь-якій місцевості, значно підвищує їх боєздатність і сприяє завданню раптових ударів противнику. На поч. 1970-х у більшості армій визначилися такі шляхи розвитку А. сухопутних військ: створення і впровадження більш досконалих авіац. транспортних засобів, здатних здійснювати перекидання повітрям частин і з'єднань зі зброєю і військ. технікою (зокрема важкою) на великі відстані з використанням ґрунтових аеродромів; озброєння частин і з'єднань авіатранспортабельними зразками зброї, військ. техніки і предметами постачання; розвиток військ. (армійської) авіації, що має у своєму складі підрозділи (частини), озброєні вертольотами різноманітного призначення (розвідки, вогневої підтримки, управління, транспортування військ і вантажів, інженер. забезпечення тощо); формування і підготовка спец.

штатних аеромобільних підрозділів, частин і з'єднань; підготовка особового складу до перекидання повітрям на великі відстані та виконання завдань у функції повітр. десанту. А. доповнює і значно підвищує рухомість військ завдяки моторизації та механізації. Подальшого підвищення маневреності і бойової здатності сухопутних військ можна досягти лише за умови правильного сполучення зазначених напрямків.

І. А. Данилюк, В. І. Наумов

Аеронавігація (від *аеро...* і *навігація*) — наука про методи та засоби водіння літальних апаратів (ЛА) — літаків, вертольотів, ракет тощо; сукупність операцій по визначенню навігаційних елементів наземними пунктами управління польотами або на борту ЛА і використання їх для водіння ЛА. Принципи А. беруть початок від виниклої в стародавні часи мор. навігації, зокрема, у неї запозичений метод використання магнітного компаса і морехідної астрономії. «Правила виконання польотів державної авіації України» визначають А. (літаководіння, вертольотоводіння) як комплекс дій екіпажу, що спрямовані на досягнення найбільшої точності, надійності й безпеки водіння повітр. судна або групи повітр. суден по заданій траєкторії, а також з метою виведення їх за місцем та часом на задані об'єкти (цілі) і аеродроми посадки (злітно-посадкові майданчики, тощо). А. також вирішує окремі навігаційні завдання — витримування заданих дистанцій та інтервалів часу між ЛА на трасах з інтенсивним повітр. рухом або при виході з траси до аеродрому посадки, попередження зіткнення ЛА в польоті з наземними перешкодами (горою і ін.), зближення двох ЛА в польоті (зустріч із літаком-танкером для дозаправки паливом та ін.), тощо. У розвитку засобів і методів А. можна виділити такі осн. етапи. Перший етап (до початку 1920-х) характеризувався застосуванням методу візуального орієнтування, другий (1920–1950) — застосуванням простих засобів інструментальної навігації (напр., радіокомпаса). Зростання інтенсивності повітр. руху, концентрація руху в районах розташування наземних радіомаяків привели до необхідності здійснення зональної навігації, основною відмінною рисою якої є можливість польотів по будь-яких траєкторіях і перш за все по трасах, які не проходять через радіомаяки. Вирішення цього завдання було реалізовано на наступному етапі (1950–1980) установкою на борту ЛА навігаційних обчислювачів, що дозволяють «зберігати» програму польоту і обчислювати сигнали виходу на задану траєкторію. Застосування на борту ЛА навігаційних обчислювачів мало наслідком утворення навігаційних і пілотажно-навігаційних комплексів (ПНК). Особливість ПНК — поєднання високого рівня автоматизації зі збереженням участі екіпажу у виконанні найвідповідальніших завдань, функцій контролю і управління в аварійних режимах. Необхідні умови автоматизації — наявність обчислювальних засобів і забезпечення безумовної надійності автоматичних режимів. Взаємодія екіпажу з обладнанням здійснюється за допомогою системи відображення інформації, що розташовується всередині кабіни, системи сигналізації і пультів управління. Осн. напрями подальшого розвитку ПНК: підвищення ступе-

ня автоматизації; інтеграція бортового обладнання; застосування супутникових систем; мікромініатюризація обладнання.

Літ.: Справочник авиационного штурмана / Под ред. В. И. Соколова. Москва, 1957; Черный М. А., Кораблин В. И. Воздушная навигация. Изд. 4-е. Москва, 1991; Повітряний кодекс України // Відомості Верховної Ради, 1993. № 25.

Аеронавтика [від *аеро...* і грец. *ναυτική* (εἰς νηῖ) — мистецтво мореплавства, судноводіння] — теорія і практика керованого або некерованого літання на апаратах, легших за повітря (див. *Повітроплавання*). Такими апаратами є *повітряні кулі, аеростати, дирижаблі*. В англomовній л-рі А. використовується як поняття, що охоплює авіацію і повітроплавання. Це знайшло відображення в назві створеної 01.10.1958 урядової орг-ції США — Нац. управління з аеронавтики і дослідження космічного простору (National Aeronautics and Space Administration), НАСА (NASA). Основні цілі НАСА: проведення наук. досліджень Землі та космічного простору; розробка та тех. вдосконалення літаків і космічних літальних апаратів; вивчення потенційних вигод розвитку А. і космонавтики та використання їх досягнень в мирних цілях.

Літ.: Полозов Н. П., Сорокин М. А. Воздухоплавание. Москва, 1990.

Аеронómія (від *аеро...* і νόμος — закон) — розділ фізики атмосфери про йоносферу й магнетосферу, різні явища, що відбуваються в газах, йонізованій плазмі. А., зокрема нерівноважна, ґрунтується на кінетичних рівняннях, які враховують баланс частинок, енергії та кількісного руху. Для опису руху атмосфери, хвиль застосовують *гідродинаміку, гідродинаміку магнітну, динаміку розріджених газів*. Першим термін А. ввів С. Ченмен 1946. Активного розвитку А. зазнала після 1950-х у зв'язку з розвитком ракетної техніки. Термін стосується досліджень відповідних шарів атмосфери і на ін. планетах. А. пояснює також природу *озоносфери*. Визначено, що розподіл за висотою і зміна в часі концентрації озону та атомного кисню визначаються процесами дисоціації кисню та озону, сонячною радіацією, а також оборотними процесами. Температура, рух горішньої атмосфери та йоносфери обчислюють з урахуванням її нагрівання сонячним та корпускулярним випромінюванням, процесів *теплопровідності* та *турбулентності*. А. пояснює виникнення радіаційних поясів Землі, атм. припливи, високоатм. розряди, світіння горішньої атмосфери у вигляді червоних спайтів, ореолів та синіх струменів, зокрема, полярних сьйв. Для розвитку А. велике значення мають космічні (використання ракет та супутників) та лаб. експерим. дослідження з фізики взаємодії різних нейтральних та йонізованих частинок, йонно-молекулярних реакцій тощо. А. вивчає вплив на атм. явища сонячної активності з метою встановлення природи сонячно-земних явищ (вплив сонячної активності на нейтральну горішню атмосферу, йоносферу тощо). Сонячні спалахи, сонячний вітер істотно позначаються на процесах у горішній атмосфері, наявні геомагнітні збурення верхніх шарів атмосфери, йоносфери.

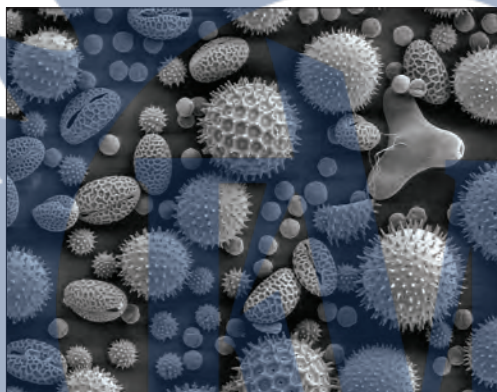
Літ.: Николе М. Аэрономия / Пер. с англ. Москва, 1964; Никольский Г. М. Солнце и ионосфера. Москва,

1969; Уиттен Р. К., Попов И. Основы аэрономии / Пер. с англ. Ленинград, 1977.

М. В. Курик

Аероплан (від *аеро...* і лат. *planum* — площина) — застаріла назва літака, що використовувалася в перші роки розвитку авіації. Див. також *Авіація*.

Аеропланктон (від *аеро...* і *планктон*) — сукупність завислих у повітрі живих орг-мів та їхніх часток. Включає: дрібних тварин (переважно членистоногих), водорості, гриби, мохи, дрібне насіння, пилок, спори, бактерії тощо. Рослинні компоненти А. наз. аероплактофітами. А., що впливає на формування погоди (на ньому кон-

Пилок рослин — складова аеропланктону

денсується атм. волога), досліджують за допомогою фільтрів, які встановлюють на літаки, спец. повітряні зонди або аеростати. Через велику кількість живих орг-мів хмари іноді порівнюють з великими летючими екосистемами. Складові А. можуть спричинити алергію та інфекційні захворювання.

Аеропоніка (від *аеро...* і грец. *πονιός* — трудовий, працелюбний), сільськогосподарська повітряна культура — один із напрямків *гідропоніки*, метод вирощування рослин без ґрунту та субстрату у вологому повітрі, середовищі завдяки періодичному обприскуванню коренів поживними розчинами. Метод цієї повітр. культури рослин 1910 вперше було розроблено В. М. Арциховським, ботаніком, уродженцем м. Житомира. 1911 у статті «Про повітряні культури рослин» В. М. Арциховський описав власний метод фізіол. досліджень кореневих систем за допомогою розбризкування різних речовин у повітрі. Як результат В. М. Арциховським було вперше сконструйовано установки для А., доведено їх практичну придатність для культивування рослин у закритому ґрунті, 1942 В. Картером описано технологію вирощування рослин в парах води, а 1957 Ф. В. Вент винайшов спосіб вирощування рослин за допомогою повітря, який він назвав «А.». 1990 у Всеросійському НДІ с.-г. біотехнології (м. Москва, РСФРР) започатковано дослідження з використання А. для розмноження оздоровленої безвірусної насінневої картоплі. 2000 канд. біол. наук Ю. Ц. Мартиросян вперше розробив універсальну аеропонну установку «Урожай-9000» для прискореного розмноження оздоровленої насінневої картоплі та ін. с.-г. культур, а також декоративних рослин. Суть

Картопля, вирощена методом аеропоніки

методу А. полягає в тому, що коріння рослин, що знаходяться в повітрі, періодично (кожні 10–20 хв.) зрошують дрібними краплями живильного розчину у формі подібній до туману за допомогою спеціальних форсунок. Переваги А.: витрата мінімальної кількості живильного розчину, зменшення маси установок для вирощування рослин. А. застосовується в теплицях, оранжереях, космічних кораблях тощо. У виноградарстві метод перебуває на стадії науково-дослідних розробок. З 2006 А. використовується у світовому масштабі; найчастіше в Японії. У виробничих умовах в Україні А. ще не знайшла широкого промислового застосування. Як різновид методу А. використовується при *стратифікації* щеплень винограду на воді, без матеріалу, що утримує вологу.

Лит.: Мураш І. Г. О воздушной культуре растений в закрытом грунте. // Физиология растений. 1983. Т. 10. Вып. 5; Сич З. Д., Сич І. М. Гармония овощево́й краси та користі. Київ, 2005; Белогубова Е. Н. и др. Современное овощеводство открытого и закрытого грунта. Киев, 2006; Шульгина Л. М. Справочник огородника. Харьков, 2006.

М. В. Канишук

Аеропорт (від *аеро...* і *порт*) — комплекс споруд, призначений для прийому, відправлення, базування повітр. суден та обслуговування повітр. перевезень. Має *аеродром*, аеровокзальний комплекс, вантажний комплекс та ін. наземні споруди, необхідне обладнання тощо. В аеровокзальному комплексі (пасажирському терміналі) базується більшість служб, які обслуговують пасажирів під час вильоту (від моменту входу на тер. А.) і прильоту (від моменту подачі трапа до літака до моменту покидання А.): представництва авіакомпаній; служби орг-ції пасажирських перевезень; служби безпеки; багажні служби; служби прикордонного, імміграційного і митного контролю; орг-ції та підприємства, що забезпечують відпочинок, харчування, дозвілля пасажирів (ресторани й кафе, точки торгівлі періодикою та сувенірами, магазини тощо). Вантажний комплекс приймає до відправки, оформляє, обробляє, завантажує на борт повітр. суден вантаж і пошту. Оснащується критим опалюва-

Класифікація аеропортів залежно від пасажирообігу

Клас аеропорту	Річний пасажирообіг, осіб
I	10 000 000–7 000 000
II	7 000 000–4 000 000
III	4 000 000–2 000 000
IV	2 000 000–500 000
V	500 000–100 000

ним (за потреби) складом, засобами доставки і механізм. завантаження-розвантаження, засобами обробки вантажу. Міжнар. А. відкритий для прийому і відправлення повітр. суден, що виконують міжнар. повітр. перевезення; у ньому здійснюється прикордонний та митний контроль. Клас А. визначається річним обсягом пасажирських перевезень (пасажирообігом), тобто сумарною кількістю всіх пасажирів (що прилітають і відлітають), включно з транзитними паса-